

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ Δ. ΖΗΚΑ

Τόπος και άνθρωποι :Οι αστικές κατοικίες στον Αστακό
Αιτωλοακαρνανίας

(τέλη 19ου - αρχές 21ου αιώνα)

Λαογραφική εξέταση

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ, ΛΑΪΚΗ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ Δ. ΖΗΚΑ

**Τόπος και άνθρωποι :Οι αστικές κατοικίες στον Αστικό
Αιτωλοακαρνανίας
(τέλη 19ου – αρχές 21ου αιώνα)
Λαογραφική εξέταση**

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. Μαρίνα Βρέλλη- Ζάχου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Επόπτρια.
2. Δώρα Μονιούδη- Γαβαλά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών.
3. Νικόλαος Αναστασόπουλος, Λέκτορας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ιωάννινα 2014

Στη Μνήμη του Πατέρα μου Δημήτρη Ζήκα
που έφυγε νωρίς
και στην Μητέρα μου Μαρία
που με μεγάλωσε σαν μάνα και πατέρας μαζί.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	28
ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	28
Α. Προϊστορία - ιστορία	28
Β. Βυζαντινή περίοδος.....	30
Γ. Περίοδος Οθωμανικής κυριαρχίας.....	32
Δ. Η εποχή της ακμής (19ος – αρχές 20ού αιώνας): ο αστικός μετασχηματισμός της πόλης και η υιοθέτηση του Νεοκλασικισμού.....	36
Ε. Δημογραφικά στοιχεία	51
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	54
Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΣΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	54
Α. Η εσωτερική διάρθρωση του οικισμού μετά την επανάσταση (1832-1870).....	54
Β. Η ύδρευση	76
Γ. Το νεκροταφείο	79
Δ. Οι εκκλησίες του οικισμού	85
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	90
ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ	90
Α. Η μορφολογία των αστικών κατοικιών και η διάταξη των εσωτερικών χώρων.....	90
Β. Αστικές και λαϊκές κατοικίες	101
Γ. Άνθρωπος και κατοικία: η συμβολική σχέση	107
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	110
ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥΣ	110
Α. Το επάγγελμα του οικοδόμου.....	110
Β. Τα υλικά δόμησης.....	117
Η πέτρα.....	117
Ο ασβέστης	120
Η άμμος	122
Τα ξύλα.....	122
Γ. Τα εργαλεία των μαστόρων	124
ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ	125
ΑΠΟ ΤΟ ΟΛΟΝ ΣΤΟ ΜΕΡΟΣ	125
Α. ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	125
Η σκεπή	125

Η πόρτα.....	134
Η πλαισίωση των εξωθύρων	136
Οι φεγγίτες	137
Τα παράθυρα.....	153
Η πλαισίωση των παραθύρων	155
Οι τοίχοι.....	161
Το δάπεδο	169
Η οροφή	174
Το μπουχαρί.....	180
Η αυλή	184
ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ	190
ΟΙ ΒΟΗΘΗΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ.....	190
Α. Μαγειρείο – κουζίνα.....	190
Β. Ο φούρνος	194
Γ. Το πηγάδι.....	203
Δ. Το πλυσταριό.....	204
ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ.....	205
Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	205
Α. Τα είδη των επίπλων	205
Το κρεβάτι.....	207
Η κούνια.....	209
Το τραπέζι.....	210
Το εικονοστάσι.....	212
Β. Τα σκεύη.....	213
Κεραμικά σκεύη.....	213
Μεταλλικά σκεύη	214
Ξύλινα σκεύη	215
ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΣΗΜΕΡΑ	231
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	237
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ.....	243
ΠΗΓΕΣ.....	245
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	246

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ.....	258
--------------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ(ΕΠΙΣΥΝΑΠΤΟΝΤΑΙ ΣΕ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΟ ΤΟΜΟ)

- 1. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ**
- 2. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ**
- 3. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία με θέμα *«Τόπος και άνθρωποι: Οι αστικές κατοικίες στον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας(τέλη 19ου –αρχές 21ου αιώνα). Λαογραφική εξέταση»* εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διατομεακού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία» (ειδίκευση: Λαϊκός Πολιτισμός).

Η δημιουργική σύλληψη του θέματος προέκυψε κατά τη διάρκεια των σεμιναριακών διαλέξεων, στο πλαίσιο του προαναφερθέντος μεταπτυχιακού προγράμματος, ενώ η τελική ώθηση για μια επιστημονική έρευνα και μελέτη των αστικών κατοικιών της πόλης του Αστακού δόθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος *«Θέματα Λαϊκής Τέχνης»* με διδάσκουσα την κ. Μαρίνα Βρέλλη- Ζάχου.

Τόπος έρευνας της παρούσας εργασίας αποτελεί η πόλη του Αστακού του νομού Αιτωλοακαρνανίας, μια πόλη με ιστορική ιδιαιτερότητα και λαογραφικό ενδιαφέρον.

Ο Αστακός, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτέλεσε σημαντικό κέντρο της περιοχής, ως μέρος ενός δικτύου εμπορικών κέντρων (που άρχιζε από την Πάτρα και έφθανε μέχρι τα μεγάλα εμπορικά λιμάνια της Ευρώπης), κάτι που μετέβαλε τον αγροτικό χαρακτήρα της κοινότητας και συνετέλεσε στη διαμόρφωση ενός πρώιμου αστικού χαρακτήρα, αξιών και τρόπων ζωής των κατοίκων.

Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στον Αστακό σημειώνεται σημαντική εξέλιξη της τοπικής αρχιτεκτονικής, με την εμφάνιση των πρώτων αστικών κατοικιών των εμπόρων της κοινότητας. Εντυπωσιασμένοι από τον ευρωπαϊκό νεοκλασικό ρυθμό, κι επιθυμώντας να προβάλουν την οικονομική ευρωστία τους και την κοινωνική τους επιφάνεια και με ορατούς, απτούς, εικαστικούς τρόπους, επιδιώκουν να αποκτήσουν νεοκλασικές κατοικίες, προσαρμοσμένες, ωστόσο, στις οικονομικές και τις πρακτικές τους δυνατότητες (κρατούν, π.χ., ορισμένα βασικά εξωτερικά νεοκλασικά γνωρίσματα -τις αναλογίες, το ύψος κ.ά.-, αποφεύγουν, όμως, ό,τι τούς ήταν οικονομικά ασύμφορο, απλουστεύοντας τις πολυδάπανες κατασκευές, και φέρνοντάς τες, παράλληλα, κοντά στα μέτρα και τις δυνατότητες των λαϊκών χτιστάδων).

Η έρευνά μου επικεντρώνεται και εξετάζει, από λαογραφική σκοπιά (καταγράφει, περιγράφει, αναλύει και ερμηνεύει), τις αστικές κατοικίες του Αστακού, των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα και των πρώτων του 21ού, οι οποίες αντιπροσωπεύουν την κτηριολογία, αφενός, όπως την επέβαλαν το κλίμα του τόπου και οι πρακτικές ανάγκες της ζωής των ανθρώπων, αλλά και, αφετέρου, όπως την επηρέασαν τα ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά δεδομένα της εποχής. Οι αστικές κατοικίες αποτελούν δείγματα της λαϊκής τοπικής αρχιτεκτονικής και μοναδικά έργα αρχιτεκτονικής τέχνης.

Ωστόσο δεν αγνοήθηκαν από την έρευνα και οι λαϊκές κατοικίες του Αστακού, προκειμένου να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του οικιστικού περιβάλλοντος της κοινότητας.

Καθοριστικός λόγος για την επιλογή της πόλης του Αστακού ως αντικειμένου έρευνας, ήταν, μέσα από τη μελέτη της νεότερης πολιτισμικής/λαογραφικής ταυτότητας της πατρίδας μου (η βιωματική γνώση του τόπου μου, άλλωστε, υπήρξε και η σταθερή βάση της έρευνάς μου), η επιθυμία μου να αναδείξω την αρχιτεκτονική ταυτότητα της ιστορικής κοινότητας (ο Αστακός έχει και επίσημα χαρακτηριστεί ιστορικός τόπος, ΦΕΚ 636/1995), ευελπιστώντας στην ευαισθητοποίηση όλων για τη διατήρηση, προστασία και αξιοποίηση της αρχιτεκτονικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Για την πραγματοποίηση της εργασίας μου ευχαριστώ τους ανθρώπους που συνέδραμαν την ερευνητική και συγγραφική προσπάθειά μου.

Αρχικά, θέλω να ευχαριστήσω θερμά την κ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τις πανεπιστημιακές διαλέξεις της, που μου έδωσαν το ερέθισμα να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, κι ακόμη για τις διορθωτικές επικοδομητικές παρατηρήσεις της, κατά τη συγγραφή της εργασίας μου, και για τις κατ' ιδίαν συζητήσεις μας, που αποτέλεσαν για μένα πολύτιμα μαθήματα (πέραν του ότι της φόρτωσα, επίσης, την υποχρέωση να μου υπενθυμίζει πως ο καιρός λιγοστεύει).

Επίσης, ευχαριστώ θερμά την κ. Δώρα Μονιούδη – Γαβαλά, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου Πατρών, που μου άνοιξε ευγενικά την πόρτα του γραφείου της και μου έδωσε πλούσιες και πολύτιμες συμβουλές, όσον αφορά την προσέγγιση του θέματός μου από αρχιτεκτονική πλευρά.

Ακόμη, ευχαριστώ θερμά τον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, λέκτορα Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την πολύτιμη καθοδήγησή του και τις χρήσιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις του κατά τη συγγραφή του ιστορικού πλαισίου της εργασίας μου.

Ιδιαίτερα, ευχαριστώ, από καρδιάς, το μεγάλο «δάσκαλό» μου κ. Θεόδωρο Παπαγιάννη, παλιό ναυτικό της πατρίδας μου, για τις πολύωρες συζητήσεις μας και την προθυμία του να με ξεναγήσει σε ολόκληρο τον οικισμό και να μου μιλήσει για την ιστορία του τόπου μας με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο, και, βέβαια, ευγνωμονώ και όλους τους σεβαστούς πληροφορητές μου, διότι, χωρίς την ουσιαστική βοήθειά τους κατά τις πολύωρες συζητήσεις μας, η συγκέντρωση του υλικού θα ήταν ελλιπής.

Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στην κ. Μαρία Μπακαδήμα, προϊσταμένη αρχειονόμο των Γενικών Αρχείων Κράτους Μεσολογγίου, για τη βοήθειά της στην έρευνα των αρχείων που αφορούν την πόλη του Αστακού, καθώς και στον αρχιτέκτονα κ. Γεώργιο Παπανδρέου, προϊστάμενο της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας για τις χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την αρχιτεκτονική του τόπου αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Τέλος, εκφράζω θερμές ευχαριστίες στον φίλο αρχιτέκτονα κ. Ηλία Χαρίτο, στον οποίο οφείλονται οι αποτυπώσεις των αρχιτεκτονικών σχεδίων που υποστηρίζουν την εργασία μου.

Σπυριδούλα Ζήκα

Αστακός, Ιανουάριος 2014

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους ένας ερευνητής μπορεί να προσεγγίσει το θέμα της κατοικίας. Επιπρόσθετα, οι διαφορετικού τύπου προσεγγίσεις λειτουργούν συμπληρωματικά, διαμορφώνοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα γύρω από την κατοικία μιας κοινωνίας σε δεδομένο χωροχρόνο, τόσο ως προς της υλική της φύση όσο και ως προς τη συμβολική λειτουργία. Εντούτοις, από όποια πλευρά και αν εξετάσουμε την κατοικία, φίλτρο της θα είναι πάντα ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος εξετάζεται μέσα στο περιβάλλον του και στο πλαίσιο του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει. Μελετώντας τα αντικείμενα μπορείς να προσεγγίσεις την ανθρώπινη σκέψη και τις ανθρώπινες ενέργειες, γιατί δεν μας αφορά μόνο η υλική και η αισθητική υπόσταση των αντικειμένων, αλλά το τεχνικό μέρος, το οικονομικό, το κοινωνικό, η διάδοση και η εξέλιξή τους μέσα στο χώρο και το χρόνο¹.

Ο αείμνηστος καθηγητής Λαογραφίας Γ. Α. Μέγας, που προδρομικά ασχολήθηκε με το θέμα της ελληνικής λαϊκής κατοικίας, ήδη από το 1922, πρότεινε έναν αρτιότερο χωρισμό της λαογραφικής ύλης το 1946-1947, κατατάσσοντας διάφορα αντικείμενα μελέτης, που υπήρχαν ήδη διάσπαρτα στο διάγραμμα του Πολίτη από το 1909². Συγκεκριμένα, υπάρχουν οι εξής μεγάλες ενότητες: α) βιβλιογραφία β) γενικά και σύμμεικτα γ) υλικός βίος και τέχνη του λαού δ) πνευματικός βίος ε) κοινωνικός βίος. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μέγα, η κατοικία ανήκει στην κατηγορία του υλικού βίου στον οποίο περιλαμβάνονται: ο συνοικισμός, η οικία και η αυλή, τα έπιπλα και σκευή, η ενδυμασία(υπόδεση – κόμμωση- καλλωπισμός), οι τροφές και τα ποτά, οι βίοι (γεωργικός ποιμενικός, ναυτικός, αλιευτικός, κυνηγετικός, όργανα και εργαλεία), η βιοτεχνία και η λαϊκή τέχνη³. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε, ότι ο υλικός βίος υπονοείται δίπλα

¹ Για τη διαλογική σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, καθώς άνθρωπος και περιβάλλον αποτελούν ένα δυναμικό σύνολο που εξελίσσεται μέσα στο χώρο και το χρόνο βλ. Νίκος Αγγ. Καλογεράς, *Άνθρωπος και κατοικία. Διεύρυνση στις σχέσεις που τους διέπουν*, Αθήνα 1979, σελ. 32. Επίσης τα αντικείμενα έχουν τη δική τους προσωπική ζωή και λειτουργούν ως καθρέφτες της καθημερινότητας βλ. Κ. Κορρέ –Ζωγράφου, *Η καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων (1700-1950)*, Αθήνα 2005, σελ. 9.

² Για το συνοπτικό διάγραμμα της λαογραφικής ύλης που δημοσίευσε ο Νικόλαος Πολίτης βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Η μελέτη του Υλικού Πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία* 35(1987-1989), σελ. 94.

³ Βλ. Γ. Α. Μέγας, *Εισαγωγή στη Λαογραφία*, Αθήνα 1975, σελ. 101-102, Στέφανος Ήμελλος, *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου (ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα 1993, σελ. 15-17 καθώς επίσης και Μ. Γ. Μερακλής, «Η μελέτη του Υλικού Πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία* 35(1987-1989), σελ. 94-95.

στον ρητά ονομαζόμενο ψυχικό και κοινωνικό βίο του διαγράμματος του Νικολάου Πολίτη του 1909 ή ακριβέστερα του 1907, έστω και αν ρητά ονομάζεται ως «υλικός πολιτισμός» το 1927 από τον Κυριακίδη και συστηματικά αναλύεται το 1946-1947 στο διάγραμμα του Γεωργίου Μέγα όπως αναφέραμε παραπάνω⁴.

Σχετικά με τη μελέτη του υλικού πολιτισμού και ειδικότερα της κατοικίας ο Γ. Μέγας θα γράψει: «Είναι δύσκολο να ευνοήσω πως είναι δυνατόν η έρευνα της τέχνης και του υλικού βίου του λαού να χωρίζονται από της όλης λαογραφικής ερεύννης ως χωριστή μάθησις, εφ' όσον και τα πράγματα αυτά καθ' εαυτά ενδιαφέρουν την Λαογραφίαν, ως αποτελούντα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, τον οποίον αυτή μελετά και οπίσω από τα πράγματα υπάρχει δρών και ενεργών ο άνθρωπος του λαού, του οποίου τας ψυχικάς και δημιουργικάς δυνάμεις η Λαογραφία ανερευνά»⁵. Άλλωστε, μια δημιουργική σχέση βρίσκεται πάντα σε ανάπτυξη, ανάμεσα στον κάτοικο και τον κατοικούμενο χώρο.

Το ενδιαφέρον για τον υλικό βίο δεν ελειψε ποτέ. Βέβαια, στο απώτερο παρελθόν της λαογραφίας, το ενδιαφέρον υπήρξε περιορισμένο, αν συγκριθεί με εκείνο που εκδηλώθηκε για τον πνευματικό βίο⁶. Συνεπώς, σήμερα κάθε υλικό αντικείμενο ο λαογράφος το προσεγγίζει α) τεχνολογικά (κατασκευαστικά, ως υλικό προϊόν), σε ένα τόπο/χρόνο και β) εθιμικά (σε σχέση με τον άνθρωπο) και το αξιακό σύστημα της κοινότητάς του. Δεν παραβλέπει δηλαδή τον λαογραφικό τρόπο μελέτης του υλικού πολιτισμού ο οποίος πρέπει να έχει και μια σταθερή εθιμική πλαισίωση⁷.

Η παρούσα μελέτη εμπίπτει στο επιστημονικό πεδίο της λαογραφίας που μελετά τον υλικό πολιτισμό. Συγκεκριμένα, μας απασχολεί η κατηγορία του υλικού πολιτισμού η οποία σχετίζεται με την κατοικία και τις εκδηλώσεις που αναφέρονται στην υλική ζωή των ατόμων. Βασίστηκε επίσης, σε μια διεπιστημονική εξέταση καθώς χρησιμοποιήθηκαν έννοιες, μεθοδολογικά εργαλεία και ερμηνευτικές προσεγγίσεις από τους χώρους και κλάδους της Λαογραφίας, Ανθρωπολογίας, Αρχιτεκτονικής, Ιστορίας και Εθνολογίας. Επειδή, λοιπόν, ο άνθρωπος επηρεάζεται από το πολιτιστικό και γεωγραφικό του περιβάλλον, από την τεχνολογία και τις οικονομίες της εποχής του και

⁴ Βλ. Μ.Γ. Μερακλής, .ό.π., σελ. 96.

⁵ Βλ. Γ. Α. Μέγας, «Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσεις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής», *Λαογραφία*, 26(1968-1969), σελ. 277.

⁶ Βλ. Μ.Γ. Μερακλής, .ό.π., σελ.100.

⁷ Όπως εισηγείται ο Μ. Γ. Μερακλής «μια πλήρως λαογραφική μελέτη του υλικού πολιτισμού πρέπει να παρουσιάζει εθιμική πλαισίωση. Η Λαογραφία είναι εθιμική και ηθολογική, επιστήμη» βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία* 35(1987-1989), σελ.101- 102 και Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σελ. 80-82.

ανάλογα διαμορφώνει την κατοικία του, η κατοικία δεν υπάρχει έξω από την κοινωνική της διάσταση, έχει κοινωνικό χαρακτήρα ο οποίος διερευνάται παράλληλα με αυτή⁸. Συνεπώς, το σπίτι εξετάζεται παράλληλα με τις κατηγοριοποιήσεις του υλικού πολιτισμού(οικισμός, έπιπλα, σκεύη και αυλή, κτλ.)⁹.

Απώτερος στόχος λοιπόν είναι η ανάδειξη των αστικών κατοικιών του Αστακού, που προέκυψαν κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες συγκεκριμένου τόπου και χρόνου¹⁰, όχι μόνο ως καθεαυτό αντικείμενο του υλικού πολιτισμού, αλλά και ως αντικείμενο που συνδέεται με τον άνθρωπο. Μολαταύτα, πέραν της κατοικίας μελετώνται και τα έθιμα τα σχετικά με αυτή. Επομένως, οι κατοικίες έχουν ανάγκη πολύπλευρης ερμηνείας και πρώτιστα ιστορικής, λαογραφικής, τεχνοκρατικής και εθιμικής.

Ξεχωριστός λόγος, όμως, πρέπει να γίνει για τη λαϊκή αρχιτεκτονική. Στην Ελλάδα η αρχιτεκτονική της αγροτικής κατοικίας συσχετίζεται με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Στη μελέτη και την καταγραφή της αφιερώθηκαν οι έρευνες πολλών νεοελλήνων αρχιτεκτόνων, λαογράφων και αρχαιολόγων, ήδη από τη δεκαετία του 1920, οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για τη σύγχρονη ανάδειξη των κυρίαρχων αρχιτεκτονικών τύπων, μέσα από την αναζήτηση των αρχών της ελληνικής αρχιτεκτονικής στην αγροτική κατοικία¹¹.

Αναλυτικότερα, η καθαυτό μελέτη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα αρχίζει το 1915, όταν οι αρχαιολόγοι R.M. Dawkins με τον A.J.B. Wace δημοσιεύουν ένα άρθρο για τους οχυρούς οικισμούς του Αιγαίου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, συγκεντρώνοντας εκπληκτικό υλικό, φωτογραφίες, σχέδια από διάφορα κάστρα και μιλούν για την ύπαρξη ολόκληρου τομέα γνώσεων σχεδόν ανέγγιχτου στην ιστορία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Εκτός από τη γενική διάταξη των σπιτιών

⁸ Βλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, 1998 σελ. 15.

⁹ Βλ. Αριστείδης Δουλαβέρας, «Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 2010, σελ. 149-154, Στέφανος Ήμελλος, *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου (ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα 1993, σελ. 14-15 και Αικατερίνη Πολυμέρου –Καμηλάκη, *Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (προβλήματα και απόψεις)*, Επιστημονικές ανακοινώσεις, (20 Νοεμβρίου - 5 Δεκεμβρίου), Αθήνα 1982.

¹⁰ Βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμος Α, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1989, σελ. 22-23.

¹¹ Γενικά για τους πρωτεργάτες της αναζήτησης των αρχών της ελληνικής αρχιτεκτονικής στην αγροτική κατοικία βλ. Δ. Φιλιππίδης «Ιστορική Αναδρομή», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ.1, σελ.33 και Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σελ. 166-167.

στους οχυρούς οικισμούς, οι δυο μελετητές ασχολήθηκαν για πρώτη φορά με τα νησιώτικα σπίτια. Φέρνοντας παραδείγματα από ολόκληρο το Αιγαίο και την Κρήτη, ανέλυσαν τα κύρια χαρακτηριστικά του «μονόσπιτου», του πυρήνα όλων των μεταγενέστερων τύπων κατοικίας και έδειξαν τις παραλλαγές που παρουσιάζονται σε αυτά¹².

Ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος επιδόθηκε προπολεμικά στη συστηματική μελέτη της παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, δημοσιεύοντας από το 1911 το άρθρο του για την λαϊκή αρχιτεκτονική και ήταν ο πρώτος ο οποίος αμφισβήτησε την ελληνικότητα του νεοκλασικισμού και κύρηξε τη στροφή προς την ανώνυμη παράδοση και την λαϊκή αρχιτεκτονική¹³. Σημαντική υπήρξε η μελέτη του για τα παλαιά «αρχοντικά» της Βορείου Ελλάδος καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι *«ο εξελεγμένος τύπος των αστικών σπιτιών, εις τον οποίον υπάγονται τα νοικοκυρόσπιτα και τα αρχοντόσπιτα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, έχει πάντοτε τας βάσεις του ως προς την γενικήν διάταξιν εις την αρχιτεκτονικήν των σπιτιών των χωρικών»*¹⁴.

Ένα μεγάλο μέρος της μελέτης της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής έπεσε και στους ώμους των λαογράφων. Η συνθετική αυτή εικόνα του νησιώτικου σπιτιού που αναφέραμε παραπάνω, με την τυπική διάταξη του τζακιού, της κρεββάτας και το δώμα πρέπει να ήταν γνωστή στην Α. Χατζημιχάλη, που ύστερα από δέκα χρόνια άρχισε να δημοσιεύει αντίστοιχες μελέτες¹⁵.

Αναλυτικότερα, ο Γεώργιος Μέγας το 1922 με το έργο του «Θρακικαί οικήσεις» ασχολήθηκε πρώτος απ' όλους τους ακαδημαϊκούς Έλληνες Λαογράφους με το θέμα αυτό. Εξέτασε το ελληνικό λαϊκό σπίτι του αγροτικού χώρου με στόχο την απόδειξη της πολιτισμικής – εθνικής συνέχειας και την απόδειξη της σημασίας που έχει ο χώρος του λαϊκού σπιτιού ως κοιτίδα της κοινωνικής ζωής και παραγωγής πολιτισμού, ανοίγοντας έναν καινούργιο δρόμο στη λαογραφική έρευνα, το δρόμο της λαϊκής αρχιτεκτονικής¹⁶.

¹² Βλ. Δ. Φιλιππίδης, «Ιστορική Αναδρομή», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ.1, σελ.34-35, στο άρθρο του αναλύει το έργο των δυο αρχαιολόγων με τίτλο «The towns and houses of the Archipelago», *Burlington Magazine for Connoisseurs*, 26(1914-1915), σελ.99-107.

¹³ Βλ. Αριστοτέλης Ζάχος, «Λαϊκή αρχιτεκτονική», περ. *Καλλιτέχνης*, Αύγουστος 1911, Αθήνα.

¹⁴ Βλ. Αριστοτέλης Ζάχος, «Αρχιτεκτονικά σημειώματα – Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3(1928), σ. 259-306.

¹⁵ Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, Σκύρος. Ελληνική λαϊκή τέχνη, 1925 και της ίδιας «Ελληνική λαϊκή τέχνη. Α' αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, 2(1955), σελ. 477-478.

¹⁶ Βλ. Γεώργιο Α. Μέγα, «Θρακικαί οικήσεις», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, Α(1939),σελ. 5-49.

Επίσης, ο Δημήτριος Λουκόπουλος έδωσε την περιγραφή των *Αιτωλικών οικήσεων, σκευών και τροφών* (1925), με σχέδια του αρχιτέκτονα Δημήτρη Πικιώνη, παρουσιάζοντας τον παλαιότερο τύπο της αιτωλικής οικήσεως το *στερφογάλαρο* και τονίζοντας την ύπαρξη απλών μορφών και συνδυασμών του *μονόσπιτου* όπως το *ντεβέτικο* και *στερφογάλαρο* και το *ανωκάτωγο*¹⁷. Τα βιβλία του Λουκόπουλου αποτελούν αναμφισβήτητα εγχειρίδια λαϊκής τεχνικής και τεχνολογίας ανάλογα με τον τομέα που εξετάζεται κάθε φορά δηλαδή τη γεωργία, την κτηνοτροφία, το σπίτι, το ένδυμα¹⁸. Το 1939 ακολουθεί η μελέτη της Μαρίας Ιωαννίδου με τίτλο «Οικίαι Αραχόβης»¹⁹.

Το 1946, δημοσιεύεται η πληρέστερη έρευνα των Θεσσαλικών οικήσεων του Γ.Α. Μέγα, η οποία προάγει το ζήτημα κατανοήσεως της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Αναλυτικότερα, σ' αυτή τη μελέτη ο Μέγας μας δίνει την εξέλιξη του Αγραφιώτικου σπιτιού της Θεσσαλίας το οποίο αρχικά αποτελούνταν από ένα ή δυο δωμάτια. Η ανάπτυξη όμως της κτηνοτροφίας και της οικιακής βιοτεχνίας οδήγησε στην επαύξηση των χώρων με την κατασκευή του ισογείου για τη στέγαση των ζώων και την αποθήκευση καρπών²⁰.

Στο συνθετικό έργο του «*Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*» 1949, συνοψίζεται η πορεία την οποία διήνυσε η λαϊκή αρχιτεκτονική για να φτάσει από τις απλούστερες στις συνθετότερες μορφές, από την αγροτική στην αστική μορφή και επιχειρείται μια συγκριτική ανάλυση της κατοικίας στη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία καταλήγωντας στο συμπέρασμα ότι οι βόρειοι γείτονες είχαν ελληνικά πρότυπα. Συνεπώς, η Λαογραφία ξεκινάει πάντα από τον αρχικό της πυρήνα, τον αγροτικό, παρακολουθεί, όμως, τον πυρήνα αυτόν και στις αστικές εξελίξεις ή αλλοιώσεις του²¹.

¹⁷ Βλ. Δημ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις σκεύη και τροφαί*, Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου, Αθήνα 1925, σελ. 5-6 και 48

¹⁸ Βλ. Δημήτρης Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου αρ.5, Αθήνα 1925, καθώς, επίσης και του ίδιου *Πως υφαίνονται και ντύνονται οι Αιτωλοί*, Αθήνα 1927, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1930 και *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1938.

¹⁹ Βλ. Μαρία Ιωαννίδου, «Οικίαι Αραχόβης», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 1(1939), σελ. 68-98.

²⁰ Βλ. Γεώργιο Α. Μέγα, *Θεσσαλικαί οικήσεις*, Αθήνα 1946, σελ. 43 και 55.

²¹ Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτος, «Η Λαογραφία :Ερευνητικός πυρήνας στις ομόκεντρες αλλά και ευρύτερες επιστήμες Ανθρωπολογίας, Εθνολογίας και Εθνογραφίας», *Λαογραφία*, 38 (1995-1997), σελ. 15-25.

Η Λαογραφία μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο είχε σχεδόν ως αποκλειστικό αντικείμενο έρευνας τον αγροτικό πληθυσμό γιατί τον θεωρούσε ως κέντρο του συντηρητισμού και έδρα των παραδοσιακών αξιών²². Αποτέλεσμα ήταν να παραγκωνιστούν άλλες εκδηλώσεις που ανήκαν στον ίδιο πολιτισμό, όπως αυτές που διαμορφώνονταν στις κοινωνίες των πόλεων²³.

Είναι γεγονός ότι, το διάστημα από το 1850 έως το 1900 αποτέλεσε την περίοδο της μεγαλύτερης ανάπτυξης των ευρωπαϊκών πόλεων. Ήταν η εποχή που γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες είχαν ωθήσει μαζικά τον αγροτικό πληθυσμό στις πόλεις ή στην αστικοποίηση αγροτικών οικισμών, οξύνοντας τις ανισότητες σχέσεις μεταξύ χωριού και πόλης ή σε τοπικό επίπεδο μεταξύ αγροτών και αστών²⁴. Επομένως, όπως ήταν φυσικό, ανάλογες επιρροές δέχτηκε και η επιστήμη της Λαογραφίας.

Σε όλο το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε, όπως συμβαίνει σε κάθε ζωντανή επιστήμη, συντελέστηκε μια γόνιμη θεωρητική ζύμωση υπό το βάρος των ραγδαίων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, ειδικότερα, αυτών που σημειώθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο²⁵, η οποία προσέδωσε και μια σαφή ιστορική κατεύθυνση στη μεταπολεμική Λαογραφία αναιρώντας πλήρως την αντίληψη για έναν άχρονο λαϊκό πολιτισμό²⁶, καθώς επίσης την εμβολίασε με κοινωνιολογικές ιδέες²⁷.

²² Βλ. Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα 1997, σελ. 184.

²³ Βλ. Αικατερινίδης Γ., Αλεξάκης Ε., Γιατράκου Μ. Ε., Θανόπουλος Γ., Σπαθάρη- Μπεγλίτη Ε., Τζάκης Δ., *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος*, Τομ. Α', Πάτρα 2002, σελ. 25

²⁴ Βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα- Τσομώκου, «Βαθμοί αστικοποίησης του αγροτικού χώρου (Ηπειρος 1950 κ.ε.)», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας : Ηπειρος : Κοινωνία – Οικονομία 15ος – 16ος αι. (Σεπτέμβρης 1985)*, Γιάννινα 1986, σελ. 227-239.

²⁵ Για το χρονικό αυτών των θεωρητικών ζυμώσεων βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της Λαογραφίας μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο», *Λαογραφία*, 27(1971), σελ. 3-23 και Βάλτερ Πούχγερ «Η Λαογραφία στον 21ο αιώνα», *Λαογραφία*, 40 (2006), σελ. 13-20.

²⁶ Επισημαίνει ότι «Μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο η Λαογραφία γίνεται παντού και ιστορική επιστήμη» βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σελ. 80. Επίσης βλ. Άλκη Κυριακίδου Νέστορος, «Η λαϊκή παράδοση : σύμβολο και πραγματικότητα», *στον τόμο Ελληνισμός- Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 2001, σελ. 249-256 και Μ. Γ. Μερακλής, «Σημειώσεις Λαογραφίας», τ. Α' : *Έννοια και σκοπός της Λαογραφίας*, Ιωάννινα 1981, σελ. 26.

²⁷ Βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα 1997, σελ. 24-29, του ίδιου *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1993, καθώς επίσης και Στάθης Δαμιανάκος, «Ετερότητα και Εθνογραφία. Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού», *στον τόμο: Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, (μετάφρ.. Γιώργος Σπανός), Αθήνα 2003, σελ. 21-39.

Οι νέες προσεγγίσεις αναγνώριζαν τον πολιτισμό ως κάτι δυναμικό και όχι στατικό, θεωρούν ότι είναι ενταγμένος στην κοινωνία και άμεσα εξαρτώμενος από αυτήν και τις αλλαγές που υφίσταται. Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυτού του είδους η αστικοποίηση, οδήγησε και τους λαογράφους στον αντίστοιχο χώρο. Οι νεότεροι λαογράφοι θα επιδράσουν στην ελληνική λαογραφία εισάγοντας νέες κατευθύνσεις.

Μολονότι, ο Νικόλαος Πολίτης ήδη από το 1919 είχε επεκτείνει τα όρια της Λαογραφίας συμπεριλαμβάνοντας στο διάγραμμα των θεμάτων της τα «βιομηχανικά επιτηδεύματα»²⁸, πέρασαν αρκετές δεκαετίες από τότε για να εισέλθουν στο πεδίο της έρευνας οι συναφείς επιστημονικές μελέτες και εργασίες²⁹. Έτσι παρόλο που από νωρίς υπήρξε το πλαίσιο για την ένταξη της πόλης στο θεματολόγιο της Λαογραφίας, εντούτοις, έλειπαν οι επιστημονικές εργασίες που διερευνούν τον αστικό χώρο ως παράγωγο του πολιτισμού.

Ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος το 1950 προτείνει τον «εθνογραφικό τρόπο μελέτης», ο οποίος οργανώνεται στη βάση της επιτόπιας έρευνας και στρέφεται στον αστικό χώρο και στα πολιτιστικά φαινόμενα που διαμορφώνονται εκεί. Συγκεκριμένα, θα επισημάνει το γεγονός: «Μας χρειάζεται μια Εθνογραφία Ελληνική, για την πλατύτερη μελέτη της ζωής του έθνους, που δεν είναι μόνο η λαϊκή ζωή, αλλά και η αστική, που δεν θα είναι μόνο η παλαιότερη, αλλά και η πρόσφατη και συνεχιζόμενη»³⁰. Εμφαντικότερα, θα την ορίσει το 1963, με τη δημοσίευση των *Σύγχρονων Λαογραφικών*, πεπεισμένος πλέον πως ο χώρος της πόλης παράγει λαογραφικά φαινόμενα³¹. Έτσι, στο τέλος της δεκαετίας 1970 αρχές 1980 εντάσσεται ο αστικός χώρος στο πεδίο των λαογραφικών αναζητήσεων.

²⁸ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1 (1909), σελ. 12.

²⁹ Θέματα της Αστικής Λαογραφίας στην Ελλάδα ενδεικτικά απασχόλησαν τις εργασίες: Ευάγγελος Αυδίκος, «Προς μία Λαογραφία του αστικού χώρου», *Διαβάζω*, 245 (1990), σελ. 67-70, του ίδιου «Αστική Λαογραφία: Ουτοπία ή πραγματικότητα;», *Εθνολογία*, 3 (1995), σελ. 163-186, Δημήτρης Ράπτης, *Το Καναλάκι της Πρέβεζας και η πόλη της Πρέβεζας*, διδακτορική διατριβή, Γιάννινα 1989. Ευάγγελος Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991, σελ. 18-19. Η παραπάνω εργασία έχει ως στόχο να δείξει ότι η εξάρτηση από τη διαμετακομιστική λειτουργία επηρέασε την οικιστική συγκρότηση, την πληθυσμιακή και επαγγελματική σύνθεση, την κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά και όλο το πολιτισμικό σύστημα. Ρέα Κακάμπουρα – Τίλη, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999, στην οποία πραγματεύεται τον εξαστισμό του αγροτικού πληθυσμού, λόγω των μαζικών μετακινήσεων που πραγματοποίησε προς τα αστικά κέντρα

³⁰ Βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Σύγχρονα προβλήματα Λαογραφίας», *Νέα Εστία*, 48 (1950), σελ. 1.377-1.379. Του ίδιου *Σύγχρονα Λαογραφικά*, Αθήνα 1963.

³¹ Βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σελ. 294-299.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Μ. Γ. Μερακλής διεύρυνε τις αναζητήσεις στον αστικό χώρο μέσα από μια σειρά εργασιών του³², συμπεριλαμβάνοντας εκτός από την αγροτική, την εργατική και την αστική τάξη. Προώθησε τη μελέτη των πολιτισμικών εκδηλώσεων και έδωσε κοινωνική χροιά. Ενώ ο Κυριακίδης θα γράψει «*πράγματι ο λαός εις την λαογραφίαν δεν δύναται να χωρισθή ούτε εις τάξεις, ούτε εις στρώματα. Είναι ενιαίος. Είναι ολόκληρον το ανθρώπινον πλήθος, μορφωμένων και αμόρφωτων, το οποίον συνδέει η συναίσθησις της κοινής καταγωγής, ομότροπα ήθη, κοινή παράδοσις και κοινός τρόπος του σκέπτεσθαι, συνήθως δε κοινή γλώσσα, τα δε λαογραφικά στοιχεία είναι διάχυτα εις όλους πλουσίους και πτωχούς, χωρικούς και αστούς, μορφωμένους και αμόρφωτους.... Και εκείνο το οποίο έχει ανάγκη προσδιορισμού δεν είναι τα λαϊκά στρώματα αλλά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτού, τα οποία ονομάζομεν λαϊκά...*»³³

Παρόλο λοιπόν που η αστική ζωή είχε ενταχθεί στο διάγραμμα της λαογραφίας, οι επιστημονικές εργασίες με αντικείμενο τη διερεύνηση διαφορών όψεων του αστικού χώρου εξακολουθούν να υπολείπονται αισθητά. Στην Ελλάδα η επιστημονική έρευνα των πόλεων άρχισε να αναπτύσσεται μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80. Όσον αφορά όμως την εξέταση του αστικού σπιτιού οι λαογράφοι δεν ασχολήθηκαν με αυτό, με το σπίτι της μεγάλης πόλης, της λαϊκής συνοικίας, την κατοικία των περιθωριακών ομάδων κ.λπ.³⁴. Εξακολουθεί ακόμα το ενδιαφέρον τους να επικεντρώνεται στην παραδοσιακή λαϊκή αρχιτεκτονική. Έτσι, λοιπόν, η συμβολή του Μέγα στη μελέτη του λαϊκού σπιτιού έχει δίκαια βρει καθολική αναγνώριση.

Στα χρόνια που ακολούθησαν δεν ελλείψαν οι συνθετικές εργασίες όπως: το 1948 η μελέτη «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός» του Φαίδωνος Κουκουλέ, το 1949 «Η λαϊκή κατοικία της Δωδεκανήσου» του Γ. Μέγα κτλ.³⁵ και το άρθρο της Αγγελικής Χατζημιχάλη «La maison grecque»³⁶.

³² Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Η μηχανή και ο λαϊκός άνθρωπος» *Λαογραφία*, 28 (1972), σελ. 27-38 και 115-124., «Ο άνθρωπος της πόλεως», *Λαογραφία*, 29(1974), σελ. 71-83 και «Αστική Λαογραφία», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 3 (1979), σελ. 11-13.

³³ Βλ. Στίλπων Κυριακίδης, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα 2007, σελ. 19.

³⁴ Βλ. Μιχάλης Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, ό.π., σελ. 129.

³⁵ Οι κάτοικοι κράτησαν τις παλιές τους συνήθειες και παραδόσεις όχι μόνο στη θρησκεία, τη γλώσσα και τα έθιμα, αλλά στην αρχιτεκτονική και διακοσμητική βλ. Γεώργιο Μέγα, *Η λαϊκή κατοικία της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1949, σελ. 4. Μαρία Ιωαννίδου, «Καλύβαι Σαρακατσαναίων», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6(1951), της ίδιας «Οικία Αγ. Άννης Εύβοιας», *Λαογραφία* 14(1952), σελ. 133-168. Καθώς επίσης και Κ. Α. Γεωργιάδου, «Το αγροτικό σπίτι Κυρηνείας Κύπρου», *Λαογραφία*, 15(1953-1954), σελ. 111-146.

³⁶ Βλ. Δημ. Φιλιππίδης, «Ιστορική Αναδρομή», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ.1, σελ.45.

Το 1955 κυκλοφορεί η «Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη Λαϊκή Αρχιτεκτονική» του Δ. Βασιλειάδη όπου η λαϊκή αρχιτεκτονική προσεγγίζεται αρχιτεκτονικά και όχι λαογραφικά, προσέχονται οι μορφολογικές και κατασκευαστικές λεπτομέρειες δίνοντας τα χαρακτηριστικά της νησιώτικης αρχιτεκτονικής του Αιγαίου³⁷ και το 1956 του ίδιου « Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Αίγινας», Λαογραφία, 16(1956), σελ. 413-512.

Το 1957 κυκλοφορούν τα δυο πρώτα μέρη από τη μνημειώδη μελέτη της Αγγελικής Χατζημιχάλη, «Σαρακατσάνοι» στην οποία παρουσιάζει τα καλύβια, τα σκεύη, τα υφαντά, τα φρέματα, τα κεντήματα των Σαρακατσάνων αλλά το έργο έμεινε ημιτελές³⁸.

Επίσης, ο αρχιτέκτονας Νικόλαος Μουτσόπουλος επιδόθηκε στην καταγραφή και διάσωση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής³⁹. Ενώ σε άρθρο του, το 1975, τονίζει τη σημασία της καταγραφής των παραδοσιακών, ιστορικών οικισμών της χώρας όπου στο παρελθόν εκδηλώθηκε ιδιαίτερη δράση διευρύνοντας τα όρια της λαογραφίας⁴⁰.

Το 1961, κυκλοφορεί *Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι*, με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Π. Μιχελή και πλήθος άλλων έργων. Η έκδοση αποτελείται από μια σειρά Φροντιστηριακών Εργασιών των Σπουδαστών της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ με θέμα την παραδοσιακή αρχιτεκτονική σε τρεις περιοχές της Ελλάδας⁴¹.

Όπως βλέπουμε από όλα τα παραπάνω η παραδοσιακή αρχιτεκτονική αναγόταν σε εσωτερική υπόθεση των αρχιτεκτόνων. Στην Ελλάδα, ύστερα από το άρθρο της

³⁷ Βλ. Δ. Βασιλειάδης, «Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Λαογραφία*, 16(1956), σελ. 413-512 και « Λαϊκή αρχιτεκτονική της Αίγινας», *Λαογραφία*, 16(1956), σελ. 413-512 και 17(1967-68), σελ. 197-254.

³⁸ Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα 1957.

³⁹ Γνωστά είναι τα έργα του είναι: «Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Φλώρινας», *Ηώς*, αρ. 63-65(αΑθήνα 1962), σελ. 33-98. *Καστοριά (Τα αρχοντικά)*, Αθήνα 1962 *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1964. «*Τα θεσσαλικά Αμπελάκια*», *Ηώς*, αρ. 92-97 (1966), σελ. 113-200. *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα 1967, *Μακεδονική Αρχιτεκτονική. Συμβολή εις τη μελέτη της ελληνικής κατοικίας*, Θεσσαλονίκη 1971, *Σπίτια της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1979.

⁴⁰ Βλ. Νικόλαος Κ. Μουτσοπούλος, «Μελέτη καταγραφής και αναβιώσεως των παραδοσιακών οικισμών της χώρας (προβληματισμός και μεθοδολογία)», *Πρακτικά Α Συμποσίου Λαογραφία του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος- Μακεδονία- Θράκη)*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 191-193.

⁴¹ Βλ. Π. Μιχελής, *Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι*, Αθήνα 1961. Θ. Κωστάκης, «Τσακωνική λαϊκή αρχιτεκτονική», *Λαογραφία*, 19(1960-61), σελ. 264-326, του ίδιου «Τα παλιά σπίτια των Φούρνων (Ικαρίας)», *Ελληνικά*, 21(1968), σελ. 75-108, Δημ. Σ Λουκάτος, «Τα μαντηλώματα ή ο σταυρός της στέγης», *Ηώς*, αρ.44(1961), σελ. 35-37. Γ.Κ Σπυριδάκης, «Η αγροτική κατοικία(ο στάβλος) εις Κέα», *Επετ. Ετ. Κυκλάδ. Μελετών*, 2(1962), σελ. 755-760, Οικονομίδης «Οικία, έπιπλα και σκεύη εν Απειράνθω Νάξου», *Κυκλ. Ημερολ.* 1965, σελ. 129-142. Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους, *Η Κυπριακή οικία*, Λευκωσία, Δημοσιεύματα ΚΕΕ, 1968, Γεωργ. Ν. Αικατερινίδου, «Τα καμαρόσπιτα» του Καρυδιού Σητείας», *Επετ. Κέντρου Ελλ. Λαογραφίας* 22(1969-1972), σελ. 27-56. Λ. Α. Τατσιοπούλου, «Αγροτική παραδ. Αρχιτεκτονική (Κομπότι Άρτας)», *Ηπειρωτική Εστία*, 25(1976), σελ. 580-585.

Χατζημιχάλη για το ελληνικό σπίτι γενικά⁴², η προσοχή των μελετητών στρέφεται και πάλι στις μονογραφίες. Δημοσιεύονται μια σειρά από διαφωτιστικές μονογραφίες⁴³. Καμιά τους όμως δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο μεθοδολογικό ενδιαφέρον γιατί ακολουθούν παλαιότερες κατευθύνσεις εκτός από τη μελέτη του Κ. Μιχαηλίδη, *Hydra: A Greek Island Town*⁴⁴ στην οποία διερευνάται η πολεοδομική ανάπτυξη ενός παραδοσιακού αστικού κέντρου σε συνάρτηση με συγκεκριμένους ιστορικούς σταθμούς. Η δομή του οικισμού αναλύεται με διαγράμματα και φωτογραφίες⁴⁵.

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι η μελέτη της ελληνικής κατοικίας, κυρίως στην παραδοσιακή της μορφή είναι έργο εθνικό, όσο εθνικός ήταν και ο ρόλος του ελληνικού σπιτιού⁴⁶. Επίσης, επισημαίνεται ότι στον καθαυτό ελληνικό χώρο, μελέτες που να εφαρμόζουν σε βάθος κοινωνιολογικές και ψυχολογικές μεθόδους στην προσέγγιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής είναι πενιχρές. Αν εξαιρέσει κανείς δημοσιεύματα όπως οι *Οικισμοί στην Ελλάδα*, η έλλειψη υποδομής αποθάρρυνε κάθε σχετική προσπάθεια⁴⁷.

Αναφορικά με την πόλη του Αστακού δεν υπάρχει πλούσιο καταγεγραμμένο ιστορικό και λαογραφικό υλικό με περιγραφική και ερμηνευτική προσφορά. Ειδικότερα, το θέμα της αστικής αλλά και της λαϊκής κατοικίας δεν υπήρξε ανάμεσα στα ενδιαφέροντα των λαογράφων. Σημειώνεται, πάντως, η συμβολή δυο σημαντικών ντόπιων συγγραφέων στην καταγραφή της ιστορίας του τόπου: του Χρήστου Κ. Χασάπη, που με το *Ιστορικό- Βιογραφικό – Λαογραφικό Λεύκωμα για τον Αστακό* προβαίνει σε μια καταγραφή της ιστορίας των ηθών και εθίμων του τόπου, αφιερώνοντας μεγάλο μέρος της μελέτης του στους ευεργέτες του Αστακού και του Γεράσιμου Παπατρέχα⁴⁸, ο

⁴² Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Ελληνική λαϊκή τέχνη. Α΄ Αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, 2(1955), σελ. 476-480.

⁴³ Για τις μονογραφίες βλ. «Βιβλιογραφία. Ε.Μ. Πολυτεχνείον. Α΄ το ελληνικό λαϊκό σπίτι Γ.Α. Μέγας», *Λαογραφία*, 19(1960), σελ. 593-597.

⁴⁴ Βλ. Κ. Μιχαηλίδης, *Hydra. A Greek Island Town. Its growth and form*, The University of Toronto Press, Chicago 1967.

⁴⁵ Βλ. Δ. Φιλίππιδης, «Ιστορική Αναδρομή», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ.1, σελ. 46-47.

⁴⁶ Βλ. Δημ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σελ. 166.

⁴⁷ Η έκδοση περιλαμβάνει συνθετικές έρευνες για ιστορικές περιόδους όπως η αρχαία (Λάββας) και η βυζαντινή (Μπούρας) βλ. Βλ. Δ. Φιλίππιδης, ό.π., σελ. 47.

⁴⁸ Ο Γεράσιμος Παπατρέχας έχει εκδώσει ένα μεγάλο αριθμό έργων: *Το χρονικό του Μαχαιρά*, Αθήνα 1984, *Τα ποιμενικά ξυλόγλυπτα Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983, *Ιστορήματα* 1983, *Ιστορία του Αγρινίου* 1991, *Αρματολισμός και κλεφτουριά στην Ακαρνανία και Αιτωλία*, Αθήνα 1997.

Η Ακαδημία Αθηνών βράβευσε τη λαογραφική συλλογή του της περιοχής Χρυσοβίτσας Ξηρομέρου για τη μελέτη του *Γλωσσάριον ιδιωματικών Επαρχίας Ξηρομέρου*, 2007, *Τα Ακαρνανικά Παραμύθια*, Αθήνα 1985 και τα *Υφαντά Δυτικής Ελλάδας*, 1992. Προλογίζοντας το σημαντικό έργο Ακαρνανικά παραμύθια ο Μ. Γ. Μερακλής γράφει «Ο κ. Παπατρέχας είναι ένας

οποίος χάρισε πλούσιο λαογραφικό και ιστορικό έργο για τη γενέτειρά του Αιτωλοακαρνανία.

Αξιόλογη είναι επίσης, η λαογραφική μελέτη του καθηγητή Μενελάου Καραμεσίνη «Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας» στην οποία καταγράφει τα ήθη, τα έθιμα τις παραδόσεις, τα δημοτικά τραγούδια, τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες του Αστακού αλλά και άλλων χωριών του Ξηρομέρου⁴⁹.

Τέλος, η Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Κωνσταντίνα Μπάδα προσέφερε σημαντικές μελέτες για την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας⁵⁰.

Επίσης, η λαϊκή αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας, όσον αφορά τη μορφολογία και την τυπολογία των κατοικιών και οικισμών, παραμένει σχετικά άγνωστη. Κανείς οικισμός δεν έχει χαρακτηριστεί διατηρητέος, πλην του *intra muros* τμήματος της Ναυπάκτου, του Αστακού και μεμονωμένων διάσπαρτων κατοικιών στον πολεοδομικό ιστό των μεγαλύτερων αστικών κέντρων του νομού. Σποραδικές μελέτες και άρθρα προσπαθούν να καλύψουν αυτό το κενό και να στρέψουν την προσοχή στην ταπεινή

από τους ελάχιστους, που θυμίζουν την παλιά εκείνη, σεβαστή και ιδιότυπη λογιούνη, που όχι μόνο δεν περιφρονούσε τη λαϊκή ζωή και παράδοση, αλλά αντίθετα πάνω σ' αυτήν βασιζόταν και αυτήν ήθελε, κατά κυριότερο λόγο, να αναδείξει. Ό,τι έχει δώσει ως τώρα ο κ. Παπατρέχας εντυπωσιάζει με την μεστότητά του. Οι σελίδες του είναι λιτές αλλά περιεκτικές: συμπυκνώνουν τη μακρόχρονη βιωμένη σχέση του με τον τόπο, τους ανθρώπους, τα επιτηδεύματά τους, την παράδοση και τη φύση (...). Μπρος από την ενότητα των «χεραμιών» ο κ. Παπατρέχας βάζει το μαγικό στίχο: «στρώσε χεράμια κόκκινα κι αερικά σεντόνια» (...). Αυτή η χρωματική φωτεινότητα μιας αέρινης πολλές φορές τεχνικής σαρκώνεται σε ποίηση μέσα στο βιβλίο αυτό, εργόχειρο Ψυχής και ζωής ενός εκλεκτού ανθρώπου, που με συγκίνηση προλογίζω».

Σημαντικό είναι και το ανέκδοτο λαογραφικό έργο του Γ. Παπατρέχα, όπως για παράδειγμα, «τα λαογραφικά Σύμμεικτα Ξηρομέρου». Αξιοσημείωτο είναι, εξάλλου, και το ιστορικό έργο του, καθώς, και η φιλοσοφικού περιεχομένου μελέτη του με το θέμα: *Χριστόδουλος Παμπλέκης Ακαρναν, ο από Μπαμπίνης Ξηρομέρου 1733 – 1793*, 1997 η κοινότητα Μπαμπίνης Αιτωλ/νίας. Για όλα τα παραπάνω βλ. Κώστας Κονταξής, «Γεράσιμος Παπατρέχας», *Επίκαιρα* (Φεβρουάριος 2001).

⁴⁹ Βλ. Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, Αθήνα 2008.

⁵⁰ Στο άρθρο της «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», *Πρακτικά Ημερίδας Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60* (2003) ασχολήθηκε με ένα σημαντικό προϊόν της ευρύτερης περιοχής, τον καπνό, του οποίου η καλλιέργεια, το εμπόριο και η επεξεργασία σφράγισαν, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, την οικονομική ζωή της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου αναπροσανατολίζοντας την τοπική αγροτική οικονομία προς νέες δυναμικότερες κατευθύνσεις, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην εμπορευματοποίηση και τον εκχρηματισμό της. Και στη μελέτη «Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου 18ος-20ος αιώνας» (2004) διερευνώνται η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής των ψαράδικων πόλεων της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου-Αιτωλικού, οι τεχνικές της αλιείας στη λιμνοθάλασσα και οι πρακτικές με τις οποίες οι ψαράδες και οι οικογένειες τους οργάνωναν και οργανώνουν τη ζωή τους με την εκμετάλλευση του αλιευτικού πλούτου της λιμνοθάλασσας και των νερών έξω από αυτήν, χωρισμένοι σε δύο ομάδες, που προσδιορίζονται καταρχήν από την διαφορετική οργάνωση και την τεχνική της αλιείας.

λαϊκή αρχιτεκτονική, ενώ, η μελέτη του αστικού σπιτιού δεν έλκυσε το ερευνητικό ενδιαφέρον, προς το παρόν.

Ο αρχιτέκτονας Κ. Σ Παπαϊωάννου έδωσε πλούσιο υλικό προσεγγίζοντας την τυπολογία της κατοικίας των αγροτικών οικισμών της Αιτωλοακαρνανίας στο άρθρο του με τίτλο «Η παραδοσιακή αγροτική αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας»(1991). Ενώ ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Σ. Παπακωνσταντίνου σε άρθρο του ανέδειξε τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των πυργόσπιτων στο Δογρή Τριγωνίδος με τίτλο «Πυργόσπιτα της Αιτωλοακαρνανίας την όψιμη Τουρκοκρατία. Η περίπτωση της «Μουχαρινάς στο Δογρή Τριγωνίδας»(2004).

Συμπερασματικά, η βιβλιογραφική ένδεια οφείλεται κυρίως στην επικέντρωση του ενδιαφέροντος των μελετητών στα εκκλησιαστικά μνημεία, στην απουσία ντόπιων μελετητών και στην απαξίωση της ελληνικής επικράτειας από τους μελετητές οι οποίοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους περισσότερο προς τα έργα της νησιώτικης οικοδομικής τέχνης και τα μεγαλοπρεπή αρχοντικά της βόρειας Ελλάδας. Ειδικότερα για την περίπτωση του Αστακού καμιά μελέτη σχετική με την κατοικία δεν έχει ως τώρα παρουσιαστεί αν και ο τόπος παρουσιάζει εξαιρετικό αρχιτεκτονικό, ιστορικό και λαογραφικό ενδιαφέρον.Οπότε, η παρούσα εργασία έρχεται να συμβάλλει στη μελέτη της κατοικίας γενικότερα και ειδικότερα της αστικής.

Η παρούσα εργασία δεν αποτελεί μια αρχιτεκτονική μελέτη, αλλά αποβλέπει στη διερεύνηση του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα των σπιτιών του Αστακού Αιτωλοακαρνανίας σε σχέση με τα ιστορικά, οικονομικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Δηλαδή δεν διερευνάται μόνο η αισθητική και πρακτική αξία των αστικών σπιτιών αλλά η ιστορική και λαογραφική.

Ο 19ος αιώνας αποτελεί το χρονολογικό όριο εκκίνησης της εργασίας. Η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου δεν είναι τυχαία. Η αστακιώτικη κοινωνία από τα μέσα του 19ου αιώνα κάνει ένα άνοιγμα προς εμπορευματικές και εκχρηματιστικές διαδικασίες. Τότε ένας μικρός αριθμός αγροτών εγκαταλείπει την αγροτική παραγωγή για να ασχοληθεί με το εμπόριο. Ο χαρακτήρας της πόλης είχε άρχισε να μεταβάλλεται σταδιακά με την ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου. Αλλαγή η οποία όπως ήταν επόμενο συνοδεύτηκε από επιμέρους αλλαγές που αφορούν τον τομέα της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού. Ακμάζουν επαγγέλματα τα οποία αποτέλεσαν την οικονομική βάση της πόλης. Το παραπάνω χρονικό διάστημα αποτελεί μια περίοδο

πολιτιστικής επάρκειας. Κάτω από τις ιδιαίτερες εκείνες ιστορικές συνθήκες εμφανίστηκε στον Αστακό μια πρώιμη μορφή αστικής τάξης.

Είναι γνωστό ότι η ευκολία στην εύρεση εργασίας οδήγησε στην εγκατάσταση διάφορων πληθυσμιακών ομάδων στον οικισμό, γεγονός που θα επιφέρει αλλαγές στον πολεοδομικό σχεδιασμό του τόπου. Σαφέστατα, ο κοινωνικός ιστός της πόλης αλλάζει με ταχύτατο ρυθμό μπαίνοντας σε μια φάση μετασχηματισμών⁵¹. Αναλυτικότερα, όλες αυτές οι αλλαγές όπως είναι επόμενο επέφεραν και αλλαγές στην κατοικία, καθώς κάνουν την εμφάνισή τους οι αστικές διώροφες κατοικίες με νεοκλασικά χαρακτηριστικά στις όψεις. Συνεπώς, οι ιδιοκτήτες έχοντας την οικονομική δυνατότητα, δημιουργούν διώροφες κατοικίες με περισσότερους χώρους, το ισόγειο των οποίων λειτουργεί ως αποθηκευτικός χώρος ή ως ενοικιαζόμενος χώρος καταστημάτων ενώ η διαμονή της οικογένειας μετατοπίζεται στον όροφο.

Επιχειρείται η μελέτη, η καταγραφή, ερμηνεία και αποτύπωση των αστικών κατοικιών του Αστακού, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητες γιατί αποτελούν κτήρια με ιστορική αξία, τα οποία έχουν επίσημα χαρακτηριστεί από το κράτος ως «έργα τέχνης» και δείγματα της λαϊκής τοπικής αρχιτεκτονικής (ΦΕΚ 540/Β/1-8-1988). Παράλληλα, όμως, συντελείται μια προσπάθεια συσχετισμού με τις λαϊκές κατοικίες προκειμένου να δοθεί, εν τέλει, μια ολοκληρωμένη εικόνα της αρχιτεκτονικής του τόπου, γιατί όπως υποστηρίζει ο Γεώργιος Μέγας «*την έρευναν επί των λαϊκών οικήσεων ενός τόπου δεν πρέπει να την περιορίζωμεις εις τη μελέτη μιας ή δυο αντιπροσωπευτικών οικιών, αλλά να την επεκτείνωμεις εις το σύνολο αυτών, προσπαθώντας να ανεύρωμεις τον δρόμον, που ακολούθησεν η λαϊκή οικοδομία, δια να φτάσει εις τας σημερινάς μορφάς*».⁵²

Πρόκειται για μια περιγραφική καταρχάς μελέτη της κατοικίας, η οποία εξετάζεται σε σχέση με το οικιστικό σύνολο στο οποίο ανήκει, ενώ, εξίσου εξετάζεται και η κοινωνική διαφοροποίηση των τάξεων που αντανάκλαται στους διάφορους τύπους κατοικιών του οικιστικού συνόλου του Αστακού. Η εργασία, αποβλέπει, επίσης, στην ανάδειξη της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον εμπορικό χαρακτήρα της πόλης και στις άλλες όψεις της, προκειμένου να καταδείξει πώς η εξάρτησή της από την

⁵¹Η φιλόλογος και ιστορικός Ανθούλα Παπαθανασίου μελέτησε το επίμαχο ζήτημα. Βλ. Ανθούλα Παπαθανασίου, «Αιτωλοακαρνανία 19ος αιώνας: Η σύνθεση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από την προσέγγιση των Νοταριακών εγγράφων. Η περίπτωση της πόλης του Αστακού», *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, 29-31 Μαρτίου 2002, Αγρίνιο σ. 1091-1095.

⁵² Βλ. Γεώργιος Μέγας, «Λαογραφία και αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, 40(1946), σελ. 1140.

διαμετακομιστική λειτουργία επηρέασε την οικιστική συγκρότηση, την πληθυσμιακή, την επαγγελματική σύνθεση, την κοινωνική διαστρωμάτωση αλλά και το πολιτισμικό σύστημα της κοινότητας.

Η διερεύνηση των αλλαγών που συντελέστηκαν στις κατοικίες αυτής της περιόδου στον Αστακό, όφειλε να λάβει υπ' όψη και τις γενικότερες πολιτιστικές διεργασίες σε συνάρτηση με τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές εξελίξεις που συνέβησαν στην Ελλάδα γενικότερα στο ίδιο χρονικό διάστημα (τέλη 19ου- αρχές 21ου αιώνα) και επηρέασαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το πολιτιστικό γίνεσθαι της πόλης. Ας σημειωθεί ακόμα ότι το πολιτιστικό παρόν διαδέχεται το πολιτιστικό παρελθόν. Η Λαογραφία εξετάζει την ιστορική εξέλιξη του πολιτισμού⁵³. Άρα, προκειμένου να κατανοήσουμε τη σημερινή μορφή των αστικών οικιών είναι σκόπιμη η εξέταση της αρχικής μορφής τους, σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες ιστορικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που τις προσδιόρισαν αλλά και που, τέλος, βρήκαν την αντανάκλασή τους σε αυτές.

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να δούμε σε ποιο βαθμό ο τύπος και η μορφή της κατοικίας καθορίζονται από τις εθνικές παραδόσεις, την επίδραση γειτονικών λαών, την επίδραση των φυσικών συνθηκών και την κοινωνική - ταξική θέση του χρήστη τους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ζητούμενα, λοιπόν, φαίνεται ότι στις αστικές κατοικίες του Αστακού είναι σημαντική η αλληλεπίδραση μεταξύ της «λόγιας» τεχνοτροπίας και της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Ο «λαϊκός, επαρχιακός ή μικροαστικός νεοκλασικισμός»⁵⁴, όπως αναφέρεται συχνά, θα ορίσει και τη νέα εικόνα της πόλης του Αστακού κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Έτσι, ο βασικός τύπος της κατοικίας εξακολουθεί να ορίζεται μέσα από την λαϊκή τοπική αρχιτεκτονική.

Πρέπει εδώ, να υπαγραμμιστεί ότι αποφεύγεται ο χαρακτηρισμός των κατοικιών ως «νεοκλασικές», γιατί στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για αμιγείς νεοκλασικές κατοικίες, αλλά για σπίτια που συνταιριάζουν το νεοκλασικό ύφος με τα

⁵³ Αντικείμενο έρευνας ενός λαογράφου είναι ο λαός και όχι το παρελθόν. Ο λαογράφος παρακολουθεί την κοινωνική και ιστορική εξέλιξη του λαού. Βλ. Μ.Γ. Μερακλής, *Ο σύγχρονος Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1983, σ. 13.

⁵⁴ Για τον όρο λαϊκός ή επαρχιακός κλασικισμός Βλ. Παύλος Μυλωνάς, «Αρχιτεκτονικός κλασικισμός στην Νεώτερη Ελλάδα. Η ιστορική και αισθητική σημασία του», στο συλλογικό έργο *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μυλωνά*, Αθήνα 2000, σελ. 16- 18 και για τον όρο μικροαστικός. Επίσης ο μικροαστός απλουστεύει την πολυδάπανη κατασκευή και τη φέρνει κοντά στις δυνατότητες του λαϊκού τεχνίτη βλ. Στέλιος Σκοπελίτης, *Νεοκλασικά σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά*, Αθήνα 1975.

κατασκευαστικά μέτρα της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής. Οι αστικές κατοικίες παρουσιάζουν δηλαδή, και πολλά λαϊκά στοιχεία.

Μέσα από τη μελέτη των αστικών κατοικιών, μπορούμε να δούμε εν προκειμένω πώς η παραδοσιακή τοπική κοινωνία του Αστακού στο πλαίσιο διαμόρφωσης του πολιτιστικού χαρακτήρα της κοινότητας κατά τον 19ο αιώνα, υιοθέτησε αρχιτεκτονικά πρότυπα που ανταποκρίνονταν στις κοινωνικές και οικονομικές δομές του τόπου αλλά και στον ίδιο το χώρο από γεωγραφική άποψη. Πώς η αστική αρχιτεκτονική οδηγήθηκε στην ανάπτυξη μιας τοπικής αρχιτεκτονικής, διότι παρά την ώθηση που δόθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο προς τις αστικές συνθήκες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εξυπηρετικού τύπου κατοικίας, κυρίως, για εκείνους που ήθελαν να έχουν ένα μαγαζί, ωστόσο, η δύναμη των παραδοσιακών δεδομένων σε σχέση με τα ξένα στοιχεία ήταν τόσο, ώστε σε όλα τα σπίτια βρίσκουμε πολλά τοπικά γνωρίσματα.

Η μελέτη της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας διεξήχθη στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στην Παπαστράτσιο Δημοτική Βιβλιοθήκη Αγρινίου αποσκοπώντας στη βαθύτερη γνώση του παραδοσιακού πολιτισμού του τόπου. Η βιβλιογραφία λειτούργησε συμπληρωματικά και βοήθησε στην πληρέστερη ερμηνεία του θέματος.

Η έρευνά μου επίσης, επεκτάθηκε και σε αρχειακές πηγές. Πολύτιμη πηγή υπήρξε α) το αρχείο της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας, το οποίο παρείχε σπουδαίο υλικό, σχετικά με τις αστικές κατοικίες και τις μεταγενέστερες αλλαγές που δέχτηκαν β) Τα Γενικά Αρχεία Κράτους στο Μεσολόγγι, από τα οποία συγκεντρώθηκε πλούσιο υλικό για το σύνολο του οικισμού αλλά και γ) οι τοπικές εφημερίδες.

Η μέθοδος, με την οποία συλλέχθηκαν τα δεδομένα κατά την έρευνα πεδίου στον Αστακό είναι αυτή της επιτόπιας έρευνας, μέσω της λήψης συνεντεύξεων από τους κατοίκους της περιοχής και τη συγκέντρωση φωτογραφικού υλικού. Η επιτόπια έρευνα κρίθηκε αναγκαία, διότι, στηρίζεται και σε συμμετοχική παρατήρηση που αποσκοπεί στη βίωση καταστάσεων «από μέσα»⁵⁵. Με τον όρο συμμετοχική παρατήρηση δεν νοείται μια μεμονωμένη μέθοδος, αλλά ένα σύνολο μεθόδων, που οδηγούν όλες στην αναλυτική

⁵⁵ Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Αθήνα, σελ. 152.

περιγραφή των συνθηκών μιας κοινωνικής ομάδας⁵⁶. Η μέθοδος βασίστηκε στην κοινωνική – ιστορική εξέταση⁵⁷. Μέρος της επιτόπιας έρευνας αποτέλεσε και η λήψη φωτογραφιών. Το φωτογραφικό υλικό που συνοδεύει την εργασία είναι προϊόν της προσωπικής έρευνας, απαραίτητο για την κατανόηση του κειμένου και εξαιτίας του μεγάλου όγκου επισυνάπτεται σε ξεχωριστό τόμο μαζί με την εργασία.

Η συμμετοχική παρατήρηση στην κοινωνία του Αστακού συντελέστηκε σε τρεις φάσεις: α) με την επίσκεψη και διαμονή στον τόπο, που διήρκησε ένα μήνα (τον Ιούνιο του 2010), συγκεντρώθηκε πλήθος πληροφοριών από την άμεση επαφή με πληροφορητές κάθε ηλικίας, κάθε κοινωνικής και επαγγελματικής τάξης⁵⁸ προκειμένου να σχηματιστεί μια συνολική εικόνα της ζωής του τόπου έτσι όπως αυτή είναι σήμερα αλλά και όπως ήταν στο παρελθόν β) με μια δεύτερη επίσκεψη που πραγματοποιήθηκε στον οικισμό με στόχο αυτή τη φορά τον προσανατολισμό της έρευνας στο καθεαυτό αντικείμενο της εργασίας, δηλαδή τις αστικές κατοικίες και τους ιδιοκτήτες τους. Σε αυτή τη φάση, εξετάστηκε το εσωτερικό των κατοικιών, πραγματοποιώντας πολύωρες συζητήσεις με τους σημερινούς ενοίκους.

Ειδικότερα, η συλλογή υλικού κρίθηκε απαραίτητη και από τις δυο κοινωνικές «τάξεις» της κοινότητας, προκειμένου να γίνει ο συσχετισμός μεταξύ της αγροτικής και αστικής κατοικίας, διαφορετικά η έρευνα θα ήταν ελλιπής και δεν θα οδηγούνταν σε ασφαλή συμπεράσματα. Μελετώντας τις αστικές κατοικίες δεν θα μπορούσαν να παραληφθούν οι λαϊκές, διότι και οι δυο κατηγορίες σπιτιών αποτελούν ιστορικά φαινόμενα που προέκυψαν από τις τρέχουσες ανάγκες και τις συνθήκες στο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο γ) η επιτόπια έρευνα ολοκληρώθηκε με αλληπάλληλες επισκέψεις στον οικισμό κάθε φορά που διαπιστώνονταν ότι προέκυπταν νέα ερωτήματα ή έλλειπαν στοιχεία απαραίτητα για τη διεξαγωγή της έρευνας.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, στόχος ήταν η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με ορισμένους από τους κατοίκους της πόλης και κυρίως με τους ενοίκους των αστικών κατοικιών⁵⁹ που έχουν χαρακτηριστεί ως διατηρητέα «έργα τέχνης», με σκοπό τη

⁵⁶ Για τη σημασία της συμμετοχικής παρατήρησης βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεωρητικά της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα 1997, σελ. 142-143.

⁵⁷ Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Διαβάζω*, 245 (5-9-1990), σελ. 20-21.

⁵⁸ Για την επιτυχή έκβαση μιας λαογραφικής έρευνας αλλά και για τα κριτήρια επιλογής των πληροφορητών βλ. Ε. Δ. Μαζαράκης, *Η Λαογραφική έρευνα και η συστηματική οργάνωσή της*, Αθήναι 1964, σελ. 213 και Μ. Γ. Βαρβούνης, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, 1994, σελ. 76-77.

⁵⁹ Ο εθνογράφος ενδιαφέρεται για τη σχέση των ανθρώπων με τα αντικείμενα. Τα αντικείμενα δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον έξω από την κοινωνική τους χρήση και σχέση με τον άνθρωπο. Βλ.

δημιουργία μιας σχέσης εμπιστοσύνης, για να ξεκινήσει η έρευνα. Συνολικά μελετήθηκαν 21 αστικές κατοικίες, οι οποίες επίσημα έχουν χαρακτηριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού ως «διατηρητέα κτήρια» του Νομού Αιτωλοακαρνανίας (ΦΕΚ 540/Β 1/8/1988).

Η επιλογή, εξάλλου, των πληροφορητών μου δεν ήταν τυχαία. Επιλέχθηκαν πληροφορητές με ισχυρή μνήμη και έντονα παραδοσιακά βιώματα. Πρόσωπα που έπαιζαν αξιόλογο ρόλο στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή του τόπου. Η επιλογή στηρίχθηκε, κυρίως, στην υπόδειξη άλλων, που γνώριζαν καλύτερα το ρόλο τους. Γι' αυτό οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Παναγιώτα Γρασοπούλου, την Μαρία Βότση και την Αναστασία Γιαννούλη, που με βοήθησαν στην προσέγγιση των κατάλληλων πληροφορητών. Από τα γηραιότερα μέλη του οικισμού συλλέχθηκαν πληροφορίες σχετικά με τις παλαιότερες μορφές ζωής, και από τα νεότερα μέλη συγκεντρώθηκαν στοιχεία που διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας⁶⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντλήθηκαν πληροφορίες μέσα από τις συζητήσεις με είκοσι περίπου πληροφορητές. Οι πληροφορίες καταγράφονταν στο μαγνητόφωνο.

Επιπρόσθετα, επειδή ένα μεγάλο κεφάλαιο της εργασίας πραγματεύεται την τέχνη της οικοδομικής, αναζητήθηκαν οι οικοδόμοι της περιοχής, νεότεροι και γηραιότεροι. Σημαντικό εμπόδιο στην έρευνα στάθηκε το γεγονός ότι για τις αστικές κατοικίες, δεν υπήρχε καμία γραπτή πηγή στον Αστακό, για την άντληση έγκυρων πληροφοριών ή τη διασταύρωση όσων ειπώθηκαν από τους πληροφορητές. Εξάλλου, πρόκειται για δημιουργήματα των λαϊκών μαστόρων που δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή, και δεν διαθέτουν ούτε αποτυπώσεις σχεδίων, ούτε οικοδομικές άδειες, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο η διεξαγωγή της έρευνας. Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με την επέκταση της έρευνάς μου σε αρχαιακές πηγές, και συγκεκριμένα με τη μελέτη του Αρχείου για τα διατηρητέα κτήρια του Αστακού, που υπάρχει στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας με έδρα την Πάτρα για τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας.

Ακόμα, καθοριστικής σημασίας για την επίλυση του προβλήματος υπήρξε η επαφή και επικοινωνία με έναν από τους μεγαλύτερους σε ηλικία οικοδόμους της

S. Tokarev, *Methods of Ethnographic Research into Material Culture*, (Μεταφρ. Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου), από το βιβλίο του Yu. Brobley, *Soviet Ethnology and Anthropology Today (Studies in Anthropology, (Ser No 1), Paris 1974, σελ. 1.*

⁶⁰ Η ατομική μνήμη κατά τη στιγμή της αφήγησης μεταπλάσσεται σε κοινωνική και συλλογική, όταν τα άτομα ανακαλούν το παρελθόν τους βλ. Thompson Paul, Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία, (μεταφρ.. Π. Βαν Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιανός), Κων. Μπάδα- Π. Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), Αθήνα 2002, σελ. 23-28.

περιοχής τον κ. Κώστα Παπαζήση, ετών 80, ο οποίος αποτελεί απόγονο των παλαιών μαστόρων. Αν και ο ίδιος δεν εργάστηκε στις αστικές κατοικίες, έχει έντονες μνήμες⁶¹ από αυτές, και συμμετείχε κυρίως σε μεταγενέστερες επίσκευές τους. Καταγόμενος από την Κόνιτσα της Ηπείρου και από οικογένεια μαστόρων, εγκαταστάθηκε μόνιμα στον Αστακό και μαζί με τον παππού του και τον πατέρα του έχτισαν την πλειονότητα των λαϊκών σπιτιών του Αστακού, αφού, ο τόπος δεν διέθετε χτίστες όπως επισημαίνει ο ίδιος.

Μια άλλη ερευνητική δυσκολία που αντιμετώπισα, ήταν ο μεγάλος αριθμός των θεμάτων εν τέλει, συγκεντρώθηκαν, τα οποία από μόνα τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστά αντικείμενα εξέτασης, όπως π.χ. η πολεοδομική εξέλιξη, οι διακυμάνσεις του πληθυσμού, η οικονομία, η ψυχαγωγία, η τέχνη κ.α.

Τέλος, υπήρξε και κάποια αμηχανία ανάμεσα σε εμένα και τους πληροφόρητές μου, απόσταση, παρά τις προσπάθειές μου για τη δημιουργία ενός ζεστού κλίματος. Εντούτοις, οι τεχνικές που χρησιμοποίησα στην έρευνα πεδίου, επιλέχθηκαν με τρόπο ώστε να μειώνουν την απόσταση ανάμεσά μας. Περιείχαν δηλαδή και απ' ευθείας παρατήρηση αλλά και άτυπες συνεντεύξεις – συζητήσεις. Συγχρόνως, μια άλλη δυσκολία ήταν η απώλεια μνήμης, κυρίως των πιο ηλικιωμένων πληροφορητών μου, με αποτέλεσμα τη σύγχυση στη σύνθεση των πληροφοριών και την παράλειψη αρκετών στοιχείων στις περιγραφές τους. Παρόλα αυτά, η εξωτερίκευση συναισθημάτων από την πλευρά των πληροφορητών μου αποτέλεσε το κίνητρο για την ανάπτυξη τελικά μιας ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ μας.

Οι προφορικές μαρτυρίες ωστόσο αποτέλεσαν για μένα το βασικό πληροφοριακό υλικό, και για το λόγο αυτό στην εργασία μου παραθέτω αυτούσια χωρία από τις αφηγήσεις.

Συνοψίζοντας, η εργασία διαρθρώνεται συνολικά σε έξι Μέρη. Προτάσσεται η Εισαγωγή και κλείνει με τα Συμπεράσματα, τη Βιβλιογραφία, το Ευρετήριο και τα

⁶¹ Η ατομική μνήμη, κατά τη στιγμή της αφήγησης, μεταπλάσσεται σε κοινωνική και συλλογική, όταν τα άτομα ανακαλούν το παρελθόν τους, έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι αποτελούν αναπόσπαστα μέλη μιας ομάδας και γίνονται φορείς μιας συγκεκριμένης πολιτισμικής ταυτότητας. Βλ. Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου, *Πήλιο/ οι άνθρωποι: θεατές και αθέατες όψεις*, τ. Α', 2013, σελ. 233-235.

Φωτογραφικά παραρτήματα, τα οποία επισυνάπτονται σε ξεχωριστό τόμο μαζί με την εργασία για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

Στο Πρώτο Μέρος με τίτλο «Ιστορικό πλαίσιο», επιχειρείται ο προσδιορισμός της ιστορικότητας του τόπου και μια σύντομη ανασκόπηση της αστακιώτικης αρχιτεκτονικής. Σκοπός του κεφαλαίου είναι ο αναγνώστης να γνωρίσει την πλούσια ιστορία του Αστακού, έτσι ώστε να κατανοήσει το λόγο για τον οποίο κατέχει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις πόλεις του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Η γεωγραφική θέση του Αστακού έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και την εξέλιξη του οικισμού. Τα ιστορικά γεγονότα υπήρξαν καθοριστικά στην ανάδειξη του σε λιμάνι με σημαντική εμπορική δραστηριότητα για όλη την Αιτωλοακαρνανία. Αυτός ο χαρακτήρας προσδιόρισε και άλλα γνωρίσματα της πόλης. Άρα, παρακολουθώντας την ιστορική εξέλιξη του τόπου, μπορούμε παράλληλα να εμβαθύνουμε στις γεωγραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες του παρελθόντος, οι οποίες προσδιόρισαν και καθόρισαν τις συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές τάσεις.

Παράλληλα, στο Πρώτο Μέρος διερευνάται η οικονομία του τόπου που στηρίχθηκε εξ αρχής στον κλάδο των αγροτών, των κτηνοτρόφων και μετέπειτα στον κλάδο των εμπορών. Αναντίρρητα, στόχος είναι μέσα από τη μελέτη της οικονομίας, να αναδειχτεί η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις οικονομικές δομές και την οργάνωση του οικισμένου χώρου και το αντίστροφο. Εξάλλου, το εμπόριο είχε ως συνέπεια όχι μόνο οικονομικές παραμέτρους αλλά και αλλαγές, τόσο στη σύνθεση της οικοσκευής όσο και στη διαμόρφωση καινούργιων αισθητικών προτύπων. Ταυτόχρονα, εξετάζονται τα δημογραφικά στοιχεία και ανιχνεύονται οι πληθυσμιακές διακυμάνσεις. Ας σημειωθεί εδώ, ότι ο πληθυσμός της περιοχής αποτελούμενος από αστούς-μεγαλεμπόρους και αγρότες παρουσιάζει σταδιακή αύξηση από το 1940 μέχρι και το 1961 ενώ από τη δεκαετία 1961- 1971 παρουσιάζει μείωση με την παρακμή του λιμανιού.

Το Δεύτερο Μέρος επιγράφεται «Η οικιστική οργάνωση του τόπου». Ειδικότερα, εδώ, αναλύονται οι διοικητικές και πολεοδομικές μεταβολές που συντελούνται από τα τέλη του 19ου αιώνα. Μολαταύτα, σκοπός του κεφαλαίου δεν είναι να περιγράψει με κάθε λεπτομέρεια τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της πόλης διότι πρόκειται για ένα μεγάλο θέμα που θα μπορούσε να αποτελέσει ξεχωριστή μελέτη, αλλά να αναδείξει τις μεταβολές που επήλθαν μεταπολεμικά, με την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας. Συνεπώς, παρουσιάζεται ο υπάρχον πολεοδομικός ιστός σε συνάρτηση με τις σύγχρονες ανάγκες που προέκυψαν, περιγράφεται η γενική διάταξη του οικισμού και παρουσιάζονται τα επιμέρους λειτουργικά μέρη της πόλης, όπως είναι οι συνοικίες, η

αγορά, η πλατεία, οι δρόμοι, οι ελεύθεροι χώροι, το νεκροταφείο, τα σχολεία. Συμπερασματικά, εξετάζονται όλα όσα αφορούν την αναδόμηση του πολεοδομικού ιστού του Αστακού, η οποία υπήρξε ριζική εξαιτίας της ανερχόμενης αστικής τάξης και της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης.

Σχετικά, τώρα, με την ψυχαγωγία αυτής της περιόδου, ήδη από τη δεκαετία του 1850 «εισάγονται» νέες μορφές, χωρίς να υποσκελίζουν τις παραδοσιακές. Στη συνέχεια διερευνάται η θρησκευτική συμπεριφορά και η λαϊκή συμμετοχή στα πανηγύρια. Η έρευνα στρέφεται στην ομάδα των αστών οι οποίοι προερχόμενοι από την αγροτική τάξη υιοθετούν αλλότριες μορφές ψυχαγωγίας χωρίς να εγκαταλείπουν τις παλιές.

Στο Τρίτο Μέρος με τίτλο «Οι αστικές κατοικίες του Αστακού ως έργα τέχνης και ως δείγματα της λαϊκής τοπικής αρχιτεκτονικής» παρουσιάζονται οι αστικές κατοικίες στο σύνολό τους και δίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά τους, μέσα από την περιγραφή τους αλλά και η εσωτερική διάταξη των χώρων. Διακρίνονται τα διάφορα μέρη της κατοικίας, αναλύεται στα συστατικά της μέρη ώστε μέσα από τη συναρμογή της να σηματοδοτηθεί η ολότητά της. Για κάθε σπίτι δίνεται η αντίστοιχη φωτογραφία και σημειώνεται η χρήση των ορόφων του, ο χρόνος ανεγέρσεώς του, περιγράφεται ο τρόπος κατασκευής και πραγματοποιούνται αναλυτικές παρατηρήσεις για τη μορφή του σχετικά με το γενικό χαρακτήρα του οικισμού. Τέλος, αποτυπώνονται οι μορφές των πιο αντιπροσωπευτικών τύπων.

Στη συνέχεια, επιχειρείται μια σύγκριση ανάμεσα στις αστικές και τις λαϊκές κατοικίες με σκοπό την ανάδειξη των ομοιοτήτων και διαφορών. Η σύγκριση αυτή δεν θα μπορούσε να παραλειφτεί διότι η έρευνα θα ήταν ελλιπής και ο αναγνώστης δεν θα μπορούσε να σχηματίσει μια σφαιρική εικόνα για την αρχιτεκτονική του τόπου. Άλλωστε, ο αστικός πληθυσμός πρέπει να συνεξετάζεται μαζί με τον αγροτικό. Εφόσον, πρόκειται για έναν νέο τρόπο ζωής που γοήτευσε τον αγροτικό λαό, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να είναι αγρότες και αστοί μαζί, οι λαϊκές κατοικίες να συνυπάρχουν με τις αστικές. Τέλος, παρουσιάζεται η συμβολική σχέση του ανθρώπου με το χώρο μέσα από τη διάσωση των εθίμων που σχετίζονται με τα διάφορα μέρη της οικίας.

Στο Τέταρτο Μέρος με τίτλο «Το επάγγελμα του οικοδόμου και η τέχνη της οικοδομικής» γίνεται αναφορά στους Ηπειρώτες τεχνίτες που όπως αποδεικνύεται από τις μαρτυρίες έδρασαν και στην περιοχή του Αστακού. Αυτό το μέρος, επικεντρώνεται στο επάγγελμα του οικοδόμου και την οικοδομική τέχνη και εξετάζονται αναλυτικά τα

κύρια υλικά της δόμησης: η πέτρα, ο ασβέστης, η άμμος και τα ξύλα και συγκεκριμένα οι τρόποι προμήθειας, παρασκευής και χρήσης τους.

Το Πέμπτο Μέρος φέρει τον τίτλο «Από το όλον στο μέρος», εδώ, αναλύονται τα μέρη της αστικής κατοικίας(η σκεπή, τα παράθυρα, οι τοίχοι, το δάπεδο, το τζάκι και η αυλή) όχι μόνο από κατασκευαστικής πλευράς αλλά εθμικής και αισθητικής. Επίσης, διασώζονται τα έθιμα που σχετίζονται με συγκεκριμένα μέρη του σπιτιού και δίνεται η ρυθμολογική πλαισίωση των παραθύρων και των εισόδων ενώ στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται οι βοηθητικοί χώροι των κατοικιών: το μαγειρειό, το πλυσταριό, ο φούρνος και το πηγάδι.

Στο τελευταίο Έκτο Μέρος με τίτλο «Ο εξοπλισμός της αστικής κατοικίας» μελετάται το εσωτερικό της κατοικίας. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα είδη των επίπλων αλλά και τα αντικείμενα που βρίσκονται εντός της και πληρούν αισθητικές και λειτουργικές ανάγκες (κεραμικά, μεταλλικά, ξύλινα αντικείμενα, πορσελάνες, κρυστάλλινα και γυάλινα είδη). Πρόκειται για αντικείμενα που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της οικοσκευής, προϊόντα της συλλεκτικής διάθεσης με αισθητική, λειτουργική, συναισθηματική και ιστορική αξία. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι πρόκειται για ένα σημαντικό κεφάλαιο του υλικού πολιτισμού, το οποίο δεν θα μπορούσε να παραληφθεί διότι μέσα από την εξέτασή τους βλέπουμε την τεράστια κινητικότητα που συντελέστηκε στον ευρύτερο χώρο εξαιτίας του διαμετακομιστικού εμπορίου και πως αυτά «συμβίωσαν» ειρηνικά με τα τοπικά αντικείμενα. Κατόπιν, δίνεται η σημερινή εικόνα του οικισμού που χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη αστικών, ημιαστικών, λαϊκών σπιτιών και σύγχρονων οικοδομημάτων.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι μέσα από τη μελέτη μου, αποβλέπω όχι μόνο στη λαογραφική εξέταση, στην ερμηνεία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής της κοινότητας του Αστακού αλλά και στην ευαισθητοποίηση και στράτευση όλων των πολιτών για τη διάσωση αυτής της πολιτιστικής κληρονομιάς, που κινδυνεύει να χαθεί λόγω της εγκατάλειψης, τόσο από πλευράς των ανθρώπων αλλά και της πολιτείας. Με τη φιλοδοξία η παρούσα εργασία να συμβάλει γενικότερα στην έρευνα του ελληνικού αστικού χώρου, και συγκεκριμένα της αστικής κατοικίας, με την προσδοκία να πολλαπλασιαστούν αναλόγου περιεχομένου εργασίες.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

A. Προϊστορία - ιστορία

Ο Αστακός είναι παράλια κωμόπολη του νομού Αιτωλοακαρνανίας, χτισμένη σε υψόμετρο 10μ. στον μυχό του φερώνυμου κόλπου και φέρει πληθυσμό 2.358 κατοίκων. Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του νομού και αποτελεί την έδρα του Δήμου Ξηρομέρου, ενώ ήταν πρώην έδρα του δήμου Αστακού. Ο κόλπος του Αστακού είναι από τους ιδιαίτερα σημαντικούς της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος, ευρίσκεται μεταξύ της νησίδας Πεταλάς και του ακρωτηρίου Τουρκοβίγλα και προστατεύεται από το βουνό Βελούτσα, που αρχίζει από τα Ακαρνανικά όρη και φτάνει στην άκρη του κόλπου. Επίσης, μπροστά στην είσοδο του κόλπου βρίσκονται οι νησίδες Εχινάδες, κοντά στις εκβολές του Αχελώου.

Πότε ακριβώς αποικήθηκε ο Αστακός δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Το περισσότερο πιθανό είναι ότι ο αποικισμός να ξεκίνησε μισό αιώνα πριν την επανάσταση του 1821, δηλ. γύρω στο 1770-1775⁶². Ωστόσο, τα αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φως, αποκαλύπτουν ότι ο χώρος κατοικείτο κατά την δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ. Υπήρχε επίσης, Πρωτοελλαδικός οικισμός στο Πλατυγιάλι που θάφτηκε, όπως μαρτυρούν οι κάτοικοι λόγω οικονομικών σκοπιμοτήτων. Η παράδοση συνδέει τον Αστακό με το έπος και τη χώρα των Κυκλώπων, όπως αναδεικνύει το ακόλουθο απόσπασμα : «...και στον ανόμων πήγαινε Κυκλώπων την πατρίδα...που κατοικούνε στον βουνών κατάκορφα της ράχες, μέσα σε βαθουλές σπηλιές...κι ένα νησάκι απλώνεται πιο πέρα απ'το λιμάνι ούτε κι αλάργα ούτε κοντά στη χώρα των Κυκλώπων...»(Οδύσ. σ.107-118)⁶³.

Ακολουθως, η αρχαία πόλη της Ακαρνανίας, η οποία μνημονεύεται από τον γεωγράφο Σκύλακα του Καρκαδέως, που έζησε τον VI αιώνα π.Χ.⁶⁴ βρίσκονταν σε πολύ μικρή απόσταση από το σημερινό οικισμό, μεταξύ της σημερινής κωμοπόλεως και του χωριού Δραγαμέστο (το οποίο θεωρείτο η αρχική θέσης της πόλεως), στους πρόποδες του

⁶² Βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, *Αστακός, Ιστορικό-Βιογραφικό- Λαογραφικό Λεύκωμα. Συμβολή στην ιστορία της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης) σελ. 11.

⁶³ Βλ. Λάμπρος Ν. Πιτσούλιας, «Ιστορική αναδρομή», στο φωτογραφικό λεύκωμα *Αστακός Ανθρώπων ίχνη*, Σύλλογος Γυναικών Αστακού(επιμ.), 2011, σελ. 10-11.

⁶⁴ Βλ. Ταξ. Βλαχοδήμος- Λεπενιώτης, *Ιστορική μονογραφία της Ακαρνανίας και Αμφιλοχίας (από την αρχαία εποχή μέχρι την Εθνική Επανάσταση του 1821)*, Αθήνα 1978, σλ. 20-21.

Ν.Δ. τμήματος του βουνού της Βελούτσας και ιδρύθηκε από τους Κεφαλλήνες Αχαιούς⁶⁵. Ο όρμος του Δραγαμέστου ήταν γνωστός προτού αποικηθεί η κωμόπολη του Αστακού, από την οποία έλαβε το σημερινό όνομά του. Λιμάνι φυσικά δεν υπήρχε αλλά ένα φυσικό «σκάλωμα», του οποίου η ύπαρξη αναφέρεται πριν την επανάσταση.

Η ακαρνανική αυτή πόλη, έλαβε το όνομά της την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τον Αστακόν, υιό του Ποσειδώνος και της Νύμφης Ολβία. Ωστόσο, τον 4ο αιώνα ο βασιλιάς Αστακός έχτισε το ναό του Διός Καραού και της Αρτέμιδος και έκοψε και έθεσε σε κυκλοφορία δικά του νομίσματα με επιγραφή ΑΣ Αστακός⁶⁶. Ο Αστακός είναι γνωστός από το τέλος τη νεολιθικής εποχής. Στην περίοδο αυτή ανάγονται όστρακα από διάφορα αγγεία και πιθανά ίχνη τειχών. Μάλιστα, το χωριό της Πρωτοκυκλαδικής εποχής 2600-2000 διατηρούσε σχέσεις με τις Κυκλάδες. Υπογραμμίζουμε επίσης ότι, οχυρωμένοι οικισμοί δημιουργούνται από την Προμυκηναϊκή εποχή, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα τμήματα των κυκλώπειων τειχών⁶⁷. Πάντως, κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους κατοικήθηκε από Κεφαλλήνες Αχαιούς και παρήκμασε κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου(431-430) ο Αστακός ήταν σύμμαχος των Πελοποννησίων. Ο Θουκυδίδης μνημονεύει ως τύραννο του Αστακού τον Ακαρνάνα Εύαρχο. Ειδικότερα επί του θέματος, οι Αθηναίοι με εκατό πλοία εκστράτευσαν στα δυτικά παράλια της Ακαρνανίας και αφού κατέλαβαν τη μικρή πόλη Σόλιον, κυρίευσαν τον Αστακό και έδιωξαν τον τύραννο, εντάσσοντας την κωμόπολη στην συμμαχία τους. Τον επόμενο, όμως, χειμώνα ο Εύαρχος με τη βοήθεια 40 πλοίων και με 1500 Κορίνθιους επανήλθε στον Αστακό⁶⁸.

⁶⁵ Όσον αφορά την ίδρυση του Αστακού από τους κατοίκους της Κεφαλληνίας, ο Γεράσιμος Κατωπόδης επισημαίνει ότι με το όνομα «Κεφαλλήνες», στο οποίο αναφέρεται ο Στέφανος Βυζάντιος, δεν πρέπει να εννοήσουμε τους κατοίκους της Νήσου Κεφαλληνίας. Ο όρος αυτός στην αρχαία ιστορία του Ακαρνανικού χώρου, θεωρεί ένα λαό στεριανό, που εκτείνονταν σε μεγάλη έκταση. Ενώ το όνομα Αστακός είναι προελληνικό και αγνώστου σημασίας βλ. Γεράσιμος Κατωπόδης, *Αρχαία Ακαρνανία*, Ιστορική Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Αγρίνιο. Για την ετυμολογία της λέξεως βλ. Αλεξ. Ριζ. Ραγκαβής, Λεξικό της ελληνικής αρχαιολογίας, εκδ. Ανθιμ. Γαζή 1807(εν, λ. Αστακός). Ετυμολογικά η λέξη Αστακός προέρχεται από τη λέξη όστακος –οστακός παραγόμενη από το οστέον-οστόν (= το κόκαλο) και αφενός δηλώνει είδος καραβιού αφετέρου κερασφόρο ή κάνθαρο είδος αγκαθωτού οστρακόδερμου. Η περιοχή πήρε το όνομά της είτε λόγω της αφθονίας οστρακόδερμων είτε εξαιτίας της συστάσεως του ακαρνανικού εδάφους το οποίο αποτελούνταν και από κελύφη ασβεστοειδή διαφόρων εναλίων οστρακόδερμων.

⁶⁶ Βλ. Ταξιάρχης Βλαχοδήμος- Λεπενιώτης, *Ιστορική Μονογραφία της Ακαρνανίας και Αμφιλοχίας*, Αθήνα 1978, σελ. 20-21.

⁶⁷ Βλ. Γεράσιμος Παπατρέχας, *«Αρχαιότητες και Νεότερα μνημεία του Ξηρομέρου»*, Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης, Αθήνα 1989, σελ. 20-29.

⁶⁸ Βλ. ό.π., Αθήνα 1978, σελ. 20-21 καθώς επίσης και Εγκυκλοπαίδεια, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμο 12, σελ. 17.

B. Βυζαντινή περίοδος

Στους Βυζαντινούς χρόνους, από τον 4ο μέχρι το 12ο αιώνα, η Αιτωλοακαρνανία αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Αρχικά υπάγονταν στο θέμα της Ελλάδος και το 1204 περιήλθε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Γενικότερα, ενώ κατά την αρχαιότητα είχαμε εντυπωσιακή πυκνότητα πληθυσμού και πλήθος τειχισμένων πόλων, κατά τη βυζαντινή εποχή ο πληθυσμός αραίωσε και πόλεις αφανίστηκαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι, οι βαρβαρικές επιδρομές από το βορρά ερήμωσαν τα πάντα⁶⁹. Πάντως, από την πρώιμη βυζαντινή εποχή δημιουργούνται και εξελίσσονται σε σημαντικά πολίσματα η Βόνιτσα στην είσοδο του Αμβρακικού και το Δραγαμέστο στον ομώνυμο κόλπο.

Εστιάζοντας την προσοχή μας στην περιοχή της Βόνιτσας, διαπιστώνουμε ότι αυτή ελέγχει την είσοδο του Αμβρακικού και ότι, ομοίως, ελάχιστη απόσταση τη χωρίζει από την απέναντι ηπειρωτική ακτή. Παράλληλα ο πλούτος του κόλπου, τα άφθονα αλιεύματα των διβαριών, το αυγοτάραχο, η παστή σαρδέλα αλλά και μια επίσης πλουτοφόρα πεδιάδα γύρω της, υπήρξαν παράγοντες που συνέβαλαν ώστε να γνωρίσει γρήγορη εξέλιξη και οικονομική ακμή. Η σπουδαία θέση της θα ελκύσει αργότερα το ενδιαφέρον των Βενετσιάνων, η πόλη θα συμπεριληφθεί στα προνόμια που τους παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Αυτή και η Ναύπακτος θα εξελιχθούν σταδιακά στα σημαντικότερα εμπορεία της δυτικής Στερεάς⁷⁰.

Στους αντίποδες της Βόνιτσας αναπτύσσεται ο Αστακός την ίδια εποχή ή τουλάχιστον από τις αρχές του 9ου αιώνα. Ο Αστακός κατά τη Βυζαντινή περίοδο γνώρισε ιδιαίτερη ακμή ως επαρχιακό κέντρο με την ονομασία «Δραγαμεστός»⁷¹. Ως σημαντικότερη κόμη της περιοχής, αρχίζει να συγκεντρώνει εμπορική και ναυτική κίνηση που διατηρήθηκε ως το τέλος της Τουρκοκρατίας⁷². Επιπρόσθετα, ήταν σπουδαίο λιμάνι αλλά και σπουδαίος εμπορικός σταθμός, αφού όλα τα προϊόντα της ενδοχώρας, το

⁶⁹ Βλ. Βλ. Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας, «Αρχαιότητες και νεότερα μνημεία του Ξηρομέρου», στο συλλογικό τόμο *Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης, Α΄ και Β΄ Πανξηρομερίτικο Αναπτυξιακό Συνέδριο 1985 και 1988*, Αθήνα 1989, σελ.20-29.

⁷⁰ Βλ. Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας, «Βυζαντινά κάστρα του Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, σελ. 333-339.

⁷¹ Εκτός από την ονομασία Δραγαμεστός στις πηγές συναντάμε και τους παρακάτω τύπους Τραγαμέστη, Δραγαμέστο, Δραγαμέσο και Δραγομέστρα βλ. Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σελ. 334.

⁷² Βλ. *ό.π.*, σελ. 17.

πολύτιμο βελανίδι, η караβοξυλή, το κηκίδι, το ριζάρι, η γλυκόριζα και άφθονα σφάγια κατευθύνονταν εκεί.

Στην πορεία του χρόνου, οι συχνές βαρβαρικές επιδρομές κατά τη βυζαντινή περίοδο με γνωστή αυτή των Σαρακηνών πειρατών μεταξύ των ετών 827-829, η οποία αποκρούστηκε, οδήγησε στην οχύρωση του Δραγαμεστού ή Δραγαμέστου (σλαβικής προέλευσης που σημαίνει κοιλαδότοπος) με ισχυρά τείχη. Σημειώνουμε, επίσης, ότι πολύ κοντά στη σύγχρονη πόλη του Αστακού στα βόρεια - βορειανατολικά στη θέση Γράβες, στην κορυφή του λόφου που είναι γνωστός και με την ονομασία «κάστρο», υπάρχουν τα ερείπια μιας αρχαίας οχυρωμένης Ακαρνανικής πόλης, η οποία έφερε το ίδιο όνομα.

Εν προκειμένω, το κάστρο χτίστηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Βασιλείου του Β΄ το 1008 μ.Χ. και μαζί με την εύφορη περιοχή του άλλαξε κυριότητα και κατοχή για μεγάλες χρονικές περιόδους⁷³. Υψώθηκε αντίκρυ από το λιμάνι και σε μικρή απόσταση, πάνω σε ένα φυσικά ισχυρό ύψωμα. Από την ανατολική πλευρά ο σχεδόν κάθετα κομμένος βράχος το καθιστά απρόσιτο, ενώ από τη δυτική αντίστοιχα πλευρά, η υπερκείμενη κορυφή του όρου Βελούτσα απαγορεύει την προσπέλαση.

Σε απόσταση 200 μ. στα Δυτικά της Δυτικής πύλης της οχύρωσης, βρίσκεται ο εξάστυλος, αμφιπρόστυλος ναός του Διός Καραού (του 4ου αιώνα). Είχε μεγάλο πύργο και από τις πολεμίστρες του φαινόταν η θάλασσα γιατί οι κάτοικοι είχαν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο των πειρατών. Η εξωτερική σκοπιά του Προφήτη Ηλία έλεγχε το εσωτερικό της πεδιάδας για διερχόμενα στρατεύματα. Όταν όμως με τον καιρό δημιουργήθηκαν ευνοϊκότεροι όροι ζωής χτίστηκαν σπίτια έξω από το κάστρο, το οποίο σιγά-σιγά εγκαταλείφθηκε και έτσι δημιουργήθηκε η πόλη του Αστακού στη σημερινή τοποθεσία, ενώ το κάστρο έμεινε γνωστό με την ονομασία «κάστρα».

Για πρώτη φορά το Δραγαμέστο αναφέρεται στο χρονικό του Γεωργίου Ακροπολίτη. Συγκεκριμένα, εξιστορούνται τα σχετικά με τον όσιο Βάρβαρο, κατά τους χρόνους του Μιχαήλ Γ΄. Το στίφος των βαρβάρων πειρατών κατακόπηκε από τους αυτοκρατορικούς παρά την Δραγαμεστόν και διασώθηκε μόνος ο Βάρβαρος ενταποκριβείς αμπέλου θριγκώ⁷⁴. Το κάστρο του Δραγαμέστου μαζί με αυτό του Λιγοβιτσίου και της Βόνιτσας θεωρούνται σημαντικά οχυρά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, επόπτευαν και προστάτευαν το Ξηρόμερο και τον ευρύτερο χώρο, μέχρι που έφτασε η λαίλαπα των

⁷³ Για το κάστρο του Δραγαμέστου βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, ό.π., σελ. 59.

⁷⁴ Για το κάστρο του Δραγαμέστου βλ. Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας, «Βυζαντινά κάστρα του Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1991, σελ. 333-339.

σταυροφοριών και το μοιραίο 1204, το οποίο αποτέλεσε καταλύτη της παρηκμασμένης και εξαθλιωμένης αυτοκρατορίας αλλά και γενεσιουργός του «Δεσποτάτου» της Ελλάδος ή της Ηπείρου.

Γ. Περίοδος Οθωμανικής κυριαρχίας

Ο Αστακός το 1470 κατακτήθηκε από τους Τούρκους, στα χέρια των οποίων έφθινε συνεχώς για να αναφανεί βορειότερα ως κεφαλοχώρι, με την επωνυμία Δραγαμέστο⁷⁵. Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Τούρκους η συμβολή της περιοχής Αστακού-Δραγαμέστου υπήρξε συνεχής στους αγώνες για την ανάκτηση της ελευθερίας. Μάλιστα, το λιμάνι του Αστακού κατά τις αλλεπάλληλες πολιορκίες του Μεσολογγίου χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά εφοδίων του πολέμου⁷⁶. Ο τόπος άλλωστε, υπήρξε θέατρο αναρίθμητων ιστορικών γεγονότων και σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας άνθησε η κλέφτικη ζωή και οι κάτοικοι, σκληροτράχηλοι ζούσαν σχεδόν ανεξάρτητοι έχοντας αποσυρθεί σε δύσβατες ορεινές περιοχές.

Η επανάσταση στο Ξηρόμερο και τον Βάλτο κηρύχθηκε στις 25 Μαΐου 1821 με αποτέλεσμα την εκδίωξη των Τούρκων και την επικράτηση της επανάστασης σε όλο το Ξηρόμερο. Οι Ακαρνάνες του Ξηρομέρου και του Βάλτου υπήρξαν οι πρωτοπόροι του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Κατά τα μέσα του 16ου αιώνα δημιουργούνται τα αρματολίκια Βάλτου και Ξηρομέρου και την ίδια περίοδο ανδρώνεται στα ορεινά αιτωλοακαρνανικά συγκροτήματα το κίνημα της κλεφτουριάς⁷⁷.

Συγκεκριμένα, το παρόν έδωσαν οι Ξηρομερίτες σε όλα τα επαναστατικά κινήματα κατά των Τούρκων πιο αναλυτικά: το 1571 πήραν μέρος στην περίφημη ναυμαχία της Ναυπάκτου, που έγινε στις Εχινάδες νήσους, μεταξύ του Τουρκικού στόλου και των ενωμένων Χριστιανικών Δυνάμεων υπό τη διοίκηση του Αυστριακού Δον Ζουάν⁷⁸. Το 1585 επαναστάτησαν κατά των Τούρκων και κατέλαβαν τη Βόνιτσα, τον Αετό, όλο το Κάρλελι, την Άρτα και έφτασαν πολεμώντας μέχρι τα Γιάννενα όπου νικήθηκαν από τους

⁷⁵ Βλ. Λάμπρος Ν. Πιτσούλιας, ό.π., σελ.10.

⁷⁶ Για τη συμβολή του λιμανιού στον αγώνα της απελευθέρωσης βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, ό.π., σελ. 20-21.

⁷⁷ Για τα αρματολίκια κατά την συγκεκριμένη περίοδο βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1976, τόμ. Α', σελ.264-268, Κώστας Κόμης, *Σύναμμα, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου*, Ιωάννινα 2007, σελ. 314-315 και Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού(ένα ακαρνανικό παράδειγμα)», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σελ. 231-233.

⁷⁸ Για τη συμμετοχή του Ξηρομέρου στην επανάσταση του 1821 βλ. Αλέξανδρος Τ. Σάββας, *Μελετήματα του Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983, σελ. 30-35.

Τούρκους και υποχώρησαν. Το 1684 και το 1694 βοήθησαν τους Ενετούς στην εκστρατεία κατά των Τούρκων και το 1770 στα Ορλωφικά, την τελευταία σημαντική επανάσταση των Ελλήνων πριν από την εθνεγερσία του 1821, ξεσηκώθηκαν και πολιορκήσαν το Βραχώρι. Αναγκάστηκαν όμως να υποχωρήσουν διότι δεν μπόρεσαν να αποκρούσουν τις τουρκικές δυνάμεις⁷⁹ και το Μεσολόγγι και ο στόλος του καταστράφηκαν για αντίποινα. Ακολούθως, οι Τουρκοαλβανοί επιδόθηκαν στην ερήμωση των πάντων και ο πληθυσμός της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας ανέβηκε στα βουνά⁸⁰.

Οι νέοι κατακτητές ονόμασαν την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας Κάρλελι, επειδή άλλοτε ήταν χώρα των Καρόλων Τόκων της Κεφαλλονιάς⁸¹. Το 1806 το Κάρλελι πέρασε στα χέρια του Αλή –Πασά και οι κατακτητές εγκαταστάθηκαν στα πεδινά και εύφορα μέρη, με αποτέλεσμα σημαντικό τμήμα του ντόπιου πληθυσμού να καταφύγει στα βουνά. Η οικονομία, πάντως, αυτή την περίοδο ήταν αγροτική και κτηνοτροφική. Αργότερα το Δραγαμέστο όντας παραθαλάσσια πόλη ανέπτυξε εμπορική δραστηριότητα και κατά τον 18ο αιώνα υπήρξε αξιόλογο κέντρο διακίνησης προϊόντων. Στις πηγές αναφέρονται συχνά φορτώσεις σιταριού και κυρίως ξυλείας από το δάσος του Δραγαμέστου που άρχιζε 20 χιλιόμετρα από το χωριό που η εκμετάλλευσή του ήταν συνεχής, κυρίως για τον εφοδιασμό ναυπηγείων⁸².

Επικεντρώνοντας, τώρα την προσοχή μας στην περιοχή του σύγχρονου Αστακού, σημειώνουμε ότι βρίσκεται νοτιοδυτικά του αρχαίου. Στη σημερινή του θέση αρχίζει να κτίζεται μετά το 1821 όπου κάτοικοι άρχισαν να κατέρχονται από τις ορεινές περιοχές προς τις πεδινές και τις παραθαλάσσιες. Αρχικά εγκαταστάθηκαν οι οικογένειες των αγωνιστών του '21 και των προυχόντων του Δραγαμέστου (το σημερινό Καραϊσκάκη) που βρίσκονταν στη θέση Αγία Παρασκευή κάτω από τον Αϊ Λιά γιατί μόνο εκεί υπήρχε δυνατότητα ύδρευσης⁸³. Το φυσικό λιμάνι του Αστακού υπήρξε πολυσύχναστο σε κάθε

⁷⁹ Βλ. Αλέξανδρος Τ. Σάββας, *Μελετήματα του Ξηρομέρου. Ιστορικά και Λαογραφικά στοιχεία της Χρυσοβίτσας Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983, σελ. 33-35.

⁸⁰ Για την περίοδο της τουρκοκρατίας στην Αιτωλοακαρνανία γενικά βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αθήνα 2004, σελ. 33-36.

⁸¹ Βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, *ό.π.*, σελ. 33.

⁸² Υπήρχε άφθονη ναυπηγική ξυλεία, ποτέ όμως δεν αναπτύχθηκε η ναυτιλία διότι οι Αστακιώτες βρήκαν διέξοδο στη γόνιμη γη, τους απέραντους βελανιδιάνες που τους εξασφάλιζαν τα αναγκαία για τη ζωή. Περιορίστηκαν έτσι στα πλούσια αλιεύματα του Αμβρακικού. Βλ. Γεράσιμος Παπατρέχας, «Αρχαιότητες και Νεότερα μνημεία του Ξηρομέρου», *Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης*, Αθήνα 1989, σελ. 20-29..

⁸³ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και περιβάλλοντος Μεσολογγίου. Τμήμα Πολεοδομικών σχεδίων και κανόνων.

εποχή, αφού παρείχε προστασία στους ναυτιλλόμενους λόγω της στρατηγικής του θέσης. Είναι ενδεικτικό ότι ήταν προστατευόμενο από τις Εχινάδες νήσους και προσέφερε τη δυνατότητα διεξόδου από δυο πλευρές βόρεια και νότια. Μετά την επανάσταση του 1821 και κατά τις αλληπάλληλες πολιορκίες του Μεσολογγίου χρησιμοποιήθηκε σαν επίνειο της μαρτυρικής πόλης και χιλιάδες γυναικόπαιδα και αγωνιστές διέφευγαν από εκεί προς τη Δύση για να σωθούν από τις διώξεις των κατακτητών. Πρόκειται, συγκεκριμένα για τα νησιά του Ιονίου και τον Κάλαμο.

Το όνομα του Γεώργιου Καραϊσκακη είναι στενά συνδεδεμένο με το χωριό Δραγαμέστο που αργότερα στη νέα του θέση μετονομάστηκε σε «Καραϊσκάκης». Αυτό συνέβη, διότι ο έλληνας οπλαρχηγός επέλεξε το χωριό για να εγκαταστήσει το στρατόπεδό του, πραγματοποιώντας από αυτό ηρωικές εξορμήσεις. Επίσης ο Λόρδος Βύρων στις 31 Δεκεμβρίου του 1823 κατέφυγε μέσω των Εχινάδων νήσων στον ασφαλή όρμο του Αστακού, όταν ταξίδευε για το Μεσολόγγι και διαπίστωσε ότι καταδιώκονταν από τουρκική φρεγάτα⁸⁴.

Προχωρώντας περαιτέρω, η απελευθέρωση βρήκε το Δραγαμέστο και το λιμάνι του Αστακού, από τα γεγονότα του πολέμου της Ελληνικής επανάστασης, κατεστραμμένα.⁸⁵ Μάλιστα, το Δραγαμέστο, τον Αστακό, το Μύτικα, την Κανδήλα και τον Κάλαμο επισκέφτηκε στις αρχές Ιουλίου του 1828, ο επιβαίνων στη ναυαρχίδα του Ρωσικού στόλου, Κυβερνήτης της ελεύθερης τότε Ελλάδας, Ιωάννης Καποδίστριας. Το ταξίδι αυτό απέβλεπε στη ταχεία απελευθέρωση της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ώστε ολόκληρη η Στερεά Ελλάδα να συμπεριληφθεί στο αναγεννώμενο Ελληνικό κράτος. Εξάλλου, ήδη από το 1827 ο αρχιστράτηγος Τζωρτζ και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης προσπαθούσαν με κάθε μέσο να διώξουν τους Τούρκους και να συμπεριληφθεί η περιοχή

⁸⁴ Για την επίσκεψη του Λόρδου Βύρωνος στον Αστακό βλ. Χρήστος Χασάπης, ό.π., σ. 27-32.

⁸⁵ Αρκετά κείμενα μας πληροφορούν για την κατάσταση του Ξηρόμερου μετά την επανάσταση. Αναφέρονται κυρίως στην έκταση των καταστροφών, στα ερείπια του τόπου αλλά και στην κατάσταση του άμαχου πληθυσμού, των γυναικόπαιδων που είχαν καταφύγει στον Κάλαμο και στις ενέργειες στις οποίες προέβη ο Ιωάννης Καποδίστριας για να βοηθήσει τον ρημαγμένο αυτό τόπο. Ο Ερρίκος Τράϊμπερ, Γερμανός ιατρός, που υπηρέτησε ως χειρουργός του πρώτου ατμοκίνητου σκάφους του Ελληνικού στόλου «Καρτερία» μας παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη χρησιμοποίηση του κόλπου του Αστακού ως Ναύσταθμου κατά τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης συγκεκριμένα έγραψε «Το λιμάνι Δραγομέστι είναι πολύ ωραίο ,υπάρχουν σ'αυτό μερικές εντελώς κατεστραμμένες αποθήκες. Ερείπια ενός παλιού φρουρίου πάνω σ'ένα λόφο, που ονομάζεται Ακοστός. Το χωριό Δραγομέστι, που απέχει μια ώρα είναι επίσης κατεστραμμένο. Βλ. Χρήστου Χασάπη, *Αστακός. Ιστορικών – βιογραφικών- λαογραφικών λεύκωμα*, Αθήνα, σ. 34-38.

στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος⁸⁶. Ο κυβερνήτης, κατά συνέπεια, έδωσε εντολή το 1830, για γρήγορο εποικισμό, φαινόμενο που είχε ήδη αρχίσει από το 1828 με την εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων στον Αστακό.

Σύμφωνα με τις περιγραφές των περιηγητών την εικόνα του τόπου συνέθεταν αναρχία, διχόνοια και καταστροφή συνέθεταν την εικόνα του τόπου. Ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzey κατά την περιήγησή του στην Ακαρνανία το Σεπτέμβριο του 1856 αναφέρεται σχετικά στις δυο επαρχίες της Ακαρνανίας, του Βάλτου και του Ξηρόμερου. Συγκεκριμένα, ο Βάλτος περιγραφόταν σαν ένα μέρος δύσκολο, που οι ταξιδιώτες το απέφευγαν ή το προσπερνούσαν βιαστικά, καθώς ήταν γνωστό, σ' όλη την Ελλάδα, ως κρησφύγετο ληστών⁸⁷.

Σε ένα άλλο επίπεδο, συμπληρωματικό των ανωτέρω, υπογραμμίζουμε ότι τα προϊόντα της Ακαρνανίας όπως τα κατέγραψε ο Heuzey το 1856 ήταν σιτάρι, ελιές, κρασί πορτοκάλια και λεμόνια. Τόνισε επίσης την ύπαρξη της βελανιδιάς (aegilops) χάρη στην οποία πολλές οικογένειες εξασφάλιζαν την επιβίωσή τους. Μάλιστα, ο κάλυκας της πωλούνταν στην Ευρώπη ακριβά σαν υλικό βυρσοδεψίας. Την εποχή που έπεφταν τα βελανίδια στην Ακαρνανία γινόταν γενική μετακίνηση. Κατά συνέπεια, οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τα χωριά και τα χωράφια και πήγαιναν στα δάση. Έτσι, οι Βαλτινοί κατέβαιναν ανά ομάδες με τις οικογένειές τους και κατασκήνωναν κάτω από τις βελανιδιές για πολλές μέρες για να μαζέψουν κάλυκες⁸⁸.

Αναφορικά, με το ζήτημα ιδρύσεως του νομού Ακαρνανίας και Αιτωλίας, αυτός σχηματίστηκε με το Β. Δ. της 3^{ης} (15) Απριλίου 1833(ΦΕΚ12), «*Περί διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του*» και περιλάμβανε «...τας μέχρι τούδε επαρχίας Ξηρομέρου, Βονίτσης, Βάλτου, Ζυγού, Ναυπάκτου, Βενετικού, Κραβάρων, Αποκούρου, Καρπενησίου και Αγράφων, και προς την επαρχίαν Δωρίδα του νομού Λοκρίδος και Φωκίδος, περιορίζεται από τον ποταμόν Μόρνον (Δάφνον)...». Ακολούθως, στο νομό Ακαρνανίας και Αιτωλίας σχηματίστηκαν οι εξής πέντε επαρχίες 1. Ακαρνανίας με έδρα το Δραγαμέστον(Αστακό) 2. Μεσολογγίου με έδρα το Μεσολόγγιον 3. Ναυπακτίας με έδρα τη Ναύπακτο 4. Αγρινίου με έδρα το Βραχώριον και 5. Καλλιδρόμης με έδρα το

⁸⁶ Βλ. Αθανάσιος Αργύρης, Μαρία Γεωργοπούλου, Λάμπρος Μανίκας, Σανδαλίδης Χαρίλαος (επιμ.), *Δραγαμέστο. Ταξίδι στο χρόνο*, Καραϊσκάκη 2003, σελ. 18-22.

⁸⁷ Βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αθήνα 2004, σελ. 200-201.

⁸⁸ Για την κατάσταση που επικρατούσε στο Ξηρόμερο το 1856 βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αθήνα 2004, σελ. 200-205.

Καρπενήσι. Πρωτεύουσα του νομού ορίστηκε το Βραχώρι⁸⁹. Η διοίκηση Ακαρνανίας το 1836 (Φ.Ε.Κ. παρ/μα 2/1837) περιλάμβανε την Επαρχία Ακαρνανίας (Βόνιτσας) και τις υποδιοικήσεις Ξηρομέρου και Βάλτου. Το 1845 (άρθρο 6 Ν. ΚΕ΄της 5/8-12-1845) πάντως, η Επαρχία Ακαρνανίας χωρίστηκε σε δύο Επαρχίες α) Βόνιτσας και Ξηρομέρου και β) Βάλτου⁹⁰.

Δ. Η εποχή της ακμής (19ος – αρχές 20ού αιώνας): ο αστικός μετασχηματισμός της πόλης και η υιοθέτηση του Νεοκλασικισμού

Η περίοδος 1870-1909 είναι εποχή κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, με βασικά γνωρίσματα την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση, τις νέου τύπου κοινωνικές διαφοροποιήσεις⁹¹. Σε επίπεδο δημοσίων έργων χαρακτηρίστηκε τόσο από αξιόλογη δραστηριότητα σύνταξης σχεδίων πόλεων, όσο και από την κατασκευή μεγάλων έργων όπως του σιδηροδρομικού δικτύου (1869-1909), της διώρυγας της Κορίνθου (1893) και νέου οδικού δικτύου. Το εκσυγχρονιστικό έργο που πραγματοποιήθηκε επί των ημερών του Χαριλάου Τρικούπη προκάλεσε τομή στην εξέλιξη της χώρας⁹². Επίσης τα μεγάλα δημόσια έργα αυτής της περιόδου έθεσαν τις βάσεις για τον εκσυγχρονισμό των κρατικών συγκοινωνιών και επικοινωνιών⁹³.

Με σκοπό την πληρέστερη γνώση της κοινωνίας του Αστακού, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στις πιο σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες της εποχής, όπως είναι η οικονομία, η οικιστική διάρθρωση και η εκπαίδευση.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η πόλη του Αστακού δημιουργήθηκε με απόφαση της Κυβέρνησης Καποδίστρια. Έτσι, με το ξεκίνημα του 20ου αιώνα είχαν ολοκληρωθεί ο αστικός μετασχηματισμός και η οργάνωση των αστικών λειτουργιών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εμπορευματοποίησης της οικονομίας, αυξήθηκε ο πληθυσμός της. Έντονη ήταν επίσης αυτή την περίοδο η παρουσία των Βρετανών στον χώρο, εφόσον πριν από το 1900 και έως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Βρετανικός στόλος

⁸⁹ Βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994.

⁹⁰ Βλ. Αλέξανδρος Σάββας, *Μελετήματα του Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983, σελ. 17.

⁹¹ Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1994, σελ. 77-111.

⁹² Βλ. Σπύρος Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του Νεοελληνικού Κράτους*, Αθήνα 1999, σελ. 126-237.

⁹³ Για τα μεγάλα δημόσια έργα αυτής της περιόδου και τη συμβολή τους στην αστικοποίηση του τόπου και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας βλ. Δώρα Μονιούδη –Γαβαλά, *Αγρίνιο Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου (1830-1940)*, Αγρίνιο 2010, σελ. 19-22.

ναυλοχούσε στους κόλπους του Αστακού και του Πλατυγιαλιού επί μήνες κάθε έτος πραγματοποιώντας έτσι ένα μέρος της τροφοδοσίας του.

Η επιτακτική ανάγκη ανοικοδόμησης των πόλεων, συνεχίστηκε και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια από τους Βαυαρούς. Έτσι ο νεοκλασικισμός εξαπλώνεται σε ολόκληρη τη χώρα από τους έλληνες ή ξένους αξιωματικούς του Μηχανικού. Δίπλα τους μάθαιναν την τέχνη οι πρωτομάστορες και οι τοπικές εργατικές συντεχνίες. Ακόμα όμως δεν μπορούμε να διευκρινίσουμε κατά πόσον οι απόφοιτοι του Σχολείου των Τεχνών προωθούνταν στην επαρχία.

Αρκετές πόλεις γεμίζουν με νεοκλασικά κτήρια. Ο Νεοκλασικισμός είχε μάλιστα μεγάλη απήχηση στους απλούς ανώνυμους πολίτες και κατ' επέκταση στους λαϊκούς τεχνίτες- μαστόρους. Έτσι, ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη η νεοκλασική αρχιτεκτονική εμφανίζεται, κυρίως, στην επίσημη αρχιτεκτονική και στα ανάκτορα και τα μέγαρα των πλουσίων⁹⁴, στην Ελλάδα, γενικά, αλλά και στον Αστακό ειδικότερα, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο Νεοκλασικισμός δηλαδή φαίνεται ότι αφομοιώνεται από τα λαϊκά στρώματα και δημιουργείται ένας «λαϊκός νεοκλασικισμός», όπως τον χαρακτηρίζει ο Π. Μυλωνάς «σε πολύ μικρές διαστάσεις, πραγματικά ταπεινός, αφελής, χαριτωμένος»⁹⁵. Μεγαλύτερα ή μικρότερα νεοκλασικά σπίτια, αυτά που συνηθίσαμε να αποκαλούμε «λαϊκά νεοκλασικά»⁹⁶ συναντάμε όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και σε μικρότερα χωριά. Ως εκ τούτου, ο Νεοκλασικισμός απλώθηκε ως ρυθμός που συμβόλιζε την ένωση με τις ρίζες, την αρχαία Ελλάδα. Είναι η αρχιτεκτονική που επιβεβαίωνε την ελληνικότητα. Οπωσδήποτε, τα περισσότερα έργα εκτελέστηκαν από ντόπιους τεχνίτες οι οποίοι, αφομοίωσαν, μετέπλασαν και απλούστευσαν τα νεοκλασικά στοιχεία, προσαρμόζοντάς τα στις δυνατότητές τους, γεγονός που έδωσε και την ειδική κατά τόπους χροιά.

⁹⁴ Βλ. Μάρω Καρδαμίτση- Αδάμη, «Η γέννηση της νεότερης Αθήνας», στο συλλογικό τόμο *Αθηναϊκός κλασικισμός*, 1996, σελ.22-23.

⁹⁵ Βλ. Π. Λάββας, *Σύντομη ιστορία της αρχιτεκτονικής 19ος – 20ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 58.

⁹⁶ Βλ. Β. Παπαγεωργίου, Ε. Μπίρης, Π. Τουρνηκιώτης και Δ. Φιλίππιδης (επιμ.), *Τέχνες Ι : Ελληνικές εικαστικές τέχνες, επισκόπηση της ελληνικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας*, Τόμος Δ, ΕΑΠ, Πάτρα 2001, σελ.30.

Με τον όρο λαϊκά νεοκλασικά εννοούμε τα σπίτια που απευθύνονταν στα περισσότερο λαϊκά στρώματα του αστικού πληθυσμού. Παρουσιάζουν συχνά μεικτή μορφή. Συνδυάζουν την απλοποιημένη μνημειακή σύνθεση στην πρόσοψη με τις απλές και λείες επιφάνειες και τη λιτή διακόσμηση με μια πιο ελεύθερη οργάνωση των χώρων που συγγένευε με παλαιότερες μορφές και τρόπους ζωής. Ο λαϊκός τους χαρακτήρας εξασφάλιζε μια συνέχεια με την παλαιότερη παράδοση της Τουρκοκρατίας.

Έτσι, παρότι η οικονομία του τόπου παραμένει κατά βάση γεωργική, διαδίδονται οι αστικοί τύποι κατοικίας. Νέες οικοδομές κτίζονται σε απλό νεοκλασικό ρυθμό, ενώ παλαιότερα κτήρια επισκευάζονται και κοσμούνται με ποικίλα νεοκλασικά στοιχεία (γείσα, αετώματα κτλ). Επηρεάζεται άμεσα η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών οικοδομών, το τελικό αποτέλεσμα των οποίων έγκειται στις προσωπικές ικανότητες του αρχιμάστορα, ο οποίος συνδυάζει το νεοκλασικό στοιχείο με τις τοπικές τεχνικές και παραδόσεις. Έτσι, αρκετά στοιχεία της κλασικής μορφολογίας πέρασαν εκλαϊκευμένα ακόμα και στα πιο ταπεινά αγροτόσπιτα, και με την τόλμη και την αφέλεια των λαϊκών δημιουργών αφομοιώθηκαν εμπλουτίζοντας τα σημαντικά⁹⁷.

Αποτελώντας κύριο εμπορικό λιμάνι από τον 19ο αιώνα, ο Αστακός διακρίνεται από τα γύρω χωριά κατά την εποχή αυτή από ένα εμφανή αστικό χαρακτήρα, αφού αποτελεί τόπο κατοικίας των πλουσίων εμπόρων βελανιδιού. Ήταν, λοιπόν, ο κυριότερος σταθμός προμήθειας ναυπηγήσιμης και οικοδομήσιμης ξυλείας. Από την άλλη πλευρά, η Πάτρα αποτελούσε το κυριότερο κέντρο εξαγωγής του βελανιδόκαρπου. Κατά συνέπεια, στον Αστακό παρατηρείται το φαινόμενο της αγροτοαστικοποίησης και αντίστοιχα αστικές λειτουργίες εισήχθησαν στον αγροτικό χώρο. Έτσι, προκύπτει λοιπόν ο αστικός μετασχηματισμός της πόλης που απορρέει από την πρόσδεσή της σ' ένα κύκλωμα αγοράς⁹⁸.

Τον 19^ο αιώνα οι αυτόχθονες έμποροι αποτελούν το 17,5% των δικαιοπρακτούντων. Εμφανίζονται δυναμικά στις δικαιοπραξίες και εισηγούνται συμπεριφορές που επηρεάζουν το σύνολο του πληθυσμού. Γνωστά ονόματα εμπόρων και κτηματιών όπως Μαγγίνα, Χασάπη, Προίκα, Μάτζαρη αύξησαν τα ατομικά και οικογενειακά εισοδήματά τους, διεκδικώντας την ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος της περιοχής και τη διαχείριση των οικονομικών της πόρων. Παράλληλα, συμμετείχαν ως μεσάζοντες στην ένταξη της συγκεκριμένης κοινωνίας, από τον τύπο της κλειστής αγροτικής οικονομίας, σε μια δυναμικότερη οικονομική διαδικασία καπιταλιστικού τύπου.

⁹⁷ Νεοκλασικές επιδράσεις συναντάμε συχνά στη λαϊκή αρχιτεκτονική. Για την ερμηνεία του φαινομένου βλ. Δ. Φιλιππίδης, «Επιδράσεις κλασικισμού στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική», στο : *Νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 237.

⁹⁸ Για τον αστικό μετασχηματισμό της πόλης, βλ. Ανθούλα Παπαθανασίου, «Αιτωλοακαρνανία 19ος αιώνας: Η σύνθεση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από την προσέγγιση των Νοταριακών εγγράφων. Η περίπτωση της πόλης του Αστακού», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, Αγρίνιο 1991, σελ. 1091-1095.

Επομένως, η ανάπτυξη του εμπορίου επέφερε διαφοροποιήσεις στο κοινωνικό επίπεδο⁹⁹. Διαφοροποιήσεις οι οποίες αποτυπώνονται εκτός από την κατοικία και στην ενδυμασία¹⁰⁰ «ήτανε πολύ ωραία ντυμένες οι Αστακιώτισσες είχανε λεφτά, ντύνονταν και ράβονταν όλες στην Πάτρα. Είχανε τσ' καπελούδες, που πέρνανε τσάντες παπούτσια, χορούς, τσάγια. Η μάνα μ' είχε καπελού στην Πάτρα»¹⁰¹ Δημιουργείται ο τύπος της πολυλειτουργικής οικογένειας με χαρακτηριστικό παράδειγμα την οικογένεια Μαγγίνα. Η οικογένεια Μαγγίνα αποτελεί παράδειγμα ευρείας οικογένειας¹⁰², η οποία προκύπτει από τη συνένωση πυρηνικών συζυγικών οικογενειών. Στις δικαιοπραξίες εμφανίζονται να κατοικούν σε ξεχωριστές κατοικίες, οι οποίες αναπτύσσονται συνεχόμενα στην ίδια περιοχή του Αστακού.

Δηλαδή, παρατηρείται επέκταση της οικιστικής μονάδας σε συγκρότημα που θα στεγάσει την πλούσια οικογένεια που διαφοροποιήθηκε από το πληθυσμιακό σύνολο χάρη στην εμπορική διακίνηση. Πρόκειται για ανεξάρτητα νοικοκυριά, που αποτελούνται από στοιχειώδεις οικογενειακούς πυρήνες με ατομική τη βασική οικονομική μονάδα, την οποία διαχειρίζεται ο αρχηγός κάθε νοικοκυριού¹⁰³. Έτσι, το κοινωνικό περιβάλλον δίνει μια τυπολογία σπιτιών που κλιμακώνεται από τη μονάδα που στεγάζει τη στενή οικογένεια ως το αστικό με νεοκλασικές επιρροές σπίτι που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ευρείας οικογένειας.

Τα αρχηγικά μέλη των νέων ανεξάρτητων νοικοκυριών όπως π.χ. της οικογένειας Μαγγίνα, αρχικά φέρονται ως κτηματίες. Με την πάροδο, όμως, του χρόνου φέρονται

⁹⁹ Για την εμφάνιση του νέου τύπου ανθρώπου: του αστού, βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Ο άνθρωπος της πόλεως», *Λαογραφία*, τ. 29 (1974), σελ. 71-92.

¹⁰⁰ Αρχίζει από την αστική τάξη η χρήση ενδυμάτων που ράβονται κατά παραγγελία στα κατά τόπους εργαστήρια αλλά και των γνωστών «έτοιμων ενδυμάτων» που πωλούνται στα εμπορικά καταστήματα. Υφάσματα και ρούχα εισάγονται από χώρες της Ευρώπης, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση ευρωπαϊκών ενδυματολογικών τάσεων και κατ' επέκταση την αστικοποίηση της ενδυμασίας στον αγροτικό χώρο. Βλ. π.χ. Μαρίνα Βρέλλη- Ζάχου, «Ενδυμα και διαφήμιση στη Ζάκυνθο κατά το χρονικό διάστημα 1877-1911», *Δωδώνη*, 1(1986), σελ. 68-143, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη*, 18 (1989), σελ. 179-189. Επίσης, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση (1864-1910). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος*, Αθήνα 2003, της ίδιας «Ενδυμα και διαφήμιση στην Κεφαλονιά στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα», *Λαογραφία* (2007-2009), τ. 41, Αθήνα 2009, σελ. 73-138 και, σελ. 62-68.

¹⁰¹ Πληροφορήτρια Ουρανία Νικήτα

¹⁰² Το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον θα δώσει μια τυπολογία σπιτιών που κλιμακώνεται από το σπίτι που στεγάζει τη στενή οικογένεια ως το παραδοσιακό οχυρό σπίτι που ανταποκρίνεται στο μοντέλο της ευρείας οικογένειας, από το καλύβι ως και το μεγάλο πολυάνθρωπο αστικό σπίτι βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», ό.π., σελ. 20

¹⁰³ Βλ. Ανθούλα Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 1093

ως εμποροκτηματίες και στο τέλος αναφέρονται με την ιδιότητα του εμπόρου. Γεγονός που παραπέμπει σε μια αρχική βάση αγροτική. Η ιδιότητα του εμπόρου είναι το επόμενο στάδιο, που δηλώνει το διαφορετικό προσανατολισμό της οικονομικής τους δράσης, προκειμένου τα μέλη της οικογένειας να ανταποκριθούν στις ανάγκες, που προκύπτουν από την εισβολή της εμπορευματικής οικονομίας¹⁰⁴.

Ενισχύεται έτσι η αστική παρουσία της οικογένειας, εφόσον πολλά από τα μέλη της παρουσιάζονται ως ενοικιαστές εθνικής γης, έμποροι βελανιδόκαρπου, ενοικιαστές ακινήτων εντός της πόλης και διαθέτουν αποθήκες στην περιοχή του λιμένος Αγίου Παντελεήμονος, επίσης διαχειρίζονται κεφάλαια τα οποία διοχετεύουν στην αγορά με μορφή δανείων και διεκδικούν αξιώματα στην πόλη¹⁰⁵. Αυτή η νέα τάξη αποκτά αστικό χαρακτήρα βαθμιαία. Ασπάζεται τις αξίες και να επιδιώκει τους τρόπους ζωής που ταιριάζουν στην ανώτερη κοινωνική θέση.

Η κατοικία στον Αστακό ήταν ταυτόσημη με το ανέβασμα στη νέα τάξη το σπίτι πλέον προσέφερε ασφάλεια, κοινωνική προβολή και απαιτούσε σημαντική επένδυση χρημάτων που δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί από τους φτωχούς αγρότες. Ο δυτικός τρόπος ζωής αποτέλεσε πρότυπο για τους εμπόρους, με άμεση ανταπόκριση προς την αρχιτεκτονική και την διακόσμηση της κατοικίας. Οι αναφορές για τη δράση οικοδόμων από την Ήπειρο επαληθεύονται μέσα από τα δικαιολογητικά έγγραφα της χρονικής περιόδου 1837-1900¹⁰⁶ όπου εμφανίζονται να συμμετέχουν δυναμικά στο καθολικό γίνεσθαι της περιοχής την περίοδο αυτή.

Η κατάκτηση της «αστικής ιδιότητας» από τους Αστακιώτες δεν είχε ως κυριότερο συντελεστή της την οικονομική άνοδό τους και την επιφανειακή μίμηση του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής αλλά και τη διερεύνηση των πνευματικών οριζόντων και τη στροφή προς την παιδεία και τη μόρφωση. Μέσα στην ιδιωτική σφαίρα, στα λεγόμενα σαλόνια γίνεται η ανταλλαγή νέων απόψεων, η διάδοση της πνευματικής προσφοράς. Περίφημες θα μείνουν στην ιστορία της κοινωνίας του Αστακού οι επισκέψεις του Χαριλάου Τρικούπη στο σπίτι του Παντελή Καρασεβδά¹⁰⁷.

Το νέο πολιτιστικό περιβάλλον της κοινωνίας, όπως είναι φυσικό, επηρέασε και τη μορφή και την οργάνωση της κατοικίας. Πρέπει εδώ, πάντως, να τονιστεί ότι το φυσικό περιβάλλον δεν καθορίζει από μόνο του την μορφή των κτιρίων, διότι τα φυσικά

¹⁰⁴ Βλ. Ανθούλα Παπαθανασίου, .ό.π.,σελ. 1092.

¹⁰⁵ Βλ. Ανθούλα Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 1093.

¹⁰⁶ Πηγή: ΓΑΚ νομού Αιτωλοακαρνανίας, Συμβολαιογραφούντες ειρηνοδίκες Μεσολογγίου.

¹⁰⁷ Πληροφορητής Πέτρος Τριανταφυλλίδης

δεδομένα κάθε τύπου (κλιματολογικές συνθήκες–φυσικά δομικά υλικά) λαμβάνονται υπ’ όψιν και συντίθενται ανάλογα με το πολιτιστικό (αισθητική, τεχνολογία κ.τ.λ) επίπεδο της κοινωνίας.

Η αναπτυσσόμενη τάξη των εύπορων εμπόρων του Αστακού έχοντας ταξιδέψει στην Ευρώπη μετέφερε ένα νέο τρόπο ζωής. Ανοικτή στο καινούργιο και το προοδευτικό έφερε μαζί της το ρεύμα του νεοκλασικισμού και συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας τοπικής αρχιτεκτονικής που συνδυάζει τα παραδοσιακά τοπικά στοιχεία με τα νεοκλασικά. Οι Ηπειρώτες μαστόροι αρχίζουν να προσθέτουν στα πέτρινα παραδοσιακά οικοδομήματά τους κάποια, περισσότερο ή λιγότερο, λιτά νεοκλασικά στοιχεία. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, προκύπτει έτσι μια μικτή μορφολογία με στοιχεία από την τοπική παράδοση και το νεοκλασικισμό.

Η αστική κατοικία αναπτύσσεται πάντως και πάλι γύρω από τον πυρήνα του απλού μονόχωρου, ο οποίος μετέχει συνήθως σε περιπλοκότερες συνθέσεις διαφοροποιώντας τις αστικές οικοδομές από τις αντίστοιχες αγροτικές¹⁰⁸. Από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής, η εικόνα της αρχιτεκτονικής της κατοικίας αρχίζει να αλλάζει, όχι μόνο λόγω κάποιων μετατροπών στη διαρρύθμιση των χώρων της κατοικίας, όπως το άνοιγμά του προς το δρόμο και τη διαμόρφωση της σάλας ως χώρο υποδοχής, αλλά κυρίως λόγω της ανανέωσης στην εξωτερική μορφή των κτισμάτων, με την εισαγωγή στοιχείων του νεοκλασικισμού. Τα έργα των λαϊκών μαστόρων που διακρίνονται για την κατασκευή από πελεκητή πέτρα και την απουσία των χώρων που σχετίζονται με την αγροτική παραγωγή, ενώ δίπλα στα παραδοσιακά υλικά, χρησιμοποιούνται και νεότερα, όπως το γυαλί, τα κεραμίδια¹⁰⁹. Η δημιουργία της κατοικίας βασίζεται στη χρήση νέων κατασκευαστικών μεθόδων και μοντέρνων υλικών χωρίς να αποφεύγεται η χρήση των παλιών, ενώ οι καινοτομίες επεκτείνονται και στη μορφή του αστικού οικοδομήματος. Στον όροφο διαμορφώνονται καθιστικά, ευρύχωρα υπνοδωμάτια, γραφεία, χώροι που αντανακλούν το διαφορετικό πια τρόπο ζωής των ενοίκων.

Η διαφορετική σύνθεση των χώρων είναι αποτέλεσμα της οικονομικής ευμάρειας και της επιδίωξης ενός διαφορετικού, πιο άνετου τρόπου διαβίωσης γεγονός που

¹⁰⁸ Βλ. Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σελ. 53-60. Τονίζει ότι τα αρχοντικά δεν διαφέρουν από τα διπλανά τους μονόχωρα αλλά σχηματίστηκαν από τη συνένωση ενός αριθμού από μονόχωρους πυρήνες.

¹⁰⁹ Για τη χρήση των υλικών από τους λαϊκούς τεχνίτες βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», στον συλλογικό τόμο *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Ανατολικό Αιγαίο-Σποράδες-Επτάνησα*, τόμος Α', σελ. 26-29.

αντανακλάται στη διαβάθμιση των αστικών σπιτιών από τα λαϊκά για τα χαμηλότερα στρώματα.

Συνοψίζοντας,βλεπουμε ότι οι αστικές κατοικίες επηρεάζονται από το ρεύμα του Νεοκλασικισμού αλλά στα επιμέρους στοιχεία αποτελούν αξιόλογα δείγματα της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής όπως αυτή εξελίχθηκε ύστερα από το 1830 και μορφώνουν ένα ενιαίο σύνολο με κοινή ταυτότητα. Τα κτήρια αυτά, εικοσιένα στον αριθμό, κηρύχθηκαν επίσημα διατηρητέα την 1 Αυγούστου 1988 σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 1469/50, «περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830»,ως έργα τέχνης¹¹⁰.

Μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα ο τόπος είχε αποκτήσει ταχυδρομείο, λιμενικό ταμείο, καθακτήριο στο λιμάνι, λιμεναρχείο στον Αστακό και λιμεναρχείο στον Αγ. Παντελεήμονα, σχολεία (δημοτικό, σχολαρχείο, αστικό γυμνάσιο, πλήρες 6-τάξιο γυμνάσιο), ειρηνοδικείο, δασαρχείο, εφορία καπνού, δημόσιο ταμείο, οικονομική εφορία, συμβολαιογραφείο, υποθηκοφυλακείο, μονοπώλιο(για πώληση πετρελαίου φωτισμού, χοντρού αλατιού, σπύρων, τραπουλών), τράπεζες και ΙΚΑ.

Το 1971 συντάχθηκε το κτηματολόγιο της κοινότητας από επιτροπή που συστάθηκε από τη Νομαρχία και περιελάμβανε και υπαλλήλους της Τ.Υ.Δ.Κ. και αποτέλεσε τη βάση για την εκκαθάριση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στην περιοχή και την εξασφάλιση της κτηματικής και οικοπεδικής περιουσίας της κοινότητας η οποία ανέρχονταν συνολικά σε 71.121 στρέμματα από τα οποία 66 στρέμματα είναι αστικά οικόπεδα¹¹¹.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι μέχρι και το 1985 στον Αστακό η συντριπτική πλειοψηφία των κτιρίων που προορίζονταν για δημόσιες λειτουργίες νοικιάζονταν. Μόνο ο Υγειονομικός Σταθμός (αγροτικό ιατρείο), τα σχολεία και το Κέντρο υγείας που μόλις είχε αποπερατωθεί και το νέο τηλεκέντρο του Ο.Τ.Ε που είχε αρχίσει να λειτουργεί την ίδια χρονική περίοδο ήταν δημόσια. Ακόμα και αν οι φορείς αναζητούσαν στέγη για αγορά, τα ποσά που ζητούσαν οι ιδιοκτήτες ήταν υπέρογκα εξαιτίας της στενότητας στέγης που υπήρχε, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την αγορά¹¹².

¹¹⁰ Πηγή: Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, τευχ. 2 , Αθήνα 1 Αυγούστου 1988, αριθμός φύλλου 540.

¹¹¹ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

¹¹² Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Το 1985 λειτουργούσαν ένα Γυμνάσιο και ένα Λύκειο. Το Γυμνάσιο στεγάζονταν στο κτήριο του Δημοτικού σχολείου και το Λύκειο στο κτίριο της Χριστιανικής Ένωσης στην κεντρική πλατεία δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Ενώ ήδη είχε αρχίσει να κατασκευάζεται και νέο κτίριο για το Λύκειο σε οικόπεδο 6 στρεμμάτων που παραχωρήθηκε από τη Δημοτική Εκπαίδευση πίσω από το δεύτερο Δημοτικό σχολείο. Στο Λύκειο και το Γυμνάσιο φοιτούσαν περίπου 48 μαθητές¹¹³.

ΝΟΜΟΣ: ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΦΑΝΤΙΑΣ		ΟΙΚΙΣΜΟΣ: ΑΣΤΑΚΟΣ		ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΝΑΦΡΑΣ: ΟΙΚΙΣΜΟΣ		
ΠΙΝΑΚΑΣ Α-Σ-Σ-18		ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΔΟΜΗΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥ				
Φορέας:	Κτίριο:	Κατάσταση κτιρίου	Οικονομική Εξιθύνκιο m ² *	Προγραμματικό μέγεθος	Ισοδρόμιο της (Υ.Χ.Ο.Π.)	Δείκτης Εξάρκειας της (Υ-Σ)Α
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1. ΛΟΓΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	δημόσιος	νοικισμένο	μέτρια	10.000 κατ.		
Επιμελητήριο	"	"	κακή	3.000 "		
Αστυνομικό Τμήμα	"	"	"	(320)		
Τεχνολογία	"	"	μέτρια	(100)		
Αστυνομικό Σταθμό	"	"	κακή	(80)		
Αστυνομικό Ταμείο	"	"	"	(150)		
Δημόσιο Ταμείο	"	"	μέτρια	(150)	10.000 "	
Εκπολιτ.	"	"	"			
Οργαν. Κοιν. Οφέλους	"	"	κακή	(250)	3.000 "	
Ο.Τ.Ε.	"	ιδιόκτητο	"	(120)	3.000 "	
Ε.Α.Τ.Α.	"	νοικισμένο	"	(50)	3.000 "	
Σ.Ε.Η.	"	"	κακή			
Δημόσιες Στάσεις	"	"	κακή	(160)	7.000 "	
Αστυνομικό Τμήμα	"	"	"	(130)	5.000 "	
Εθνική Τράπεζα	ιδιωτικός	"	"			
2. ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	δημόσιος	"	κακή	(120)	3.000 "	
Κοινωνικό Συμβούλιο	"	"	"	(200)	3.000 "	
3. ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΛΟΓΟΙ	"	"	"			
Κεντρική Πλατεία	"	"	"	3.000	3.000 "	
Πάρκο	"	"	"	7.000	3.000 "	
Σύνη Αιματισμού	"	"	"	4.000	5.000 "	
4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ	"	"	"			
Λύκειο (από κατασκευή)	"	δημόσιο	μέτρια	6.000	250 μ.θ.	0,10
Γυμνάσιο	"	"	"	3.000	250 "	0,10
1 ^ο Δημοτικό Σχολείο	"	"	"	2.000	200 "	0,08
2 ^ο Δημοτικό (καθολ.)	"	"	"	1.500	80 "	0,05
Νηπιαγωγείο	"	νοικισμένο	κακή	(100)	50 κατ.	0,05

Πίνακας ο οποίος δείχνει την κατάσταση της κοινωνικής υποδομής του οικισμού το 1985. Προέρχεται από Πολεοδομική Μελέτη η οποία εκπονήθηκε τον Ιούλιο του 1985 στο πλαίσιο Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης με βάση το νέο οικιστικό νόμο 1337/83. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Η άσκηση των διαφόρων επαγγελματιών αποκαλύπτει την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του τόπου, ο οποίος μπαίνει σε τροχιά ανάπτυξης. Η ανάπτυξη συνοδεύτηκε από την παρουσία πολλών επαγγελματιών. Γιατροί, φαρμακοποιοί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι υποδηλώνουν την ύπαρξη αστικών λειτουργιών.

¹¹³ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Γιατρός Πεταλάς η ύπαρξη του οποίου τοποθετείται λίγο πριν το 1900¹¹⁴.

Η πόλη απέκτησε επίσης φαρμακείο, ξενοδοχεία, δικηγορικά γραφεία, ναυτιλιακά γραφεία, εμπορικά καταστήματα παντός είδους, εστιατόρια, φούρνους, καφενεία, ελαιοτριβεία, αλευρόμυλους, νερόμυλους, επιπλοποιεία, ξυλουργεία, ναυπηγεία μικρών σκαφών, ραφεία, φωτογραφείο, υποδηματοποιεία που δείχνουν την κοινωνική υποδομή του οικισμού αλλά και την ανάπτυξη αστικών λειτουργιών. Η ανάπτυξη υποστηρίζονταν και από τις τράπεζες, παλαιότερα από την Τράπεζα Αθηνών και στη συνέχεια τις τράπεζες Αγροτική, Εθνική, Εμπορική. Επίσης, υπήρχε παρουσία αντιπροσώπου της ασφαλιστικής «Αστήρ». Στο χώρο της Βλύχας ήταν εγκατεστημένο εργοστάσιο μαρμάρων, γερμανικών συμφερόντων¹¹⁵. Πόλος έλξης δεν ήταν μόνο το βελανίδι, άκμαζε πάρα πολύ το εμπόριο και η βιομηχανία, η αλιεία, η κτηνοτροφία. Στη μνήμη των σημερινών κατοίκων είναι ακόμη δυνατή η εικόνα του ακμάζοντος Αστακού: *«Ήτανε κέντρο τεράστιο εδώ πέρα. Πριν αναπτυχθεί η Πάτρα ως πρώτο λιμάνι ήτανε εδώ. Ο Αγγλικός στόλος εδώ ναυλοχούσε σε όλο το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ... Το λιμάνι της Πάτρας δεν ήταν σε ακμή έγινε μετά από το '60 μετά άρχισε να ακμάζει η Πάτρα και να παρακμάζει ο Αστακός»¹¹⁶*

Πιο αναλυτικά, το 1981 υπήρχαν εκατό οικογένειες αγροτών, πενήντα οικογένειες κτηνοτρόφων και πενήντα οικογένειες ψαράδων (70-80 βάρκες). Γύρω στους εκατό ήταν οι υπάλληλοι του τριτογενούς τομέα ενώ παρατηρείται η ύπαρξη διαφόρων κατηγοριών εμπόρων¹¹⁷ και η ανάπτυξη διαφόρων κλάδων εμπορίου, συνολικά υπήρχαν επτά εμπορικά καταστήματα. Επίσης λειτουργούσαν δέκα μπακάλικα, πέντε οπωροπωλεία, πέντε φούρνοι, έξι κρεοπωλεία, ένα μεγάλο σουπερμάρκετ της Ε.Γ.Σ., τριάντα καφενεία-εστιατόρια –καφετέριες, τρία βενζινάδικα, τρία κουρεία, έξι περίπτερα, εταιρεία μεταφορών με δεκαέξι αυτοκίνητα, επτά ταξί, τέσσερα φαρμακεία, τέσσεροι ελεύθεροι γιατροί και οδοντογιατροί, δύο μηχανικοί και ένας δικηγόρος.

Η κωμόπολη παρόλο που έχει γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα αυτή την περίοδο χαρακτηρίζεται και από τη διόγκωση του τριτογενή τομέα, τείνει να αποκτήσει έτσι

¹¹⁴ Βλ. Γρηγόρης Νικήτας – Χρήστος Μάντζαρης , «Ο Αστακός τον 20ό αιώνα», στο φωτογραφικό λεύκωμα *Αστακός ανθρώπων ίχνη*, επιμ.:Σύλλογος Γυναικών Αστακού, Αστακός 2011,σελ.15

¹¹⁵Για την κατάσταση της πόλης τον 20ο αιώνα βλ..ό.π.,σελ. 14-17.

¹¹⁶ Πληροφορητής Πέτρος Τριανταφυλλίδης.

¹¹⁷ Δίπλα στα επαγγέλματα του βοσκού, του γεωργού και των αλιέων εμφανίζεται και αυτό του εμπόρου . Η οργάνωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων άνοιξε το δρόμο για την αστική λαογραφία. Βλ.Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική λαογραφία . Κοινωνική συγκρότηση*, 1998, σελ. 96-97.

χαρακτήρα παραθεριστικού κέντρου με την ανάπτυξη του τουρισμού. Αυτή η διόγκωση εξηγείται τόσο από το μεγάλο αριθμό παραθεριστών το καλοκαίρι όσο και από τη σύνθεση του πληθυσμού που αποτελείται από σχετικά εύπορες οικογένειες, ναυτικοί και εμπορευόμενοι που πολλοί είχαν μεταναστεύσει και επέστρεψαν πρόσφατα¹¹⁸.

Οι κάτοικοι βρίσκοντας διέξοδο στη θάλασσα και στην ξηρά ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, τη γεωργία, την αλιεία, το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Η αγροτική και κτηνοτροφική οικονομία αποτέλεσε αποκλειστικό γνώρισμα της περιοχής. Βάση της οικονομίας ήταν τα σιτηρά, η μεγάλη κτηνοτροφία και το πολύτιμο, για την εποχή, βελανίδι: «*Το βελανίδ'όλο πήγαινε στη Μυτιλήνη, το έπαιρνε ο Σουρλάγκας ο οποίος είχε βυρσοδεψίο, εργοστάσιο μεγάλο και έκανε τις πρώτες ύλες για τα δέρματα. Εδώ ερχόταν ένα καράβι πολύ, πολύ μεγάλο φορτηγό που λεγότανε «Στρατής» ιδιοκτησία Σουρλάγκα και ο καπετάνιος λεγότανε Νικόλαος Γραμματικός. Ο πατέρας μου τα μάζευε, μάζευε απ'όλη τη Δυτική Ελλάδα, Ηγουμενίτσα, Ήπειρο, Γιάννενα μέχρι τα αλβανικά σύνορα πήγαινε, έλειπε από το σπίτι δυο μήνες και το έφερνε εδώ και το φόρτωνε. Το ένα φορτίο έφευγε από δω και το άλλο από το λιμάνι των Συβότων απ' τη Ηγουμενίτσα.*

Το μάζευαν Αστακιώτες διάφοροι απ'όλα τα χωριά τριγύρω, караγκούνηδες πολλοί, απ'τα караγκούνικα και στα δίνανε σαν αγροτεμάχια, μοιράζανε τότε αυτοί και βάζανε κόσμο από δω όλοι στα βελανίδια. Μια οικογένεια που δούλευε πολύ στο βελανίδι και που τσ' είχε στις αποθήκες ο πατέρας μ' ήταν οι Κουβαραίοι. Εδώ μέσα σ' αυτό το τραπέζι μετρηθήκανε μια βραδιά δεκαπέντε εκατομμύρια ελληνικές δραχμές, που πέσανε μες στον Αστακό ήρθε ο πατέρας μου και πλήρωσε τον κόσμο, άφησε πολλά λεφτά το βελανίδι στον Αστακό. Υπήρχαν πολλές αποθήκες βελανιδιού στον Αστακό. Ήταν η εθνική τράπεζα, ο ανταποκριτής, η πρώτη τράπεζα, μετά το '74 '75 σταμάτησε».¹¹⁹

Το μάζεμα του βελανιδιού ήταν μια δύσκολη δουλειά¹²⁰ χάρη όμως της οποίας οι κάτοικοι του Αστακού αλλά και των γύρω χωριών συμπλήρωναν το φτωχό εισόδημά τους : «*Ο τόπος, ο βελανιδόλογος, δεν ξέρω πως και από πότε, είχε παραχωρηθεί για το μάζεμα του καρπού με κιτάπια στις Κοινότητες και οι χωρικοί τον είχαν χωρίσει σε μερίδια, ώστε κάθε οικογένεια ήξερε το δικό της ντεμάχι και έτσι αποφεύγονταν οι καυγάδες. Το μάζεμα γινότανε Αύγουστο –Σεπτέμβρη. Δραγάτες για να φυλάνε από τις κλεψιές διορίζονταν και πληρώνονταν με είδος, με βελανίδι, στην ώρα της συγκομιδής. Το χωριό*

¹¹⁸ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

¹¹⁹ Πληροφορήτρια Ουρανία Νικήτα.

¹²⁰ Για το μάζεμα του βελανιδιού βλ. Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, Αθήνα 2008, σελ. 44-45.

άδειαζε, ρήμαζε... Όλοι οι γέροι, άντρες και γυναίκες, στο λόγγο για το μάζεμα, μέσα στην ξεραϊλα και στην κάψα, χωρίς φαγητό της προκοπής, χωρίς ένα φρούτο δεν υπήρχε τότε τίποτα, με ψωμί κατάξερο και με νερό ολόζεστο και λιγοστό που δεν έφτανε ούτε για νίμιμο γιατί το κουβαλούσαν από μακριά απ' τον Αχελώο κι απ' το Λεσίμι...ένας τιναχτής που έπρεπε να έχει θάρρος για να σκαρφαλώνει και στα πιο ακρινά κλωνάρια των αιωνόβιων βελανιδιών και ευκινησία και αντοχή και... καρτερικότητα για να βαστά όλη τη μέρα το μαρτύριο των επιθέσεων των μυρμηγκιών, που κατά πυκνές ομάδες έκαναν τις ασταμάτητες εκείνες διαδρομές απ' τον κορμό προς τους κλώνους κι ανέβαιναν τσιμπώντας απ' τα πόδια στις πλάτες και στο σβέρκο...Κι ο λούρος να χτυπάει και να πέφτει ο καρπός για μα μαζεύουν και να μη χασομεράνε οι μαζευτάδες που έχωναν τα χέρια τους στα ξερόχορτα και στ' αγκάθια τα γεμάτα σκορπιούς και άλλα ζωντίμια...Θεέ μου,τι μαρτύριο!»¹²¹.

Τη σημασία που είχε το βελανίδι εκείνη την εποχή ως κινητήρια δύναμη της οικονομίας του τόπου περιγράφει επίσης ο Θεόδωρος Παπαγιάννης:«Οι κάτοικοι επιλέξανε τον Αστακό γιατί ο Αστακός ήτανε και είναι ακόμα το πλουσιότερο σημείο στη Δυτική Ελλάδα του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Είχε πολύ ψάρι, βγαίνανε τόνοι ψαριού, είχε το βελανίδι γιατί το χρησιμοποιούσαν στη βυρσοδεψία. Με το ζωμό βελανιδιού επεξεργαζόντουσαν τα δέρματα δεν τα έπαιρνε μόνο ο Σουρλάγκας, παίρνανε και οι Γερμανοί, ερχόντανε φορτηγό καράβι γερμανικό το οποίο φόρτωνε το βελανίδι και τα εργοστάσια εκεί το χρησιμοποιούσαν για την ίδια δουλειά αλλά και για να κάνουν χρώματα, διότι τότε δεν υπήρχαν χρώματα όπως τώρα τα συνθετικά. Ήταν κάτι βαζάκια θυμάμαι που όταν ήθελες χρώμα επήγαινες στον μπακάλη και είχε ένα κουταλάκι του γλυκού, έφτιαχνε ένα χωνάκι από χαρτί και σου βαζε με το κουταλάκι του γλυκού δόση για να βάψεις κάτι. Έφηνε από δω πρώτη ύλη και γύριζε από τη Γερμανία και άλλα μέρη του εξωτερικού σαν χρώμα.

Το βελάνι το τρώγανε πολύ τα χοιρινά, τα γουρούνια και ήταν προσοδοφόρα τροφή καλύτερο απ' το καλαμπόκι που έχουμε τώρα. Η εργατική τάξη μάζεβε το βελανίδι. Τα είχανε χωρίσει σε μερίδες τα βελανίδια, όπως ο παππούς μου είχε μερίδα. Είχε χιλιάδες δέντρα τα οποία τότε ο Δήμος Αστακού τα είχε μοιράσει κατά μερίδες. Σε μερίσματα, ήταν εκατό διακόσιες οικογένειες στον Αστακό. Είχε δώσει στην οικογένεια ξέρω γω Παπαγιάννη διακόσιες βελανιδιές, τους είχε τσεκάρει με μπογιά και ήξερε ο παππούς μου ότι τα δέντρα αυτά είναι δικά του για τα οποία δεν πλήρωνες τίποτε. Έπαιρνες τον καρπό και τον πούλαγες για να επιβιώσεις.

¹²¹ Βλ. Κ.Α. Πετρονικολός, «Στη Μάνινα για βελανίδι», περιοδικό Νιοχώρι, τ. 43, 1975, σελ. 96-97.

Η πιο μεγάλη καταστροφή για τα βελανιδοτόπια του Αστακού τα οποία τα πρόλαβα παιδάκι δηλαδή εδώ δεν έβλεπες απέναντι το βουνό καθόλου απ' τις βελανιδιές, ήταν ένα δάσος, έπρεπε να περάσεις από κάτω λες και πέρναγες ζούγκλα. Αυτό το καταστρέψαμε μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου δηλαδή όταν έγινε η απελευθέρωση και δεν είχανε μπει σε εφαρμογή οι σόμπες πετρελαίου. Κόβανε ξύλα εκεί, έγινε η μεγαλύτερη καταστροφή του Αστακού. Φορτώνανε ολόκληρα καράβια δηλαδή αν έριχνες ένα βελόνι στο λιμάνι του Αστακού δεν πήγαινε στον πάτο από τα καϊκια και τα πλεούμενα που φορτώνανε ξύλα δηλαδή σφάζανε το δάσος στην κυριολεξία και τα φορτώνανε στα σκάφη και πηγαίνανε στα Λεμονάδικα του Πειραιά και εκεί πολιόντουσαν σαν καύσιμο. Η μεγαλύτερη καταστροφή έγινε το '45 μέχρι το '55 για δέκα χρόνια είχανε διαλύσει τα πάντα, μιλάμε για χιλιάδες τόνους. Αξιοποιούσαν και το βελανίδι αλλά η προσφορά του χρήματος ηαι καυσόξυλα ήταν μεγαλύτερη από το κόστος του βελανιδιού».

Η μορφή του εδάφους, σε συνδυασμό με τους ιστορικούς παράγοντες, τις κλιματολογικές συνθήκες, τα υδάτινο δυναμικό, την εξέλιξη της αγοράς και την επαγγελματική κατάρτιση των κατοίκων συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξή της. Έτσι η επαρχία Βόνιτσας και Ξηρομέρου ήταν κατεξοχήν καπνοπαραγωγικές περιοχές¹²².

Μεταξύ των ετών 1833 και 1880, ο αρχικός εμβρυώδης συνοικισμός αναπτύσσεται σε ωραία ακμάζουσα πόλη, με ρυμοτομικό σχέδιο του 1861 από τον «Γεωμέτρην Ναυπακτίας». Την οικονομική του ευμάρεια συνέχιζε να την αντλεί από την θάλασσα και το εμπόριο βελανιδιού¹²³.

Το κτήμα Λεσινίου αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης. Το 1932 με διάταγμα του Ελευθέριου Βενιζέλου αρχίζει η αποξήρανση του έλους. Έντονες ήταν επίσης προς αυτή την κατεύθυνση οι προσπάθειες του Αστακιώτη βουλευτή Παντελή Καρασεβδά. Το έργο διήρκεσε ως το 1960 περίπου. Το 1970 συνεχίστηκαν τα εγγειοβελτιωτικά έργα που υπάρχουν ως σήμερα. Το Λεσίνι αποτέλεσε πηγή ευημερίας για όλη την περιοχή και κάποια ανάσα την περίοδο της Κατοχής. Η Γεωργική Εταιρεία Λεσινίου(ΓΕΛ) είχε εκδώσει και ένα είδος «νομίσματος». Το ντενεκεδένιο πενταγωνικό «νόμισμα» έφερε επάνω του τα αρχικά ΓΕΛ και την αξία του

¹²² Βλ. Ηλίας Μπέτσης, «Δυνατότητες και προοπτικές γεωργικής, κτηνοτροφικής και συνεταιριστικής ανάπτυξης του Ξηρομέρου», Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης, Ομοσπονδία Πολιτιστικών Συλλόγων Ξηρομέρου, Αθήνα 1989, σελ.62-71.

¹²³ Βλ. Λάμπρος Ν. Πιτσούλιας, «Ιστορική Αναδρομή», στο *Αστακός Ανθρώπων ίχνη*, Επιμ.:Σύλλογος Γυναϊκών Αστακού, Αστακός 2011, σελ. 10-11.

σε δραχμές και ήταν μια μορφή πίστωσης. Το χρησιμοποιούσαν οι εργαζόμενοι της ΓΕΛ για αγορά αγαθών και στη συνέχεια οι έμποροι τα εξαργύρωναν στη ΓΕΛ¹²⁴.

Ο πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης μας δίνει την εικόνα του Λεσινίου εκείνη την εποχή το οποίο αποτέλεσε στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής: «*Το Λεσίνι που περνάς τώρα, το γεφύρ' εκεί δεν υπήρχε γεφύρ'. Εκεί πέραγα σκάφος και έφτανε μέχρι τις παρυφές της Πενταλόφου, της Ποδολοβίτσας, ήταν πλεύσιμο το ποτάμι αυτό. Έμπαινες από τη θάλασσα κάτω από τη μπούκα που λέμε, διέπλεες όλο το ποτάμι, καΐκι διακοσίων τόνων, όχι καράβι δεν ήταν μικρό σκάφος, διακοσίων τόνων είναι μεγάλο. Διέπλεε και έφτανε στη Λάμπρα, εκεί που βγαίνει το νερό τώρα και τροφοδοτείται ο Αστακός και φόρτωνε το περίφημο καρπούζι των είκοσι- εικοσιπέντε και τριάντα οκάδων, καρπούζι βαρέλα, η οποία την βάζανε σε φασκίο, φασκιά να μην ανοίξει. Δούλευε ο πατέρας μου εκεί και το είδα και το εξαγάγαν. Αυτό έγινε μετά τη δικτατορία του Μεταξά, πριν γίνει το σκάλωμα στον Αστακό. Το Λεσίνι αποτελείται από 100.000 στρέμματα, ήταν βάλτος μέχρι την περίοδο 1930-31. Πήρε λοιπόν το Λεσίνι το κράτος και το παρέδωσε σε μια Γεωργική Εταιρεία μεγάλη τότε, δεν ξέρω για πόσα χρόνια να το εκμεταλλεύεται. Θυμάμαι τότε που έκαιγε όλο το Λεσίνι!. Ήμουνα μωρό παιδί ακόμα στην Πεντάλοφο με είχανε πάει και θυμάμαι δεν μπορούσαμε να αναπνεύσουμε από το κάπνισμα, καίγανε όλο το Λεσίνι, φτάνανε οι στάχτες από τα καυσόξυλα και τα φυτά στον αέρα και φτάνανε μέχρι το χωριό. Έγινε τότε η διάνοιξη του διαύλου, του ποταμού, απεξηράνθει το χωράφι και τα νερά καταλήγανε στη θάλασσα.*

Δουλεύανε δυο χιλιάδες εργατικά χέρια, δεν φτάνανε ο κόσμος, δυο χιλιάδες είχε μόνο το διοικητικό προσωπικό. Είχε διοικητήριο, με λογιστάς και λογίστριες, είχε συνεργεία για να επισκευάζουν και να συντηρούν τα μεγάλα γεωργικά μηχανήματα της εποχής πάνω από εκατόν εξήντα άτομα. Σήμερα τα έχουν καταπατήσει και διαλύσει. Είχε τεχνολογικό και επιστημονικό προσωπικό, μέχρι και σχολεία, δημοτικά με δυο δασκάλες για να πηγαίνουν τα παιδιά των εργατών. Είχε εργατικές κατοικίες απομεινάρια των οποίων θα δεις στον Άγιο Δημήτριο, κάτι χαμόσπιτα παλιά αυτές ήτανε της εποχής εργατικές κατοικίες. Το ευτύχημα για το Λεσίνι ήταν και εξακολουθεί να είναι ότι τα χωμάτινα συστατικά δεν χρειάζονταν ούτε καν λίπασμα. Το Λεσίνι λεγόταν Λεσίνι Αστακού και μάλιστα τα καρπούζια είχαν μια σφραγίδα και έγραφε «Γεωργική Εταιρεία Λεσινίου» και το κολλάγανε πάνω στο καρπούζι.

¹²⁴ Βλ. Χρήστος Ι. Μάτζαρης και Γρηγόρης Δ. Νικήτας, ό.π., σελ. 16.

Από το 1926 μέχρι εδώ και εικοσιπέντε χρόνια το κατακρεούργησαν αυτό. Το Λεσίνι λοιπόν είχε πάνω από δυο χιλιάδες εργατικά χέρια που σημαίνει ότι έπεφτε χρήμα, μεροκάματο ήταν τρομακτική η παραγωγή που έκανε. Έβγαζε και χασίσι, έπαιρνε το καναβούρι για τα πουλιά, η δε ρίζα βγάζει το λεγόμενο κανάβι, το οποίο είναι τρομακτική ύλη για τους υδραυλικούς, για να μην χάνει η σωλήνα. Αυτό το κανάβι λοιπόν το φορτώνανε σε μπάλες, το πηγαίνανε στο εργοστάσιο Δεσήλα στην Κέρκυρα, το οποίο έβγαζε σκοινιά, τότε δεν υπήρχε το πλαστικό, νάιλον που έχουμε τώρα, οι κάβοι και τα σκοινιά που δέναν τα καίκια, βγαίνουν από φυτά, από το κανάβι έβγαине το σκοινί. Το Λεσίνι έβγαζε και σιτάρι μεντάνα λεγόμενο, αυτό είναι ένα είδος σιταριού ειδικό για μακαρονοποιία. Αυτό το παίρνανε οι Ιταλοί απόφιο όπως ήτανε. Ερχόντανε καράβι εκεί πέρα απ' έξω από την μπούκα του Λεσινίου εκεί έμπαινε σκάφος μέσα μέχρι εκατόν πενήντα διακοσίους τόνους. Μέσα στο ποτάμι υπήρχε μια βυθοκόρος, φαγάνα η οποία δούλευε σε εικοσιτετράωρη βάση δηλαδή τι έκανε επειδή πιάνει χορτάρια το νερό είναι γλυκό, καθαρίζοντας πήγαινε μέχρι απάνω στο τέρμα, σε μια βδομάδα μπορεί να κανε να πάει και ξαναγύριζε κάτω. Τότε ήταν εκείνα τα μηχανήματα σήμερα τελειότερα και ηλεκτρονικά.

Το δε ποτάμι διατηρείτο πλεύσιμο είχε δικό του στολίσκο από σκάφη και μάλιστα εδώ στον Αστακό Ήτανε ο μπάρμπα Γιάννης Δεμερούκης και έκανε αυτό το δρομολόγιο, έπαιρνε τους εργάτες από τον Αστακό στις έξι το πρωί και τους πήγαινε στο Λεσίνι να πιάσουν δουλειά, επειδή τότε δεν ήταν δρόμος όπως σήμερα, δεν πήγαιναν με το αυτοκίνητο και τους ξανάπαιρνε το απόγευμα και τους ξανάφερνε στον Αστακό.

Είχε μια τρομακτική οργάνωση, είχε αποξηραντήρια που παίρνανε το καλαμπόκι και το ξερένανε χωρίς να περιμένουνε στον ήλιο, το φορτώνανε στα σκάφη και κάνανε εξαγωγή. Το βελανίδι έφευγε για Γερμανία και κυρίως για Μυτιλήνη. Ο Σουρλάγκας ερχότανε εδώ είχε σκάφος το λεγόμενο «Στρατής», ένα πολύ όμορφο σκάφος της εποχής. Το Λεσίνι ήτανε ένας χώρος τρομερός για τη Δυτική Ελλάδα. Όταν η Ελλάδα πέρασε στην περίοδο της Κατοχής, έζησε όλα τα Επτάνησα το Λεσίνι έζησε από Πάτρα μέχρι και Ήπειρο.

Έπεσε η Χούντα και το Λεσίνι εγκατελήφθη στην τύχη του. Οι άφρονοι βουλευταί βγάλανε ψήφισμα το οποίο έλεγε να κατανεμηθούν τα χωράφια σε γεωργούς της περιοχής για να αξιοποιηθούν. Θα μοιράζονταν το Λεσίνι υπό τον όρο ότι όσοι το καλλιεργούν θα το έχουν μέχρι που έφτασαν να δώσουν παραχωρητήρια και έτσι έφτασε η περιοχή του Αστακού στη λεγόμενη κατάντια της ανεργίας»¹²⁵.

¹²⁵ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

Έργο εθνικής σημασίας που αποτέλεσε σταθμό στις εξελίξεις του τόπου και οδήγησε στην ολοκλήρωση της βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης ήταν η παραχώρηση του όρμου Πλατυγιάλι στην ΕΤΒΑ για τη δημιουργία Ναυτιλιακής Βιομηχανικής Περιοχής(ΝΑΒΙΠΕ),με σκοπό την εγκατάσταση διαλυτηρίων πλοίων εφόσον μέχρι πριν δύο παράγοντες: η απουσία τουριστικών υποδομών και η έλλειψη νερού καθυστερούσαν την επιθυμητή ανάπτυξη, η μόνη διέξοδος σύμφωνα με τις τοπικές αρχές που θα εμπόδιζε το μαρασμό της επαρχίας ήταν η εκβιομηχάνιση της περιοχής .(παραθέτω άρθρο από εφημερίδα Βελούτσα.

Τον Απρίλιο του 1984 με την 173/11-4-84 κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Χωροταξίας Φεκ 283B/16-4-84 οριοθετείται η ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. Πλατυγιάλιου και θεωρείται τμήμα ΒΙ.ΠΕ. Μεσολογγίου. Τον Ιούνιο του 1984 η ΕΤΒΑ ζητάει από το Υπουργείο Γεωργίας παραχώρηση δημόσιας δασικής έκτασης 1320 στρεμμάτων για τη δημιουργία της ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους με απόφαση της κοινότητας Αστακού εγκρίνεται ομόφωνα η δημιουργία της ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. και παραχωρείται έκταση που θεωρείται κοινοτική. Τον Φεβρουάριο του 1985 με την 1054/1-2-85 απόφαση του Νομάρχη Αιτωλ/νιας δεσμεύονται οι πηγές «Λάμπρας» Λεσινίου και παραχωρούνται 5000 κυβ. μέτρα νερού την ημέρα για την ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. ¹²⁶

Σήμερα η οικονομία είναι αγροκτηνοτροφική με μεγάλη παραγωγή ενώ παράλληλα στα νοτιοδυτικά παράλια λειτουργούν και ιχθυοκαλλιέργειες στις οποίες απασχολούνται πολλοί ντόπιοι κάτοικοι. Στον τομέα της κτηνοτροφίας, ο νομός Αιτωλοακαρνανίας κατέχει μια από τις υψηλότερες θέσεις στην εγχώρια παραγωγή χοιρινού κρέατος, με σύγχρονες μονάδες στην περιοχή του Αστακού. Παράλληλα, ένα μέρος του πληθυσμού ασχολείται και με την αλιεία ενώ υπάρχουν και πολλές Δημόσιες Υπηρεσίες που εξυπηρετούν τις γύρω περιοχές. Ο πρωτογενής τομέας ήταν και εξακολουθεί να είναι ο κύριος μοχλός ανάπτυξης της οικονομίας.

¹²⁶ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Ε. Δημογραφικά στοιχεία

Στις μέρες μας, η επιλογή του Καποδίστρια να δημιουργηθεί η πόλη αυτή δείχνει να δικαιώνεται. Μετά την απελευθέρωση της Αιτωλοακαρνανίας, το 1824, πολλοί κάτοικοι από την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, κυρίως Σουλιώτες, ήρθαν και κατοίκησαν στην ευρύτερη περιοχή. Η πόλη αποτελεί πόλο έλξης νέων κατοίκων και ο πληθυσμός της αυξάνεται παράλληλα με την οικονομική της ακμή. Υπάρχουν καλές οικονομικές προοπτικές και έλκουν νέους κατοίκους με κύρια προσέλευση από την ενδοχώρα, τα Ιόνια νησιά και την Ήπειρο. Οι κάτοικοι μεταφέρουν όπως αναμένεται τις αντιλήψεις, τις καταβολές και τις νοοτροπίες των τόπων καταγωγής τους μαζί φυσικά και τις φιλοδοξίες τους για τη ζωή, την κοινωνία και οικονομία. Δημιουργείται ένα δημιουργικό «ανακάτωμα» που αποτελεί δύναμη για την πόλη¹²⁷.

Το 1912, με το νόμο ΔΝΖ της 10-2-1912(ΦΕΚ 58 ΚΑΙ 59/ 1912) καταργήθηκαν οι δήμοι και ιδρύθηκαν κοινότητες, έτσι και ο Αστακός μετατράπηκε σε κοινότητα με το νόμο ΔΝΖ της Β.Δ. 31-8-1912(ΦΕΚ 261). Η κοινότητα του Αστακού περιελάμβανε τον Αστακό και τους συνοικισμούς Μάνινα -Βλυζανών, Καλέντζι και Βαλτίον. Ο συνοικισμός Καλέντζι μετονομάστηκε σε Στρογγυλοβούνι το 1928¹²⁸. Ο πληθυσμός του Αστακού και των συνοικισμών του σύμφωνα με την απογραφή του 1920 έφτανε τους 2.539 κατοίκους.

Από το 1928 και έπειτα, παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση του πληθυσμού. Κατά την απογραφή του 1928 οι κάτοικοι στον Αστακό και το Στρογγυλοβούνι ανήρχοντο σε 2.724(ενώ ο πληθυσμός του λιμένος ήταν 39 κάτοικοι). Κατά τη διάρκεια της Κατοχής το 1940 σημειώνεται επίσης αύξηση του πληθυσμού, έτσι ο Αστακός μαζί με το Βαλτίον (Λεσίσι) είχε 2.839 κατοίκους, το 1951 ο Αστακός είχε 3116 κατοίκους και το Βαλτίον (Λεσίσι) 526¹²⁹. Το 1961 3.728 και το 1971 3.169 κατοίκους¹³⁰. Το 1982 η

¹²⁷ Για τη συγκρότηση της νεοελληνικής πόλης βλ. Χρήστος Ι. Μάντζαρης, Γρηγόρης Δ. Νικήτας, «Ο Αστακός τον 20ό αιώνα», στο *Αστακός ανθρώπων ίχνη, Επιμ.: Σύλλογος Γυναικών Αστακού, Μεσολόγγι 2011*, σελ. 14-17 καθώς επίσης και Χρήστος Κ. Χασάπης, *Αστακός. Ιστορικών-Βιογραφικών-Λαογραφικών Λεύκωμα*, Αθήνα, σελ 11-13.

¹²⁸ Βλ. Υπουργείο Εσωτερικής Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως (επιμ.), *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων. Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας*, Αθήνα 1961, σελ. 84.

¹²⁹ Βλ. Υπουργείο Εσωτερικής Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 85.

¹³⁰ Βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, *ό.π.*, σελ. 10.

επαρχία αποτελούνταν από 42 κοινότητες με αποτέλεσμα ο Αστακός να αποτελέσει μια ξεχωριστή κοινότητα με πληθυσμό 2.724 κατοίκους¹³¹.

Σε απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1981 κατά νοικοκυριό στον Αστακό φαίνεται ότι συνολικά ο αριθμός των νοικοκυριών ανέρχονταν σε 763 στον Αστακό και 17 στο Βαλτί. Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών ήταν 3,35 άτομα / νοικοκυριό για τον Αστακό και 5,8 άτομα/ νοικοκυριό για το Βαλτί¹³².

Ο Δήμος Αστακού όπως έχουμε προαναφέρει συστάθηκε με το Πρόγραμμα Καποδίστρια και λειτούργησε από το 1999 έως και το 2010, οπότε και καταργήθηκε με την εφαρμογή του Προγράμματος Καλλικράτης, νόμος 3852/2010, ΦΕΚ 87 Α' /7 Ιουνίου 2010, και εντάχθηκε στο νέο δήμο Ξηρομέρου με έδρα τον Αστακό, αποτελούμενος από του δήμους α. Αστακού β. Φυτειών και γ. Αλυζίας, οι οποίοι καταργούνται. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 2001 ο δήμος είχε συνολικά 7.252 κατοίκους. Ο δήμος Αστακού είχε 2.538 κατοίκους και το Βαλτί 25 κατοίκους. Εκτός της πόλης του Αστακού ο δήμος περιλαμβάνει και τα παρακάτω δημοτικά διαμερίσματα: Αγραμπέλων [87], Βασιλόπουλου[573], Βλιζανών [325], Καραϊσκάκη [630], Μαχαιρά [420], Μπαμπίνης [413], Παλαιομάνινας [888], Προδρόμου [361], Σκουρτούς [337], Στρογγυλοβουνίου [302] και Χρυσοβίτσης [353]¹³³.

¹³¹ Για το δήμο Αστακού μεταξύ των ετών 1836-1912 βλ. .ό.π. , σελ. 19-20.

¹³² Πηγή:Ε.Σ.Υ.Ε

¹³³ Πηγή: Δημαρχείο Αστακού.

		ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ				ΜΕΤΑΒΟΛΗ 51-61		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 61-71		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 71-81	
		51	61	71	81	ΑΠΟΛΥΤΗ Σ	ΜΕΙΩ ΕΤΗΣΙΑ %	ΑΠΟΛΥΤΗ Χ	ΜΕΙΩ ΕΤΗΣΙΑ %	ΑΠΟΛΥΤΗ Σ	ΜΕΙΩ ΕΤΗΣΙΑ %
		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. Νομός % οικιστικού στο Νομό		220.138 1,42%	237.738 1,46%	228.989 1,31%	219.764 1,19%	8,0	0,80	-3,7	-0,37	-4,0	-0,40
2. Επαρχία % οικιστικού στην Επαρχία		45.039 6,92%	48.270 7,10%	45.180 6,64%	41.937 6,26%	7,2	0,72	-6,4	-0,64	-7,2	-0,72
3. Κοινότητα											
1. ΑΣΤΑΚΟΥ + Βατί *		3.116 + 325	3.465 + 283	3.001 + 164	2.624 + 508	11,2	1,12	-13,4	-1,34	-12,8	-1,28
2. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗ		896	829	779	799	-7,5	-0,75	-6,0	-0,60	2,6	0,26
3. ΒΑΣΙΛΕΥΣΣΟΥ		881	895	837	782	1,6	0,16	-6,5	-0,65	-6,6	-0,66
4. Σύνολο Ο.Τ.Α.*		4.893	5.189	4.617	4.205	6,0	0,60	-11,0	-1,10	-8,9	-0,89
5. Οικισμός - Προμηθεϊκή πόλη % στο σύνολο Ο.Τ.Α.		3.116 63,7%	3.465 66,8%	3.001 65,0%	2.624 62,4%	11,2	1,12	-13,4	-1,34	-12,6	-1,26
Σύνολο κλάσ		7.437,401	8.388,551	8.768,447	8.748,417	9,9	0,10	4,5	0,45	11,1	1,11

* Στην Κοινότητα Αστακού περιλαμβάνονται και ο οικιστικός χώρος και όλος ο χώρος υπαίθρου από τον Αστακό (Βλ. 4 κείμενο)

Στον παραπάνω πίνακα φαίνεται η πληθυσμιακή εξέλιξη γενικά του Νομού Αιτωλοακαρνανίας και ειδικότερα του Αστακού. Εμφανές είναι ότι ο πληθυσμός του Αστακού παρουσιάζει σημαντική αύξηση μεταξύ των ετών '51 και '61 και μετά συνεχή μείωση με εντεινόμενους ρυθμούς. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΣΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Α. Η εσωτερική διάρθρωση του οικισμού μετά την επανάσταση (1832-1870)

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι ο γεωγραφικός χώρος παρουσιάζει μια ιδιομορφία, η οποία αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην εκλογή του συγκεκριμένου τύπου για τη διαμόρφωση του οικισμού αλλά και της μετέπειτα εξέλιξής του. Αναλυτικότερα, από τη μια πλευρά, έχουμε την ξερή και άγρια ενδοχώρα που έδωσε την ονομασία Ξηρόμερο-Δραγαμέστο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους¹³⁴, από την άλλη, όμως, πλευρά υπάρχει μια παραλιακή ζώνη με πολλούς ασφαλείς όρμους και μεγάλες σε έκταση γόνιμες κοιλάδες. Συνεπώς η εξαιρετική αυτή γεωγραφική θέση, παρείχε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ναυτιλίας και σαν αποτέλεσμα τη συγκέντρωση του πληθυσμού κατά την αρχαιότητα και κατά συνέπεια τη δημιουργία μεγάλων κεφαλοχωρίων στους νεότερους χρόνους.

Είναι γεγονός ότι ο Αστακός γνώρισε οικονομική ευμάρεια εξαιτίας του λιμανιού στο οποίο άνθισε το εμπόριο. Ο τόπος είχε μεγάλες αναπτυξιακές δυνατότητες, αφού πέραν των γόνιμων εδαφών, η θαλάσσια σύνδεσή του με την Πάτρα, Ιθάκη και Κεφαλονιά τον καθιστούσε κύριο εμπορικό λιμάνι της Αιτωλοακαρνανίας. Επιπλέον, βρίσκεται στο κέντρο βάρους του συστήματος των Νομών: Αιτωλοακαρνανίας, Λευκάδας και Κεφαλονιάς και των πόλεων Πρέβεζας, Λευκάδας, Αγρινίου και Πάτρας.

Είναι γνωστό ότι το χρονικό διάστημα των πρώτων δεκαετιών μετά την Απελευθέρωση χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια του νέου ελληνικού κράτους για πολεοδομική αναδιάρθρωση της χώρας με ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων, δημιουργία νέων πόλεων και ιεράρχηση του δικτύου των οικισμών. Αναντίρρητα, στόχος της πολιτείας ήταν η δημιουργία βιώσιμων οικισμών και η μετατροπή σωρών ερειπίων ή ασήμαντων χωριών σε πόλεις, ικανές να αναπτύξουν αστικές λειτουργίες. Επιπλέον, το κράτος χρησιμοποίησε διαδικασίες πολεοδόμησης ως μέσο για την επίτευξη της επιδιωκόμενης αστικοποίησης¹³⁵.

¹³⁴ Βλ. Γεράσιμος Παπατρέχα, «Αρχαιότητες και Νεότερα μνημεία του Ξηρομέρου», *Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης*, Αθήνα 1989, σελ. 20-29.

¹³⁵ Για τον πολεοδομικό σχεδιασμό στο νέο κράτος Βλ. Δημήτρης Φιλίπιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σελ. 65-69 καθώς επίσης και Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου(1830-1940)*, Αγρίνιο 2010, σελ. 42-54.

Πιο συγκεκριμένα, η οικιστική ανασυγκρότηση υπήρξε στόχος της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Ο Καποδίστριας έθεσε τις βάσεις για τον πολεοδομικό σχεδιασμό 22 πόλεων και έδειξε προσωπικό ενδιαφέρον για την ανοικοδόμηση της χώρας επισκεπτόμενος προσωπικά τα χωριά και τις πόλεις. Στις παραθαλάσσιες πόλεις τα σχέδια ακολουθούσαν την παραλία. Όλα τα σχέδια απεικόνιζαν ευθείς δρόμους και πλατείες και ήταν ορθογώνια¹³⁶. Επομένως, το έργο εφαρμογής της χωροταξικής και πολεοδομικής πολιτικής που ξεκίνησε από τον Καποδίστρια συνεχίστηκε μετά την εγκατάσταση της Αττιβασιλείας στην Ελλάδα.

Γίνεται ξεκάθαρο ότι μέσα στα πλαίσια της αστικοποίησης κινήθηκε ο νέος δημοτικός νόμος (σχέδιο του φον Άμπελ- 27 Δεκεμβρίου 1833/8 Ιανουαρίου 1834) που προέβλεπε το χωρισμό του Βασιλείου σε δήμους. Ειδικότερα, κάθε χωριό ή κωμόπολη με πληθυσμό τουλάχιστον 300 κατοίκων αποτελούσε χωριστό Δήμο. Έτσι, Δήμος Αστακού ορίστηκε με ιδρυτικό διάταγμα 19 Ιουνίου 1836, όπου και σχηματίστηκαν οι δεκατέσσερις δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία και ήταν οι εξής: 1.Ανακτορίων, 2.Παλαίρου, 3.Αλυζίας, 4.Αστακού, 5.Μαραθίας, 6.Οινιάδος, 7.Εχίνου, 8.Σολλίου, 9.Αμβρακίας, 10.Στράτου, 11.Φυτίας, 12.Ιδομένης, 13.Όλπης, 14.Θυάμου¹³⁷. Ο Δήμος Αστακού κατατάχθηκε στη Γ΄ τάξη, με πληθυσμό 1299 κατοίκους και έδρα τον Αστακό (Δραγαμέστον).

Επίσης, την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα εγκρίθηκαν πάνω από 170 σχέδια για νέες πόλεις και για επεκτάσεις υπαρχουσών πόλεων. Παράλληλα, θεσμοθετήθηκε η οικιστική πολιτική για το σύνολο του κράτους¹³⁸. Τα σχέδιά τους βασιζόνταν πάντα σε ένα κανονικό ορθογώνιο πλέγμα. Ως συνέπεια, η πολεοδομική νομοθεσία προώθησε τη δημιουργία ενός ομοιογενούς αστικού χώρου που θα υποστήριζε και θα προήγε την κοινή εθνική ταυτότητα. Πρόθεση της κυβέρνησης ήταν η δημιουργία ενός εθνικού ομοιόμορφου αστικού χώρου κατά τα δυτικά πρότυπα¹³⁹.

Χωρίς αμφιβολία, στην Οθωνική περίοδο ο πολεοδομικός σχεδιασμός του Αστακού αποτέλεσε μια αποφασιστική κίνηση εκσυγχρονισμού. Πιο συγκεκριμένα, η

¹³⁶ Βλ. Ελένη Μπαστέα, *Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*(Αθήνα 1834-1896), Αθήνα 2008, σελ. 96.

¹³⁷ Βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1993, σελ.191.

¹³⁸ Για το πολεοδομικό πρόγραμμα που ανέλαβαν οι κυβερνήσεις της εποχής καθώς επίσης και για το σχεδιασμό υφιστάμενων και νέων πόλεων που ακολουθήθηκε την οθωνική περίοδο αναλυτικά βλ. Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *Αγρίνιο-πολεοδομική εξέλιξη από την Αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου(1830-1940)*, Αγρίνιο 2010, σελ. 101-102.

¹³⁹ Βλ. Ελένη Μπαστέα, *ό.π.*, σελ. 93

κωμόπολη μπορούσε να αποτελέσει κέντρο της ευρύτερης περιοχής, διατηρώντας έναν στρατηγικής σημασίας εμπορικό ρόλο χάρη στην ύπαρξη του λιμανιού που λειτούργησε ως μέσο επικοινωνίας με άλλες σημαντικές πόλεις του εσωτερικού αλλά και του εξωτερικού και μάλιστα σε μια περίοδο όπου η χερσαία επικοινωνία ήταν δύσκολη.

Συνεπώς, δια Οθωνικού διατάγματος και σε αναγνώριση όσων προσέφερε στον αγώνα για ανάκτηση ελευθερίας, το Δραγαμέστο ορίστηκε πρωτεύουσα της επαρχίας. Το ανωτέρω διάταγμα προέβλεπε δέκα νομούς και σαράντα δύο επαρχίες. Το σχετικό απόσπασμα του Διατάγματος έχει ως εξής: «*Την επαρχίαν Ακαρνανίας, συνισταμένη εκ των μέχρι τούδε Επαρχιών Ξηρομέρου, Βονίτσης και Βάλτου, με πρωτεύουσα το Δραγαμέστο*»¹⁴⁰.

Με την πάροδο του χρόνου το Δραγαμέστο χάνει την παλιά του αίγλη και εκπίπτει σε χωριό άσημον, καθότι, αναπτύχθηκε στον παράλιο χώρο ο Αστακός. Πολλοί δε από τους κατοίκους κατήλθαν ωρίς στην νέα κωμόπολη και αποτέλεσαν ον πυρήνα του πληθυσμού μαζί με άλλους Επτανήσιους, Ξηρομερίτες και Ηπειρώτες.¹⁴¹ Ο οικισμός αναπτύχθηκε σταδιακά και οι φτωχικές κατοικίες μετατράπηκαν σε διώροφες οικοδομές.

Αναφορικά με τη δεκαετία 1805-1815, σύμφωνα με τον περιηγητή Πουκεβίλ που ταξίδεψε στην Αιτωλοακαρνανία στο Δραγαμέστο (Αστακό) υπήρχαν ένα τζαμί, δυο εκκλησίες, τέσσερις δημόσιες βρύσες και πολλά ερειπωμένα σπίτια. Οι κατοικοί του ήταν 100 οικογένειες χριστιανών και μερικές Τούρκων. Τα χωριά τα βρήκε φτωχικά, ούτε μια ακμάζουσα πόλη. Το Δραγαμέστο ήταν κεφαλοχώρι με 100 χριστιανικές και μουσουλμανικές οικογένειες και μικρή εμπορική κίνηση. Ενώ ως σημαντικότερο μέρος της δυτικής Ακαρνανίας μνημονεύεται η Βόνιτσα με ιδιαίτερα αναπτυγμένο εμπόριο¹⁴².

Σύμφωνα με τον Γάλλο αρχαιολόγο Leon Heuzey το 1856 τρεις ή τέσσερις οικογένειες αρχηγών βασίλευαν στα χωριά του Βάλτου, χάρη στη μοναδική κυριαρχία που τους έδινε το δοξασμένο στα όπλα όνομά τους. Έμεναν σε ένα διώροφο συνήθως σπίτι, τον «πύργο» όπως έλεγαν ή το «παλάτι του καπετάνιου». Οι τοίχοι ήταν ασπρισμένοι με ασβέστη, είχε μόλις και μετά βίας μερικά στενά παράθυρα, βρώμικα δάπεδα από τον καιρό και την κάπνα, μεγάλα δωμάτια με φθαρμένα έπιπλα, φτωχή πολυτέλεια που στα μάτια των κατοίκων έμοιαζε με μεγαλείο. Οι Ξηρομερίτες κατά τον Heuzey δεν ήταν πολυάριθμοι και κατοικούσαν σε μεγάλα χωριά. Τα σπίτια τους ήταν

¹⁴⁰ Βλ. Δραγαμέστο. Ταξίδι στο χρόνο, ό.π., σελ. 35.

¹⁴¹ Βλ. Αθανάσιος Αργύρης, Μαρία Γεωργοπούλου, Λάμπρος Μανίκας και Χαρίλαος Σανδαλίδης (επίμ.), Δραγαμέστο ταξίδι στο χρόνο, Καραϊσκάκη 2003, σελ. 35-36.

¹⁴² Βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών, Αθήνα 2004, σελ. 129.

όλα δίπατα και χτισμένα με την άσπρη πέτρα του τόπου. Όλοι είχαν μερίδιο γης, συνήθως μεγάλο¹⁴³.

Υποστηρίζεται ότι ο Αστακός ήταν σκάλωμα, διέθετε τελωνείο και αποθήκες και μετεξελίχθηκε σε εμπορικό λιμάνι. Πράγματι, στη θέση της σκάλας και της πρώτης συνοικίας του με το όνομα Λούτσαϊνα δημιουργήθηκε μετεπαναστατικά η κωμόπολη του Αστακού και το 1833 άρχισε η οικοδόμηση προς την παραλία μια περιοχή έκτασης 50-55 στρεμμάτων η οποία αποτελούσε ιδιοκτησία της μονής του Προφήτη Ηλία προτού παραχωρηθεί από τη Βασιλική Κυβέρνηση με απόφαση της 10^{ης} Ιουλίου του 1835 στους κατοίκους μετά από αίτησή τους. Στο σχετικό έγγραφο υπογραμμίζεται η επιθυμία της βασιλικής κυβέρνησης να ενεργηθεί η μετοίκηση αυτών εις το παράλιο. Ο σκοπός της μετοίκησης δεν κατονομάζεται αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν η εμπορική ανάπτυξη¹⁴⁴. Κατά συνέπεια, οικισμός μετά την επανάσταση εμφανίστηκε με την διπλή ονομασία Δραγαμέστον-Αστακός, συνυπάρχει το παλαιό με το νέο άλλωστε πρόκειται για έναν μεταβατικό χαρακτήρα της εποχής μετά την επανάσταση.

Το «Σκάλωμα» του Αστακού υπήρχε πριν την επανάσταση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χρήστος Χασάπης. Επίσης οι πληροφορίες που προέρχονται από τις βιογραφίες των αγωνιστών του 1821, τοποθετούν την έναρξη του εποικισμού μισό αιώνα προ της επαναστάσεως 1770-1775¹⁴⁵. Επομένως, ο εποικισμός των πόλεων του νεοσύστατου κράτους είχε αρχίσει από τον Καποδίστρια προωθήθηκε όμως και στα χρόνια της οθωνικής βασιλείας από τον Μάουρερ, θεωρούμενος ως απαραίτητος «για την ανάπτυξη της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας»¹⁴⁶.

Ως πρώτοι οικιστές του Αστακού φέρονται τρεις οικογένειες που κατέβηκαν από το Δραγαμέστο, του Μαγγίνα, Χασάπη και του Τσέλιου. Πρόκειται για οικογένειες με ενεργή συμμετοχή στην επανάσταση του 1821 και ανήκαν στους πλούχιοντες του τόπου. Μετά το 1833 με την αναγνώριση της ανεξαρτησίας των Ελλήνων, εκτός του αρχικού οικισμού «Λουτσιανά» (σήμερα Λούτσαϊνα) κατοικήθηκε και η παραλία από Ακαρνάνες

¹⁴³ Βλ. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, ό.π., σελ. 205.

¹⁴⁴ Για την συγκρότηση της κωμόπολης μετά την επανάσταση βλ. Δημητρώκας Γιάννης, «Η πολεοδομική και δημογραφική συγκρότηση της κωμόπολης του Αστακού Ακαρνανίας τον 19ο αιώνα (1832-1876)», *Διεθνές Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας και Αρχαιολογίας Τριχονίας και Ναυπακτίας*, 9-11 Ιουνίου 2012.

¹⁴⁵ Βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, *Αστακός, Ιστορικό-Βιογραφικό- Λαογραφικό Λεύκωμα. Συμβολή στην ιστορία της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα, σελ. 11.

¹⁴⁶ Βλ. Δώρα Μονιούδη –Γαβαλά, *Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου (1830-1940)*, Αγρίνιο 2010, σελ. 18-19.

και Επτανήσιους¹⁴⁷. Επίσης άρχισαν να κατεβαίνουν οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών προς τη θάλασσα με αποτέλεσμα την επέκταση του οικισμού «Μέχρι τότε τα παραθαλάσσια μέρη τα είχανε για πέταμα, αν είχες ένα χωράφ' πάνω στο βουνό ήσουν πλούσιος γιατί δεν είχανε τη διορατικότητα να δούνε μπροστά γιατί τότε άμα πάντρευ' ο άλλος τη κόρη τ' έδινε το χωράφ' που ήτανε στη θάλασσα προίκα στο γαμπρό και στο βουνό τα' δινε στο γιό που 'βαζε στάρια»¹⁴⁸.

Εν τω μεταξύ, η εγκατάσταση νέων κατοίκων στον Αστακό συνεχίστηκε. Επιπλέον, στην αύξηση του πληθυσμού συνέβαλε και η κάθοδος των Ηπειρωτών που μη μπορώντας να αντέξουν την τουρκική τυραννία έγιναν μόνιμοι κάτοικοι της κωμόπολης. Τα πιο γνωστά ονόματα οικογενειών από την Ήπειρο ήταν: Κλοζωρής, Κότταρης, Ζούλας, Φάρος, Γαζής, Βασιλείου, Μάτζαρης, Παπούλιας, Κόκιαρης κ.τ.λ. Ακόμα, ο πληθυσμός του τόπου ενισχύονταν και ανανεώνονταν με την εγκατάσταση ετεροχθόνων από τα γύρω νησιά, όπως την Ιθάκη, την Κεφαλονιά, τον Καστό, τον Κάλαμο με γνωστά ονόματα όπως Μακρή, Μπαπούρη, Πόρτολου, Κατσαμπούρη, Τριλίβα κ.τ.λ.¹⁴⁹. Όπως ήταν φυσικό, όλα τα παραπάνω, συνέτειναν στην ανοικοδόμηση του τόπου με αποτέλεσμα τη δημιουργία των πρώτων σπιτιών στην παραλία και την πλατεία. Συνάγεται, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι μετά την επανάσταση ο Αστακός ήταν μια ολοκληρωμένη κωμόπολη.

Το 1836 όταν σχηματίστηκε ο δήμος Αστακού κατατάχθηκε στη Γ' τάξη, με πληθυσμό 1299 κατοίκους και έδρα τον Αστακό (Δραγαμέστον). Το 1840 οι οκτώ δήμοι της επαρχίας Ακαρνανίας που εμφανίζεται ήδη με το όνομα «επαρχία Βονίτζης», συγχωνεύθηκαν σε πέντε: το δήμο Αστακού, Οινιάδος, Εχίνου, Σολλίου και Ανακτορίων. Τμήμα του δήμου Μαραθιάς συγχωνεύθηκε στο δήμο Αστακού, ο οποίος με τη νέα σύστασή του κατατάχθηκε στη Β' τάξη, με πληθυσμό 2.255 κατοίκους¹⁵⁰. Το Δήμο Αστακού αποτελούν εκτός της κωμοπόλεως και τα χωριά Δραγαμέστο, Βασιλόπουλο Βλυζιανά, Καλέντζι, Μαχαιρά, χρυσοβίτσα, Πρόδρομος, Ρούστα, Σκουρτού, Αγράμπελο, Γουριώτισσα, Μάνινα¹⁵¹.

¹⁴⁷ Βλ. Λάμπρος Ν. Πιτσούλιας, «Ιστορική Αναδρομή» στο *Αστακός Ανθρώπων ίχνη, Επιμ.: Σύλλογος Γυναίκων Αστακού, Αστακός 2011*, σελ. 10-11.

¹⁴⁸ Πληροφορητής Γιάννης Παπαζώης.

¹⁴⁹ Βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, ό.π., σελ 11-12.

¹⁵⁰ Βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, ό.π., σελ. 193.

¹⁵¹ Βλ. Χρήστος Κ. Χασάπης, *Αστακός, Ιστορικό-Βιογραφικό- Λαογραφικό Λεύκωμα. Συμβολή στην ιστορία της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα, σελ. 10-11.

Είναι αξιοσημείωτο ότι μέχρι και το 1836 δεν είχε καταρτιστεί πολεοδομικό σχέδιο, η ανοικοδόμηση εντούτοις προχωρούσε με ταχύτατους ρυθμούς. Αναλυτικότερα, το 1840 είχε κτιστεί το διδακτήριο του Δημοτικού Σχολείου και το 1846 ολοκληρώθηκε το πρώτο υδραγωγείο δυτικά του ναού Αγίου Νικολάου με δήμαρχο τον Νικόλαο Τσέλιο. Έτσι, άρχισε να συγκροτείται η εκκολλαπτόμενη εμπορική τάξη η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά.

Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι η οικοδομική εξέλιξη της πόλης παρουσιάζεται συνοπτικά σε σχέδιο νόμου με τον τίτλο «Περί συνοικισμού της πόλεως Αστακού» το οποίο υποβλήθηκε από τον πληρεξούσιο Γεώργιο Τσέλιο στη Β' Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων την 28^η Φεβρουαρίου του 1863. Σύμφωνα με αυτό, η πόλη άρχισε να διαμορφώνεται επί εθνικής και ακαλλιεργήτου γης από το 1833. Το 1839 χαρακτηρίστηκε από το διοικητή επαρχίας ως συνοικισμός. Ας σημειωθεί ότι το 1850 απαγορεύτηκε κάθε οικοδομική δραστηριότητα, ωστόσο, σπίτια και εργαστήρια συνέχισαν να οικοδομούνται. Μόλις το 1861 κατορθώθηκε η διαχάραξη κανονικού σχεδίου της πόλεως με μηχανικό τον Μάρκο Μπότσαρη, Γεωμέτρη Ναυπακτίας και Δωρίδος, πιθανός εγγονός του ήρωα της επανάστασης Μάρκου Μπότσαρη. Ο μηχανικός επισημαίνει ότι η επέκταση του οικισμού ήταν δυνατή προς τα νοτιοδυτικά διότι προς το βορρά το έδαφος κατεχόταν από λόφους και κατά μήκος της ακτής παρόλο που το μέρος ήταν πολύ χαμηλά με αποτέλεσμα το χειμώνα να καλύπτεται από νερά και κυρίως η περιοχή των Βαρκών. Επίσης, το σχέδιο προέβλεπε την κατασκευή παραλίου πλατείας και οδού. Για την οικοδόμηση των δημοτικών καταστημάτων θεωρήθηκε κατάλληλη μια άλλη πλατεία. Τέλος, το σχέδιο προέβλεπε την οικοδόμηση σχολείου κορασίδων και αρρένων¹⁵².

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ένα από τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπισε ο μηχανικός, ήταν η στενότητα της διαθέσιμης έκτασης γι' αυτό ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών σε εγγραφό του στις 24 Αυγούστου του '62 να προβεί σε μείωση του αρχικού μεγέθους των οικοπέδων για να επαρκέσουν στην αυξημένη ζήτηση. Ωστόσο, προτού υποβληθεί το σχέδιο στο Υπουργείο Εσωτερικών

¹⁵² Βλ. Δημητρώκας Ιωάννης Χ., Ιστορία Δραγαμέστου/ Αστακού στα Νεότερα χρόνια (περ. 1470-1832), Αθήνα 2010 και του ίδιου «Πολεοδομική και δημογραφική συγκρότηση της κωμόπολης του Αστακού Ακαρνανίας τον 19^ο αιώνα (1832-1876)», Διεθνές Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας, 9-11 Ιουνίου 2012, www.livemedia.gr

είχε εγκριθεί από το Δημοτικό Συμβούλιο κατά τη συνεδρίαση της 2ας Φεβρουαρίου του '62 αφού τοιχοκολλήθηκε και γνωστοποιήθηκε στους δημότες¹⁵³.

Επιπρόσθετα, ο νόμος προέβλεπε ότι δικαιούχοι ήταν οι κάτοικοι των ορεινών μερών της δυτικής Ελλάδας και της Επτανήσου, τα παραχωρούμενα οικοπέδα θα είχαν έκταση 600τ.μ. και οι δικαιούχοι όφειλαν εντός τριών ετών να οικοδομήσουν σε αντίθετη περίπτωση θα μετέβαιναν στη κυριότητα του δήμου. Εξάλλου, η δωρεάν παραχώρηση θα είχε εξαετή διάρκεια από δημοσιεύσεως του νόμου. Άρα, όσοι έχτιζαν απαλλάσσονταν από το φόρο οικοδομών για πέντε χρόνια. Σε κάθε οικογένεια χορηγούνταν βοήθεια από το δημόσιο ταμείο ύψους 700 δρχ.

Έτσι, το 1862 ο Αστακός απέκτησε σύγχρονο σχέδιο πόλης(ΦΕΚ 34/21-6-1862), μικρογραφία του Σχεδίου της Πάτρας, οι δρόμοι ήταν κάθετοι προς το λιμάνι και οριζόντια προς αυτό. Συνεπώς, η οικιστική διάρθρωση του Αστακού μετά την Απελευθέρωση ήταν φανερή στο πρώτο αυτό πολεοδομικό σχέδιο. Ο χάρτης αποτυπώνει με λεπτομέρεια την πόλη. Παρουσιάζει το οδικό δίκτυο, τα όρια των ιδιοκτησιών, το νεκροταφείο, τα ποτάμια. Το οδικό δίκτυο έχει ακανόνιστο σχήμα με μικρό πλάτος. Οι δρόμοι διέσχιζαν τις γειτονιές και οδηγούσαν όλοι στη θάλασσα συνδέοντας παράλληλα την πόλη με την εμπορική της ενδοχώρας. Πολλές φορές δημιουργούνται ανάμεσα στα σπίτια ή τους μαντρότοιχους πολύ στενά περάσματα. Εκεί πάλι που στρίβει ο δρόμος ή ενώνονται δυο δρόμοι, τα κτήρια έχουν τις γωνίες τους οι οποίες είναι από λαξευμένες πέτρες, τοποθετημένες έτσι ώστε να παράγουν διακοσμητικά σχήματα .

Ακόμα, στο χάρτη φαίνονται θέσεις που έχουν ξεχωριστή σημασία στη ζωή της πόλης, όπως η κεντρική πλατεία του Αγίου Νικολάου, με τον κεντρικό δρόμο της αγοράς και η πρώτη συνοικία του οικισμού ο Άγιος Ανδρέας. Το παρακάτω σχέδιο χαρακτηρίζεται από απλότητα και είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με την κατάσταση και τα οικονομικά δεδομένα της εποχής. Επίσης, προέβλεπε πολλά κοινωφελή έργα από τα οποία μερικά, όπως η Δημοτική Αγορά δεν έγιναν, ενώ πολλά άλλα έγιναν την περίοδο ακμής της Δήμου.

Αξίζει, εδώ, να σημειώσουμε ότι το σχέδιο αυτό αποτελείται από ορθογώνια, τετράγωνα και μια κεντρική πλατεία γύρω από την εκκλησία. Τα νέα αυτά κανονικά και

¹⁵³ Βλ. Δημητρούκας Ιωάννης Χ., «Πολεοδομική και δημογραφική συγκρότηση της κομόπολης του Αστακού Ακαρνανίας τον 19^ο αιώνα (1832-1876) , Διεθνές Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας , 9-11 Ιουνίου 2012, www.livemedia.gr

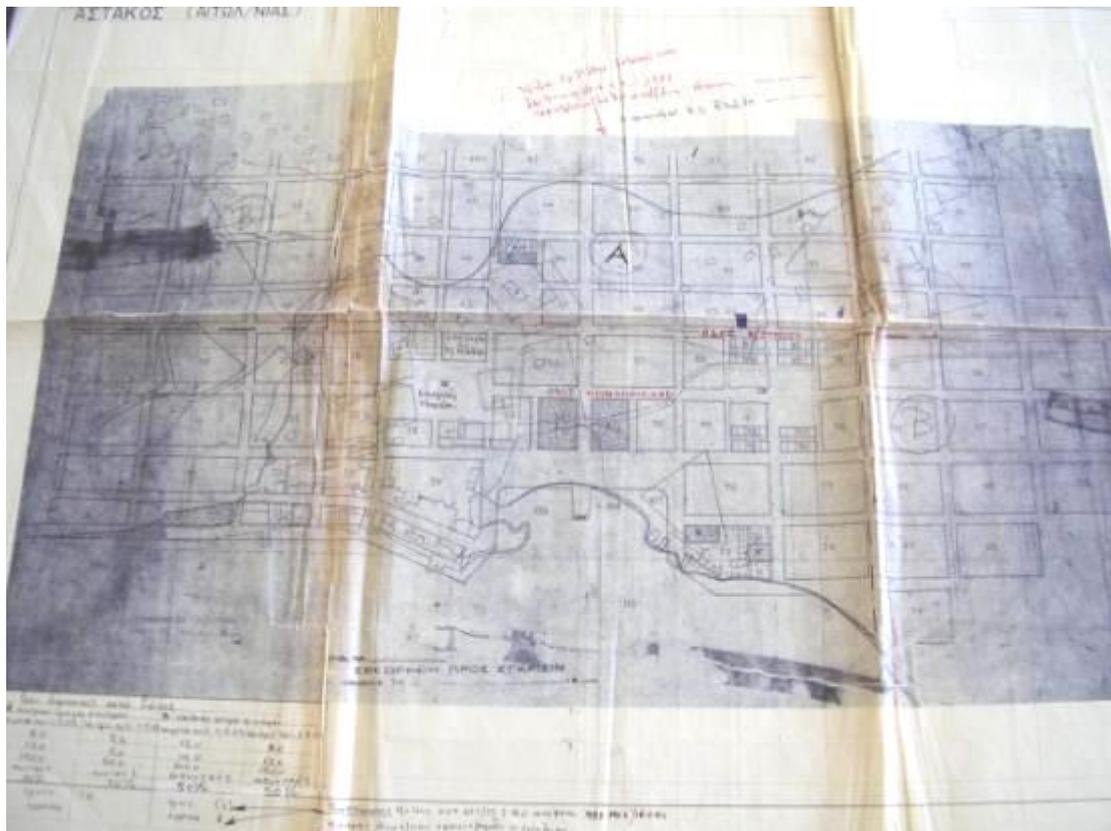
ορθογωνικά σχέδια είχαν πρακτικά πλεονεκτήματα όσον αφορά την καταμέτρηση του τόπου και την εγκατάσταση κατοίκων. Συγχρόνως, όμως, διαφήμιζαν ότι η Ελλάδα είχε περάσει από την Τουρκοκρατία στην ανεξαρτησία ¹⁵⁴.

Είναι φανερό ότι οι τοπικές συνθήκες ιδιοκτησίας μετέτρεψαν τα αρχικά σχέδια προσαρμόζοντάς τα στους συγκεκριμένους ιστορικούς και οικονομικούς παράγοντες κάθε πόλης. Πολλές φορές, μάλιστα, παρατηρούνταν ενεργή συμμετοχή των κατοίκων στην ανοικοδόμηση. Παράλληλα, πρόβαλλαν αιτήσεις για τη σύνταξη σχεδίων και πρότειναν εναλλακτικές λύσεις σε συγκεκριμένα σχέδια. Η πρωτοβουλία ανήκε άλλοτε στο δημοτικό συμβούλιο και άλλοτε σε επιφανείς κατοίκους ή το γαιοκτήμονα. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που είχε στείλει το Φεβρουάριο του 1862, ο τότε νομάρχης Μ. Χασάπης, για ταχεία έγκριση του σχεδίου της πόλεως Αστακού.

¹⁵⁴ Βλ. Ελένη Μπαστέα, ό.π., σελ. 100.

Πωλητήριο έγγραφο του 1871 με το οποίο η Βασιλική Κυβέρνηση παραχωρεί στο Νικόλαο Νικήτα οικόπεδο στο δήμο Αστακού έναντι 640 δρχ. Στο έγγραφο τονίζεται ότι το ποσό των 128 δρχ. πρέπει να πληρωθεί της μετρητοίς ενώ το υπόλοιπο σε δέκα δόσεις και ορίζεται η ημερομηνία έναρξης των δόσεων. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Ουρανίας Νικήτα.

Το πρώτο σχέδιο του Αστακού 1862. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Εγκεκριμένο σχέδιο του 1862. Παρουσιάζει την αποτύπωση της πόλης και τους όρους δομήσεως κατά ζώνες. Με το Α δηλώνεται το κεντρικό τμήμα του οικισμού ενώ με το Β το υπόλοιπο τμήμα. Με τη διακεκομμένη κόκκινη γραμμή είναι εκείνο το τμήμα του σχεδίου που δεν τροποποιήθηκε το 1981 ενώ με τη διακεκομμένη μαύρη γραμμή ορίζεται ο διαχωρισμός Α και Β τομέα. Διακρίνονται επίσης ο ιερός ναός του Αγίου Νικολάου και η κεντρική πλατεία Αγίου Νικολάου.

Το έγγραφο του βασιλικού διατάγματος έγκρισης του σχεδίου πόλεως Αστακού, με ημερομηνία 15 Μαΐου 1862. Πηγή: ΓΑΚ/ Αρχείο σχεδίων πόλεων νομού Αιτωλίας και Ακαρνανίας, φ.028.

Έτσι όπως ήταν επόμενο, το σχέδιο του Αστακού μετά την έγκρισή του όπως συνέβη και με τα σχέδια άλλων πόλεων δέχτηκε τις πρώτες τροποποιήσεις. Στην περίπτωση όμως του Αστακού, οι τροποποιήσεις ήταν πολύ λίγες και μέχρι τις μέρες μας το σχέδιο δεν επεκτάθηκε. Συνολικά, τροποποιήθηκε μόνο δυο φορές, η τελευταία μάλιστα το 1981 που όπως φαίνεται ήταν ασταθής¹⁵⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις 20 Νοεμβρίου του 1967 εγκρίνεται νέο σχέδιο το οποίο προβλέπει τη δημιουργία νηπιαγωγείου, γυμνασίου, λυκείου, παιδικού σταθμού, κέντρου υγείας, χώρους για άθληση, δύο νεκροταφεία, χώρους στάθμευσης και σταθμό λεωφορείων.

Χάρτης , αντίγραφο 30/2/1976. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Ξεχωρίζουν ο ναός του Αγίου Νικολάου, ο ναός του Αγίου Ανδρέα και το δημοτικό σχολείο ενώ με τους λατινικούς χαρακτήρες VII παριστάνεται η κεντρική πλατεία.

¹⁵⁵ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Επίσης, τον Οκτώβρη του 1982 αναγγέλθηκε από το Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος η Επιχείρηση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση. Ψηφίστηκε στις αρχές του 83 και εισάγει μια νέα αντίληψη για την πολεοδομική ανάπτυξη και το σχεδιασμό της χώρας. Στα πλαίσια αυτής της επιχείρησης εκπονήθηκε μελέτη της Ε.Π.Α του Αστακού, η οποία περιελάμβανε Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο και Πολεοδομική Μελέτη Επέκτασης και Αναθεώρησης του Σχεδίου Πόλης. Οι τροποποιήσεις του σχεδίου είχαν ως σκοπό την προστασία της πόλης από φαινόμενα άναρχης αστικοποίησης στην περίπτωση αλματώδους ανάπτυξης της περιοχής λόγω λειτουργίας της ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. αλλά και τη λύση προβλημάτων, ρυμοτομίας, οδικού δικτύου, έλλειψης δημόσιων κτηρίων και το πρόβλημα της κατοχύρωσης κοινοτικής περιουσίας. Γι' αυτό το λόγο προέβλεπε την επέκταση της Ζώνης Οικιστικού Ελέγχου σε μεγάλη έκταση γύρω από τη ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. αλλά και αλλαγές στην παραλιακή ζώνη¹⁵⁶.

Στο παρακάτω σχέδιο φαίνονται τα όρια του οικισμού με κόκκινη γραμμή. Το άνω σχέδιο περιελάμβανε την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού για πληθυσμιακό μέγεθος 3.200 κατοίκων. Το σχέδιο αυτό του 1985 προέβλεπε την ένταξη στο σχέδιο πόλης Αστακού του προϋφιστάμενου του 1923, οικισμού Χοβολιού και την επέκταση σε πυκνοδομημένες και αραιοδομημένες περιοχές, τη δημιουργία νηπιαγωγείου, τεσσάρων παιδικών χαρών, πυροσβεστικού σταθμού, αποχέτευση, υδραγωγείο και τη χωροθέτηση σταθμού λεωφορείων. Συνοψίζοντας, συμπεραίνουμε ότι ο Αστακός ήταν μια από τις λιγότερο υποβαθμισμένες πολεοδομικά κωμοπόλεις της χώρας μας.

Στις 17 Δεκέμβρη του 1986 το σχέδιο εγκρίνεται και αποσκοπεί στην διαμόρφωση του πλαισίου για την ενδεδειγμένη πολεοδομική ανάπτυξη του οικισμού σε ολόκληρη την έκτασή του και τον εξοπλισμό του με τα αναγκαία δίκτυα κοινωνικής, παραγωγικής και τεχνικής υποδομής με τρόπο που να διασφαλίζεται η σωστή κοινωνική και οικονομική λειτουργία του, η προστασία και η από κάθε φύσεως θεομηνίες, καθώς και η προστασία και ανάδειξη του περιβάλλοντος και της ιστορικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς¹⁵⁷.

Επισημαίνουμε εδώ, ότι μέχρι και την έγκριση του σχεδίου το 1986 ο Αστακός ήταν οργανωμένος σε τέσσερις γειτονιές τη Λούτσαίνα, τη Δημητρούλα, το Κέντρο και το Χοβολιό. Έτσι, οι επεκτάσεις του νέου σχεδίου απέβλεπαν και κάλυπταν περιοχές

¹⁵⁶ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

¹⁵⁷ ΓΑΚ/Αρχαία νομού Αιτωλοακαρνανίας /Αρχείο σχεδίων πόλεων νομού Αιτωλίας και Ακαρνανίας.

αυθαιρέτων, πυκνοδομημένων, αροιοδομημένων περιοχών αλλά και αδόμητων αναγκαίων για την κοινωνική και τεχνική υποδομή του οικισμού¹⁵⁸, με δυνατότητα ανάπτυξης προς το δρόμο Μεσολογγίου και τη θάλασσα. Στόχος, επίσης, ήταν πέραν από την ένταξη στο σχέδιο του προϋφιστάμενου του 1923 οικισμού Χοβολιού που δεν είχε καθορισμένα όρια. Τελικά, η ένταξη της περιοχής πέρα από το Χοβολιό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ γιατί κρίθηκε ότι δεν ήταν αναγκαίο.

Η τροποποίηση του παραπάνω ρυμοτομικού σχεδίου έγινε στις 23 Σεπτεμβρίου του 1999 μετά από Πράξη του δημοτικού συμβουλίου με αριθμό 70/97 και 71/ 97 όπου η κοινότητα Αστακού ανέθεσε στον πτυχιούχο Πέτρο Πικάκη την εκπόνηση μελέτης αποδέσμευσης από χώρο πρασίνου και μεταφοράς του Πυροσβεστικού Σταθμού από το Ο.Τ. 148 σε άλλο.

Ο οικισμός είναι χωρισμένος σε δέκα συνοικίες: τον Άγιο Ανδρέα, τη Λούτσαϊνα που αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα του οικισμού, εκεί χτίστηκαν τα πρώτα σπίτια και ως πρώτοι οικιστές φέρονται τρεις οικογένειες που κατέβηκαν από το Δραγαμέστο: Μαγγίνα, Χασάπη και Τσέλιου. Τη Δημητρούλα, το Παζάρι, τα Γυφτοκάλυβα, τα Περιβόλι, το Εσχατολάγαδο, το Χοβολιό, την Παραλία και τη Λαγοκοίλι οι οποίες δεν διαθέτουν αλλά είδη κτιρίων παρά μόνο κατοικίες. Τα όρια ανάμεσα σε κάθε γειτονιά είναι κάποιο τοπογραφικό στοιχείο, όπως ένας χείμαρρος ή μια βρύση. Το μόνο συνδετικό στοιχείο των συνοικιών είναι η αγορά ή το παζάρι. Οι κατοικίες διατάσσονται γύρω από τις εκκλησίες του οικισμού¹⁵⁹. Στο κέντρο του οικισμού χτίστηκε η εκκλησία σε κλίμακα εντυπωσιακότερη από τα άλλα κτίσματα. Μαζί με τη βρύση την πλατεία και την αγορά συγκεντρώνει την κοινωνική ζωή του τόπου¹⁶⁰.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι κεντρικές λειτουργίες χωροθετούνται στο κέντρο του οικισμού και παράλληλα δημιουργούνται μικρά τοπικά κέντρα στις άλλες περιφερειακές

¹⁵⁸ Για την πολεοδομική οργάνωση των παραδοσιακών οικισμών καθώς και για την τυχαία ανάπτυξή τους που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό τους βλ. Δημήτρης Φιλίππιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984 και για μια ανάλυση του παραδοσιακού πολιτισμού βλ. Άλκη Κυριακίδου- Νέστορος «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό», *Συνέχεια*, αριθμ. 2, Απρίλιος 1973, σελ. 67-74

¹⁵⁹ Ο Αναστάσιος Ορλάνδος δημοσίευσε πρώτος το πολεοδομικό σχέδιο του παραδοσιακού οικισμού της Καστοριάς το 1936 βλ. Χ Μπούρας «Η προσφορά του Α. Ορλάνδου στη μελέτη της λαϊκής αρχιτεκτονικής» στο *Α. Ορλάνδο, Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 1978, σελ. 581-591. Για τη μορφολογία των σπιτιών γύρω από την εκκλησία βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Μακεδονική αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 163.

¹⁶⁰ Οι πλατείες μπροστά στις εκκλησίες, οι τεθλασμένοι δρόμοι και οι πυκνές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις που εγκλείονται μέσα στον οχυρωμένο χώρο παραπέμπουν σε Ιταλικά πρότυπα. Οι πολιτισμικές προσμίξεις σηματοδοτούν την ιστορικότητα του χώρου. Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, στο συλλογικό τόμο *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τόμος Α, Αθήνα 1983, σελ. 15.

γειτονιές για την καθημερινή εξυπηρέτηση των κατοίκων. Ακόμα, τα τοπικά κέντρα συνδυάζονται με μικρές πλατείες και άλλους κοινόχρηστους χώρους κυρίως στις γειτονιές *Χοβολιό*, *Δημητρούλα*, *Λούτσαينا*. Είναι όμως αισθητή η διαφορά οικιστικής δομής ανάμεσα στο κεντρικό τμήμα και στον υπόλοιπο οικισμό. Γύρω από το κέντρο η ρυμοτομία είναι άνετη. Υπάρχουν λίγοι βασικοί δρόμοι στο κέντρο που εξυπηρετούν την μετακίνηση των κατοίκων αντίθετα στην περιοχή επέκτασης οι βασικοί δρόμοι είναι ελάχιστοι ενώ οι υπόλοιπες περιοχές εξυπηρετούνται με μονοπάτια ή καθόλου. Χαρακτηριστικό είναι το οφιοειδές σχήμα των δρόμων που δυσχεραίνει την μετακίνηση.

Η πλατεία του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στη συνοικία *Παζάρι ή Αγορά*, μπροστά από τον ομώνυμο ναό που ανεγέρθη το 1877 με δωρεά του Συμεών Προΐκα, έναν από τους μεγάλους ευεργέτες του Αστακού και αγωνιστές του 1821. Το 1869 με διαθήκη άφηνε όλη την περιουσία του για την ανέγερση του ναού η οποία ξεκίνησε ένα χρόνο μετά τον θάνατό του το 1872. Μέχρι τότε ο Δήμος δεν διέθετε ευρύχωρο ναό παρόλο που δεν υστερούσε σε αρχοντικά και οικήματα ενώ ο εκκλησιασμός των κατοίκων γινόταν στο ομώνυμο εκκλησιάκι όπου βρισκόνταν και το παλαιό νεκροταφείο. Αργότερα, το νεκροταφείο μεταφέρθηκε στον Λουζανά και στη θέση του ανεγέρθη το κτίριο του Γυμνασίου με δαπάνες του αείμνηστου γυμνασιάρχη Γεωργίου Νικολάου Καραμούζη που υπάρχει μέχρι σήμερα.

Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα η υπόλοιπη κομόπολη γύρω από το κέντρο με εξαίρεση τη συνοικία της *Λούτσαينا*, εμφανίζονταν αραιοδομημένη ή αδόμητη. Όλα τα σπίτια διέθεταν κήπους. Το κεντρικό τμήμα που βρίσκεται στην πλατεία Αγίου Νικολάου δίπλα στην αγορά καθώς επίσης και η παραλιακή ζώνη περιελάμβαναν τις ιδιοκτησίες των πλουσίων της εποχής εκείνης, πολλοί από τους οποίους ήταν αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης στους οποίους το κράτος διένειμε εθνικές γαίες. Έτσι ο οικισμός γύρω από την πλατεία είναι πυκνοδομημένος γι' αυτό οι δρόμοι σχηματίζονταν με ποικιλία αλλά όχι ελευθερία.

Το *Χοβολιό* είναι η ακραία συνοικία του Αστακού και βρίσκεται νοτιοδυτικά. Προς τα εκεί επεκτάθηκε η κατοίκηση το 1875-1876 γιατί δεν έφτανε το κέντρο για οικοδόμηση. Κατοικήθηκε κυρίως από νησιώτες, θαλασσινούς, καπεταναίους και αλιείς. Πρόκειται για Κεφαλλονίτες, Καστιώτες, από τον Κάλαμο, την Ιθάκη και το Μεγανήσι. Η συνοικία του Χοβολιού φαινόταν σαν ξεχωριστό κομμάτι.

Το Εσχατολάγαδο, η ονομασία του οποίου δηλώνει το έσχατο σημείο, δηλαδή το τέλος. Είναι κτισμένο επάνω στον γκρεμό που χωρίζει το *Χοβολιό* από το *Παζάρι*. Από πάνω αρχίζει η συνοικία της *Δημητρούλας* και μετά η *Λούτσαينا*, δηλαδή ο παλιός

Αστακός που βρίσκεται μεταξύ των *Τσαρκείκων* και της βρύσης Δημητρούλας με τις λότζες και τις καμάρες και τις μεγάλες αποθήκες βελανιδιού που είχε χτίσει ο σατράπης της Ηπείρου. Μια άλλη συνοικία στα βορειανατολικά είναι τα *Γυφτεϊκά ή Γυφτοκάλυβα* η οποία πήρε το όνομά της από τους γύφτους που εγκαθίσταντο εκεί και βρίσκεται πίσω από τον κεντρικό δρόμο που οδηγεί στη συνοικία *Περιβόλια*. Πιο πέρα από τα *Περιβόλια*, στο ύψωμα είναι η συνοικία της *Αγίας Σωτήρας*.

Το *Παζάρι* αποτελεί την κεντρική συνοικία του Αστακού με τα παραλιακά κέντρα, την αγορά και τα καταστήματα παντός είδους. Η συνοικία του *Αγίου Ανδρέα* με το εκκλησάκι που είναι αφιερωμένο στον Άγιο είναι η πιο παλιά του Αστακού. Η συνοικία της *Αγίας Σωτήρας* βρίσκεται σε ύψωμα. Μια άλλη γειτονιά μεταγενέστερη είναι ο *ασφακόλακας*. Πρόκειται για μια περιοχή όλο ασφάκες. *«Ένα σκάλωμα όλο ασφάκες, δεν υπήρχανε σπίτια, πάμε στο λάκο που έχει ασφάκες, στον ασφακόλακα να πάρουμε χώμα, υπάρχει ακόμα. Τροφοδοτούσανε τα κάρα με χώμα, κόκκινο χώμα και χαλίκια, και ρίχνανε στους δρόμους δεν υπήρχε άσφαλτος, το είχε ο δήμος της εποχής δικό του. Η γειτονιά αυτή είναι απόρροια του γύφτικου συνοικισμού, πιάνει τα εκατό χρόνια τώρα»*¹⁶¹.

Γνωστή είναι επίσης και η τοποθεσία με το όνομα *Πλάτανος* που πήρε την ονομασία της από το ομώνυμο δέντρο. Εκεί υπάρχει μια πηγή χάρη στην οποία εξασφάλιζε παλιότερα νερό ο οικισμός.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο Αστακός απέκτησε νέα όψη χάρη στην άνθιση του εμπορίου βελανιδιού που αξιοποιούνταν στη βυρσοδεψία. Η οικονομική άνθιση συνέπεσε με την επέκταση του οικισμού, διαμορφώθηκε έτσι μια νέα οικιστική. Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναδύθηκε μια νέα τάξη, η τάξη των αστών, των ανθρώπων του χρήματος με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων μεγάλων οικιστικών αναγκών. Η κωμόπολη του Αστακού βρίσκονταν σε συνεχή επικοινωνία με τα μεγάλα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα όχι μόνο της Ελλάδας όπως ήταν η Πάτρα αλλά και της Ευρώπης. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν μια δραστήρια οικοδομική κίνηση με ποικίλες αρχιτεκτονικές τάσεις της εποχής που μεταφέρθηκαν στην πόλη. Τάσεις που εφαρμόστηκαν σε συνδυασμό με την ντόπια λαϊκή αρχιτεκτονική.

Επίσης, εμφανίστηκαν στην πόλη νέοι τύποι κτηρίων και νέες μορφολογίες. Οι νέοι τύποι κτηρίων αφορούσαν τις μεγάλες αποθήκες βελανιδιού, τις αστικές κατοικίες που δέχτηκαν τις επιδράσεις του νεοκλασικισμού και τις ημιαστικές. Στο επίπεδο της μορφολογίας, τώρα, συνυπήρξαν τα οικοδομήματα της λαϊκής αρχιτεκτονικής με αυτά

¹⁶¹ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

μιας νεότερης άποψης, επηρεασμένης από το μοντέρνο κίνημα από τα οποία όμως δεν απουσιάζουν τα τοπικά γνωρίσματα. Εκτός από τα εισοδήματα η ανάπτυξη του εμπορίου έφερε και στοιχεία που οδήγησαν σε πολιτισμικές προσμίξεις, διακριτές και στο επίπεδο της οικιακής σκευής, της ενδυμασίας, των καλλιτεχνικών γούστων. Οι προσμίξεις βέβαια αυτές εκδηλώθηκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη αυτή των εμπόρων. Πρόκειται για μια εμπορευματική οικονομία μέσα σε μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία.

Επιπρόσθετα, τις δεκαετίες αυτές η πόλη επεκτάθηκε γύρω από τον αρχικό της πυρήνα, ο οποίος είχε μέσον την μεταγενέστερη πλατεία του Αγίου Νικολάου. Τα παλαιότερα από τα σωζόμενα αρχοντικά της πόλης ανάγονται στην περίοδο 1865- 1876. Την επέκταση της πόλης περιγράφει ο Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης:«*Συνοικίες του Αστακού λίγες ήτανε, αβγάτσ' ο κόσμος, πολύς, όπως πας στο Χοβολιό εκεί στ' ακρούλα ήταν τα σπιτάκια, μετά πήγαν' απάν', χτίστηκε πολύ βγήκε μέχρι τον ασφακόλακα απάν'. Λαγοκοίλη γειτονιά παραπαν' Δημητρούλα, πιο κάτω Μαυρομπουλού λένε ότι είχε μια πνίγκανε τα παιδιά τσ εκεί και έβαψε την μπόλια μαυρ' και το λένε Μαυρομπουλού,είχε πολύ νερό εκεί και βούλιαζ' άνξε και την ονόμασαν Μαυρομπουλού απ'τη μάνα των παιδιώνε που έβαψε μέχρι τα 'μπόλια »¹⁶².*

Στο κεντρικό τμήμα του οικισμού εγκαταστάθηκαν ευκατάστατοι μεγαλέμποροι και ναυτικοί από την Κεφαλονιά, τον Κάλαμο, τον Καστό, Ιθάκη και Μεγανήσι που ήρθαν στον Αστακό. «*Ο Αστακός είχε αρχοντόκοσμο, είχε οικογένειες καταπληκτικές, τώρα μιλάμε για κατάσταση κανιβαλική εδώ. Πολλοί κατάγονταν απ' αλλού αλλά ήτανε, ένιωθαν γηγενείς Αστακιώτες. Είχαν μεγαλώσει και γαλουχηθεί εδώ οι αρχοντικές οικογένειες»¹⁶³.*

Ταυτόχρονα, με την εγκατάσταση όλο και περισσότερων οικογενειών επεκτάθηκε η οικοδόμηση στην παραλιακή ζώνη και την πλατεία όπου χτίστηκαν οι ημιαστικές, επιβλητικές, διώροφες κατοικίες με στέγη από κεραμίδια, που πρέπει να συνυπολογιστούν μέσα στους τύπους της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, εφόσον αποτέλεσαν μια εξέλιξη του απλού μονόχωρου σπιτιού με λόγιες επιδράσεις στις προσόψεις αλλά και στο εσωτερικό.

Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η γειτονιά των πλουσίων ήταν αυτή του Αγίου Νικολάου με την κεντρική πλατεία εκεί όπου δεσπόζουν οι αστικές διώροφες κατοικίες. Ενώ η πιο φτωχική γειτονιά ήταν τα *Γυφτοκάλυβα*,τα οποία πήραν το όνομά

¹⁶² Πληροφορητής Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης.

¹⁶³ Πληροφορητής Πέτρος Τριανταφυλλίδης

τους από τους γύφτους που εγκαταστάθηκαν εκεί και ξεχωρίζει για τα χαμηλά μονώροφα σπιτάκια τα οποία υπάρχουν μέχρι σήμερα δίπλα στις πολυκατοικίες.

Αναλυτικότερα, η πλατεία αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί το κέντρο του οικισμού όπου συγκεντρώνονται όλα τα καταστήματα και η αγορά. Διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή του τόπου *«Γινόντανε χοροί στον Αστακό, είχε αυτά που λέγανε τα καφέ αμάν δηλαδή πως είναι τα κλαμπ αυτά τώρα... καταρχάς κάθε Σάββατο γινότανε χορός.... Είχε ωραία κουτούκια μέσα στο στενό που κατεβαίνουμ' απ' το σπít' του Μάτζαρ' αριστερά... Χορούς, κούλουμα, εκδρομές, καρναβάλια, κολυμβητικούς αγώνες, τους τσελιγκάδες τους ακούγαμε μικρά παιδιά και τρομάζαμε. Γινότανε ωραίοι χοροί τις απόκριες με ζωντανή ορχήστρα, ερχότανε μια Ουγγαρέζα η Μάγδα που τραγουδούσε πολύ ωραία και έπαιζε ωραίο ακορντεόν. Φυσικά υπήρχαν πάρα πολύ φτωχοί. Ήτανε τα σπίτια, ήταν τα παιδάκια στο σχολείο, εγώ θυμάμαι μικρά παιδιά που 'ρχόνταν στο σχολείο χειμώνας καιρός με ελβιέλ, τα τένις τα λέγαμε εμείς και πήγαιν' η μάνα μ' αμέσως να τους πάρ' κάλτσες να φορέσουν. Συμμετείχαμε όλοι στις γιορτές, σ' αυτά ήτανε σε χορούς σε γλέντια. Ήταν η ελίτ θυμάμαι εγώ αλλά ήτανε και οι άλλοι που ήταν άνθρωποι ωραίοι γλετζέδες και πηγαίναμε και γινόταν ωραία πανηγύρια πίσω στην παναγία την Φανερωμένη, στην Αγία Παρασκευή, στον Άγιο Παντελεήμονα»¹⁶⁴*

«Μια βολά χορεύαμε και τραγουδούσαμε ούλο τσάμκα στα σπίτια μας καιγόταν ο τόπος, στους γειτόνους, τσ'Απόκριες τση Λαμπρή, τα Χριστούγεννα πάντα όταν ήταν γιορτές... Συμμετείχαν ούλ' μαζί γλένταγαν δεν χώρζαν και οι πλούσιοι είχανε αγάπ' τότε ο κόσμος, πολύ αγάπ' που τέτοιος κόσμος τώρα. Είχαμε καρναβάλια με κύπρια... Δεν υπήρχαν τέτοιες αγορές παιδί μ' κατ' μαγαζάκια ήτανε που να βρεθούν αυτές... Είχαμε γραμμόφωνα¹⁶⁵».

Επιτέον, τη διάκριση αυτή ανάμεσα σε γειτονιές των προυχόντων και των φτωχών μας δίνει ο Θεόδωρος Παπαγιάννης *«Ο Αστακός είχε τόση ευμάρεια και τρομακτική εμπορική κίνηση που είχε ανάγκη από εργατικά χέρια και όταν ερχόντουσαν γύφτοι εδώ τους παίρνανε οι αστακιώτες που είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια για περιστασιακή δουλειά, τους πλήρωναν μεροκάματα και όταν καθήσανε και είδανε ότι είχε δουλειά, εθεωρήσανε σκόπιμο να μην ξαναφύγουν. Δεν είχαν όμως μέρος ούτε σπίτια και θεωρείτο η λογικότερη πρόταση να εγκατασταθούν εκεί που είχανε στήσει τα καλύβια τους,*

¹⁶⁴ Πληροφορήτρια Ουρανία Νικήτα.

¹⁶⁵ Πληροφορητής Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης.

τα τσαντίρια τους. Η πλατεία γύρω γύρω εθεωρείτο η ιθύνουσα τάξη του Αστακού και η σειρά που βλέπουμε από κάτω στην παραλία και η από πάνω απ' αυτή»¹⁶⁶.

Σχέδιο της πόλης του Αστακού. Ο εμφανιζόμενος χάρτης αποτελεί πρόδρομο του σχεδίου πόλεως που εγκρίθηκε στις 20 Νοεμβρίου του 1987. Φαίνονται τα όρια του σχεδίου πόλεως μέχρι το 1970. Παρουσιάζει το χωρισμό του Αστακού σε πολεοδομικές ενότητες με βάση τις υπάρχουσες τέσσερις μεγάλες «γειτονιές»: το Κέντρο, το Χοβολιό, τη Δημητρούλα και τη Λούτσαινα. Σημειώνονται επίσης στο χάρτη και οι θέσεις των τοπικών κέντρων κατανεμημένων στον οικισμό για την καθημερινή εξυπηρέτηση των κατοίκων. Τα τοπικά κέντρα συνδυάζονται με μικρές πλατείες και άλλους κοινόχρηστους χώρους. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

¹⁶⁶ Πληροφορητής :Θεόδωρος Παπαγιάννης .

Η πόλη του Αστακού το 1985. Ο χάρτης παρουσιάζει τη θάλασσα, το υφιστάμενο οδικό δίκτυο, την εκκλησία του Αγίου Νικολάου και την κεντρική πλατεία. Με χρώμα επισημαίνονται οι κυριότεροι δρόμοι. Με κόκκινο χρώμα παριστάνεται ο δρόμος προς το Μεσολόγγι, με πράσινο δρόμος προς Αγρίνιο, με γκρι ο δρόμος προς Βόνιτσα. Με καφέ ο εμπορικός δρόμος του οικισμού, με γαλάζιο οι δευτερεύοντες δρόμοι, με πράσινο χώρος προς διαμόρφωση και με καφέ ο μώλος. Με ροζ η εκκλησία του Αγίου Νικολάου και με κίτρινο η κεντρική πλατεία γύρω από την οποία αναπτύσσεται το κέντρο της πόλης, όπου είναι η πυκνοδομημένη περιοχή, η οποία περιβάλλεται από την υπόλοιπη πιο αραιοδομημένη. Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Οικιστικός ιστός 1985. Η πυκνοδομημένη περιοχή.

Η πυκνοδομημένη περιοχή αποτελεί και σήμερα το κέντρο του οικισμού, γύρω από την πλατεία Αγίου Νικολάου. Στο χάρτη σημειώνονται οι Μέσες Μικτές Πυκνότητες και οι Συντελεστές Δόμησης. Με την μαύρη διακεκομμένη γραμμή δηλώνονται τα όρια του οικισμού ενώ είναι εμφανή και τα όρια των δυο τομέων. Η πιο πυκνοδομημένη περιοχή είναι αυτή του κέντρου ενώ δεύτερη έρχεται η συνοικία Λούτσενα. Το 71% των τετραγώνων (32 τετράγωνα) ο Δείκτης Πυκνοκατοίκησης είναι χαμηλός. Μέσο Δείκτη Πυκνοκατοίκησης έχουμε σε πέντε τετράγωνα τα 1, 18, 30, 41, 49 και χαμηλό στα 8, 16, 19, 43,44, 48,55,60 και 92. Τα μεγέθη αναφέρονται στο χρονικό ορίζοντα 1990 και προέκυψαν από στοιχεία του 1985 κατά την προσπάθεια αναθεώρησης του υπάρχοντος πολεοδομικού σχεδίου.

Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

B. Η ύδρευση

Ο Αστακός δεν διέθετε οργανωμένο δίκτυο διανομής νερού στις κατοικίες παρά μόνο πηγές και υδραγωγεία που έδιναν νερό σε κρήνες και εξυπηρετούσαν τις συνοικίες. Τα σπίτια δεν είχαν νερό αλλά υπήρχαν κοινόχρηστες βρύσες που εξασφάλιζαν την υδροδότηση της κοινότητας. Γνωστή είναι η πηγή του Πλατάνου που τροφοδοτούσε με νερό το υδραγωγείο της κοινότητας:

«Το παλιό υδραγωγείο ήταν εκεί που είναι ο Άγιος Νικόλαος τώρα, η εκκλησία. Σαυτή την πλαγιά όπως ανεβαίνουμε ήταν το παλιό υδραγωγείο Αστακού το οποίο έπαιρνε νερό από τον Πλάτανο. Στην Λούτσαϊνα, στον ιστορικό Αστακό, εκεί υπάρχει ο λεγόμενος Πλάτανος, ήταν ένα μεγάλο δέντρο, το οποίο βγάζει νερό, έχει μια πηγή εκεί. Έχει τρεις πηγές αλλά η κυρίως πηγή ήταν του Πλατάνου. Ζούσε ο Αστακός με την ύδρευση από αυτό τον Πλάτανο ο οποίος καταστάλαζε σε μια δεξαμενή. Είχε και κλειδιά η κυρία Τζάνου, η οποία κάθε πρωί είχε το κλειδί, άνοιγε το νερό και διαπερνούσε τις βρύσες των συνοικιών. Δεν είχαν τα σπίτια τότε ύδρευση όπως τώρα, πήγαινε η νοικοκυρά στη βρύση με τον ντενεκέ ή το μπότι ή με τη λαήνα και γέμιζε στη βρύση νερό για να πλυθεί. Η δε βρύση που έπαιρνε η παραλία νερό ήταν εκεί που είναι το περίπτερο τώρα. Είχε μια βρύση την οποία την είχανε συνδέσει να τρέχει συνεχώς, τις άλλες τις κλείνανε για να μην χύνεται το νερό αδίκως. Το πρωί αυτές τις βρύσες τις άνοιγε η κυρία Τζάνου για να μην καταναλώνουν άδικα το νερό μια με ή δυο ώρες. Το πρωί ξέρανε οι νοικοκυρές όλες την ώρα που ανοίγει το νερό, πηγαίνανε κάνανε τις προμήθειες τους από νερό».

Παράλληλα, η λαϊκή προφορική παράδοση έχει διασώσει και ένα τραγούδι που αναφέρεται στο αιωνόβιο πλατάνι Αστακού, όπου οι Τούρκοι όταν αποβιβάστηκαν στην συνοικία του Χοβολιού και βάδισαν εναντίον του Καραϊσκάκη, που βρίσκονταν στο Δραγαμέστο, στάθηκαν να ξεξουραστούν και να πιουν νερό. Από τότε έγινε η πρώτη κουφάλα του πλατάνου γιατί σαν ξεκουράστηκαν άρχισαν την σκοποβολή.

- *Τ' έχεις, καημένε πλάτανε, και στέκεις μαραμένος,
με τις ριζούλες στο νερό, με τα κλαριά στον πάτο;*
- *Αλή πασάς επέρασε με δεκαοκτώ χιλιάδες,
όλοι στον ίσκιο μ' έκατσαν, όλοι και κλαριά μου
και στο σημάδι μ' έβαλαν και με πετροβολούνε.
Όλοι βαρούν στους κλώνους μου, όλοι και στα κλαριά μου,*

*βαρεί και ο Αλή πασάς, βαρεί στα φυλλοκάρδια.*¹⁶⁷

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι δημόσιες βρύσες αλλά και τα πηγάδια στη ζωή του οικισμού. Ο οικοδόμος Κώστας Παπαζήσης τονίζει τη σημασία της δημόσιας βρύσης εκείνα τα χρόνια *«Εκεί που ειν' το καρτοτηλέφωνο, εκεί υπήρχε η βρύσ' και τι έλεγα εγώ; Επειδή ήταν η βρύσ' εκεί ήθελα να φκιάζω το σπít' εκεί. Ενώ δεν κοίταζα εδώ που είναι πιο κεντρικό, πιο αυτόνομο. Μετά λέει ο πεθερός μ' μα καλά πας να παρ'ς εκεί; Μα εκεί είναι η βρύσ', είναι το νερό έκανα εγώ. Δεν υπήρχε νερό στον Αστακό, πέρνανε απ' τις κοινοτικές βρύσες»*¹⁶⁸.

Επίσης, το πόσο σημαντικές ήταν οι βρύσες, το αντιλαμβανόμαστε και από το γεγονός ότι ολόκληρες συνοικίες έχουν πάρει την ονομασία τους από τις υπάρχουσες βρύσες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η βρύση Μαυρομπουλού όπου έδωσε το όνομα της στην περιοχή. Σύμφωνα με την παράδοση στην πηγή αυτή που άλλοτε είχε πολύ νερό, πνίγηκαν δυο αδέρφια και η κακόμοιρη η μάνα τους, φορώντας μαύρο μαντίλι, μπόλια πήγαινε και έκλαιγε ώρες απαρηγόρητη έτσι προήλθε η ονομασία της συνοικίας. Για την συγκεκριμένη βρύση ο Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης αφηγείται ότι *«Μια γριά ανύπαντρη πήγε να πάρει νερό στη μία η ώρα τα μεσάνυχτα. Πάνω στα κανάλια ήτανε τρεις νεράιδες που βούλωναν τη βρύση και δεν την άφηναν να πάρει νερό. Η γριά τις παρακαλούσε -Αφήστε με να πάρω νερό και να φύγω, αλλά δεν την άφηναν. Μετά την πήρανε και την πήγανε στη θάλασσα, την έγδυσαν, την έδειραν, και προσπαθούσαν να την πνίξουν. Τότε παρουσιάστηκε ένας γέροντας με άσπρα μαλλιά, ο Άγιος Νικόλαος και την έσωσε»*¹⁶⁹.

Ας σημειωθεί ακόμα ότι ένα από τα κύρια έθιμα της βρύσης ήταν η προσφορά πολυσποριών, την ημέρα της Πολυσποριτίσσας που εξηγεί την κυρίαρχη θέση της βρύσης στη ζωή της κοινότητας *«Πάέναμε στο πιάτο, πολυσπόρια, τα εβράζαμε 21 Νοέμβρη και τα πετάγαμε και έλεγαν «όπως τρέχ' το νερό να τρέχ' η σοδειά ή 'οπως τρέχ' το νερό να τρέχνε τα εισοδήματα» και τα πετάγαμε στη βρύσ' στο βορίτο»*¹⁷⁰.

«Άμα είχε προξενιό η κοπέλα για να γέν' ή όταν ήταν να παντρευτεί πάέναμε και επαίρναμε το νερό με το μπότ' αμίλητες».

¹⁶⁷ Πληροφορήτρια Αλεξάνδρα Χασάπη

¹⁶⁸ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

¹⁶⁹ Πληροφορητής Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης

¹⁷⁰ Πληροφορήτρια Καλλιρρόη Λιάλιου

Σήμερα, εξαιτίας του οργανωμένου δικτύου διανομής νερού μέσω δεξαμενών και υδραγωγείων όλα τα σπίτια διαθέτουν νερό. Έτσι οι δημόσιες βρύσες που άλλοτε είχαν βασική λειτουργία σήμερα βρίσκονται σε αχρηστία. Το μόνιμο πρόβλημα λειψυδρίας του Αστακού έχει φυσικά αντιμετωπιστεί σε μεγάλο βαθμό με αρκετά έργα που έγιναν τα τελευταία χρόνια. Παραμένει ωστόσο ένα από τα σημαντικά προβλήματα της πόλης κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες που λόγω αύξησης του πληθυσμού οι κάτοικοι υποφέρουν από συχνές διακοπές νερού. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή το Θεόδωρου Παπαγιάννη ο οποίος τονίζει την άνοδο του βιοτικού επιπέδου σήμερα:

«Σήμερα επειδή ο πληθυσμός... με την άνθιση του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων, οι οποίοι δεν είναι σήμερα όπως ήταν τότε, τώρα έχουμε ψυγεία, κλιματιστικά, κουζίνες που δεν τα 'χαμε αυτά και δεν είχαμε τέτοια κατανάλωση νερού. Σήμερα κάνουμε μπάνιο αρκετές φορές».

Ο Αστακός διέθετε ουρητήρια και σφαγεία τα οποία βρίσκονταν στο χώρο της παραλίας: *«Τα σφαγεία ήταν εκεί που τελειώνει το πρακτορείο, άρχιζε θάλασσα δεν υπήρχε δρόμος, ο δρόμος που υπάρχει τώρα. Ήτανε πέρα – πέρα θάλασσα. Ο δε δρόμος της παραλίας πηγαίναμε από πάνω από το δρόμο του Αγίου Ανδρέα, δεν πέρναγες από κάτω, είχε θάλασσα, το μπαζώσανε. Τα ουρητήρια ήταν ακριβώς απέναντι από το ξενοδοχείο του Στράτου. Από κάτω δεν πέρναγες δεν είχε δρόμο είχε αγκώνες. Εγώ έκανα την πρόταση να γίνει ο δρόμος από κάτω, ήταν μεγάλη αναγκαιότητα να γίνει»¹⁷¹.*

Τέλος, σχετικά με το αποχετευτικό δίκτυο είναι γνωστό ότι η πόλη διέθετε δίκτυο ακαθάρτων και όμβριων πρίν το 1985 αλλά μόνο στο κέντρο του οικισμού. Όλες προτάσεις για επέκταση του δικτύου και στις υπόλοιπες περιοχές δεν τελεσφόρησαν. Σήμερα ξεκίνησαν να υλοποιούνται οι εγκαταστάσεις επεξεργασίας και βιολογικού καθαρισμού των λυμάτων χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθούν.

¹⁷¹ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

Γ. Το νεκροταφείο

Το νεκροταφείο βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού, μακριά από την παραλία, σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό¹⁷², στην επαρχιακή οδό Αστακού-Μπαμπίνης και σε απόσταση δυο χιλιομέτρων από το κέντρο του οικισμού. Η παλιά του όμως τοποθεσία σύμφωνα με τις μαρτυρίες ήταν βόρεια, σε μακρινή απόσταση από τη θάλασσα αλλά εντός του οικισμού εκεί που βρίσκεται σήμερα το Καραμούζειο γυμνάσιο Αστακού. Εκεί υπήρχε και εκκλησιάκι το οποίο ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο και γινόταν ο εκκλησιασμός των κατοίκων μέχρι και το 1872 όπου και ανεγέρθη ο ναός του Αγίου Νικολάου σε άλλη τοποθεσία.

Οι τάφοι είναι οικογενειακοί και ιδιόκτητοι κατόπιν αγοράς από το Δήμο. Είναι ορθογώνιου σχήματος και οι πλευρές τους είναι επενδυμένες από ολόλευκο μάρμαρο, όλοι κοιτάζουν προς την ανατολή. Σκεπάζονται από μαρμάρινο καπάκι ή με χαλίκια, το οποίο συχνά φέρει σταυρό μαρμάρινο ή σιδερένιο. Όλοι έχουν ντουλάπι φωτογραφιών και μαρμάρινα ανθοδοχεία.

Επίσης, διαθέτουν πλάτη σαν επιτύμβια στήλη στην οποία συχνά αναγράφονται τα στοιχεία του θανόντος και φέρουν και πορσελάνινη φωτογραφία. Η πλάτη φέρει πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Τα θέματα που επικρατούν είναι τα κοινά της λαϊκής τέχνης κυρίως από φυτικό κόσμο ρόδακες, η άμπελος και από το ζωικό πουλιά που πλαισιώνονται με φυτικά μοτίβα.

Όταν ο θανόν είναι νεαρής ηλικίας, η πλάτη κοσμείται με φυλακτικά – αποτρεπτικά θέματα όπως αγγέλους και σταυρούς. Ανάλογα επίσης με την ιδιότητα του θανόντος, φέρει το αντίστοιχο σύμβολο. Έτσι στον Αστακό που είναι παραθαλάσσια περιοχή και έχει πολλούς ναυτικούς συναντάμε συχνά την άγκυρα¹⁷³. Το σχήμα της πλάτης είναι ορθογώνιο ή έχει σχήμα σταυρού. Άλλοι πάλι δεν έχουν πλάτη παρά μόνο

¹⁷² Για τη δημιουργία των νεκροταφείων έξω και σε κάποια απόσταση από τον οικισμό βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Θρησκευολογικές και λαογραφικές παρατηρήσεις στην πολεοδομική διάρθρωση Θρακικών οικισμών», Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου, Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 199-201 και Ν. Μουτσόπουλος, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 104-105.

¹⁷³ Μέσω των συμβόλων που ειδοποιούν για την κοινωνική προέλευση του νεκρού, τον ψυχικό κόσμο του ίδιου και ή των συγγενών του, το φύλο, την ηλικία και το επάγγελμα οι τάφοι μεταβάλλονται σε μικρά κέντρα δραματικής συμπεριφοράς απ'όπου δεν λείπουν τα βασικά στοιχεία μιας σκηνογραφικής διάταξης βλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, σελ. 39-40.

ένα μεγάλο ντουλάπι φωτογραφιών το οποίο είναι ορθογώνιο και σκεπάζεται με μάρμαρο σε σχήμα στέγης και πάνω σ' αυτό αναπτύσσεται σταυρός.

Ξεχωριστός λόγος, πρέπει να γίνει για τα μνήματα των Άγγλων στρατιωτών, τα οποία φέρουν χρονολογίες μεταξύ των ετών 1898 έως 1911. Έως και το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο βρετανικός στόλος ναυλοχούσε στους κόλπους του Αστακού και Πλατυγαλιού επί μήνες κάθε έτος, απ' όπου πραγματοποιείτο μέρος της τροφοδοσίας του. Υπάρχουν επίσης και κάποιοι οικογενειακοί τάφοι μνημεία, μοναδικό δείγμα γλυπτικής που δείχνουν την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής μέσα στους αιώνες και αποκτούν μνημειακές διαστάσεις για τους νεκρούς των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Ακόμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επιτύμβια επιγράμματα τα οποία συναντώνται σε όλους σχεδόν τους τάφους. Γράφονται σε μικρές πλάκες από μάρμαρο μπορεί και από γύψο ή πορσελάνη, οι οποίες τοποθετούνται όρθιες είτε σε αυτόνομες βάσεις είτε προσκολλημένες στον τάφο. Γενικώς σε περίοπτη θέση του ταφικού μνημείου κι αν πρόκειται για οικογενειακό τάφο χαράσσονται σε πλάκες εντοιχισμένες στην πρόσοψή του.

Τα επιγράμματα, συνιστούν έναν τρόπο έκφρασης της οδύνης για το θάνατο των προσφιλών προσώπων και συμβάλλουν στη διαιώνιση της μνήμης του νεκρού, καθώς προβάλλουν τη θέση που κατείχε στη ζωή μιας και ολόκληρο το ταφικό μνημείο συνιστά ύστατη επίδειξη, ασφαλώς της αγάπης αλλά και του πλούτου, εν γένει της κοινωνικής θέσης που έχαιρε. Συνιστούν ένα γραπτό θρήνο, ως συνέχεια του προφορικού που είναι το μοιρολόι, αναμιγνύοντας δημοτικά άσματα και στίχους γνωστών ποιητών με την προσωπική έμπνευση του πενθούντος¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Για τα λαϊκά επιγράμματα και τις επιδράσεις που δέχονται από διάφορα κείμενα της σχετικής με το θέμα λογοτεχνίας μας βλ. Μ. Γ Βαρβούνης, *Νεοελληνικά λαϊκά επιτύμβια επιγράμματα*, Αθήνα 2007.

Εικόνα Ι: Οικογενειακός τάφος του 1900 που δεσπόζει στην είσοδο του νεκροταφείου. Η επιτύμβια στήλη είναι διακοσμημένη με τη μορφή της νεκρής και φέρει την εξής επιγραφή:«ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ Η ΠΡΟΣΦΙΛΗΣ ΣΥΖΥΓΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΠΟΡΤΟΛΟΥ ΟΝΟΜΑΤΙ ΛΑΜΠΡΩ ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΣΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΘΑΝΟΥΣΑ ΤΗ 29 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1901»

Εικόνα 2:Το εκκλησάκι του νεκροταφείου

Εικόνα III: Τα μνήματα των Άγγλων στρατιωτών με επιτύμβιες στήλες που φέρουν τα στοιχεία των θανόντων.

Εικόνα IV: Οικογενειακός τάφος Γεροθανάση. Σταυρός διακοσμημένος με στεφάνι άνθεων πάνω σε απλή μαρμάρινη βάση που φέρει επιγραφή «Οικογενειακός τάφος Γεροθανάση». Δείγμα μοναδικής γλυπτικής.

Ο Αστακός διέθετε και νερόμυλο, ο οποίος βρισκόταν στα κάστρα ιδιοκτησία οικογένειας Κακαβά¹⁷⁵. Ο Δημήτριος Σκούρας αφηγείται την ιστορία του μυλωνά και του καλικάτζαρου: «*Ικεί απάν' στα περιβόλια ήτανε ένας μυλωνάς κι είχ' έναν νερόμυλο . Ου νιρόμυλους είν' ακόμ' απάνου κει αλλά στα κακά τ' τα χάλια. Ικεί , λοιπόν, μέσα στο μύλου καθόντανε κι ου μυλωνάς μονάχος τ'. Κάθε Χστούγννα όμους πήγαιν' ένας αρχικαλικάτζαρους κι έμπιני απ' το τζάκ' πούχει ου μυλωνάς κι τούκαμε ένα σουρό δλειές. Μια φουρά όμους ου μυλωνάς εκεί π' θα πάεναι να κοιμθεί, αντίς να σβήσ' τα' φλόγα τν' ανάβ' περισσότερο κι βάν' ου καλός κι ένα τσουκάλ' μι νιρό απάν' απ' τ' φωτιά .Έπειτα πάει και πλαγιάσ' αλλά λαγοκοιμόνταν και περίμενε νάρθει ου καλικάτζαρους. Τα' δώδεκα η ώρα νάσ' ου καλικάντζαρους ανέβκε στ' σκεπή κι πάει στου τζάκ' . Ου μυλωνάς π' άκσε τουν καλικάντζαρου, σκώνεται, παίρν' ένα παλούκ' κι κρύβιτι. Τότε πδάει ου καλικάντζαρους κι πέφτ' μες στου τσουκάλ' . Άρχισε ου κακομοίρς' να ουρλιάζ' απ' τουν πόνου τα' κι μισουκαμένους πδάει όζ' απ' του τσάλ' . Τρέχ' τότενες ου μυλωνάς, τότε βτάει απ' τν' ουρά και να και να ζλιές μι του παλούκ' . Από τότενες που να ζαναπατήσ' του βρουμουποδαρού τ' στου μύλου. Καπνός έγιν' .»¹⁷⁶*

¹⁷⁵ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

¹⁷⁶ Πληροφορητής Δημήτριος Σκούρας

Δ. Οι εκκλησίες του οικισμού

Στον Αστακό υπάρχουν συνολικά τρεις ναοί. Ο ναός του Αγίου Νικολάου, η ιερά μονή του Αγίου Γεωργίου και το εκκλησάκι του Αγίου Ανδρέα. Μεγάλη όμως σημασία έχουν για τους Αστακιώτες τα μοναστήρια που βρίσκονται στα γύρω χωριά, στα οποία συρρέουν κάθε χρόνο για προσκύνηση. Στο χωριό Καραϊσκάκη υπάρχουν τα μοναστήρια του Προφήτη Ηλία, του Αγίου Δημητρίου και η μονή των Ταξιαρχών. Στο Λεσίνι η Παναγία η Λεσινιώτισσα και η Παναγία η Φανερωμένη.

Το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού και είναι χτισμένο ακριβώς πάνω από τη θάλασσα. Ιδρύθηκε το 1990 από τον Αρχιμανδρίτη Θεοδόσιο Ευαγγελάτο.

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στην πλατεία της κωμόπολης, δεν ήταν στην ίδια θέση που είναι σήμερα. Χτίστηκε με δαπάνη του Ηπειρώτη Προίκα Συμεών Μαγγίνα 1872. Μέχρι τότε ο Δήμος δεν διέθετε ευρύχωρο ναό παρόλο που δεν υστερούσε σε αρχοντικά και οικήματα, και ο εκκλησιασμός των κατοίκων γινόταν στο ομώνυμο εκκλησάκι όπου βρίσκονταν και το παλαιό νεκροταφείο.

Ο Συμεών με τον αδερφό του Γιώργο χτίστες από την Ήπειρο, ήρθαν και κατοίκησαν στον Αστακό, στο συνοικισμό Άγιος Ανδρέας. Ο Συμεών παντρεύτηκε μια κοπέλα, το γένος Μαγγίνα, από την οποία πήρα πλούσια προίκα και έγινε κτηματίας. Μια μέρα, ένα λυσσασμένο σκυλί δάγκασε τα δυο αδέρφια και ο Γιώργος πέθανε. Τότε ο Συμεών παρακάλεσε τον Άγιο Νικόλαο να τον γιατρέψει και θα διαθέσει όλη του την περιουσία στο Άγιο για το χτίσιμο και τη συντήρηση της εκκλησίας. Έτσι κι έγινε, Το 1869 με διαθήκη άφηνε όλη την περιουσία του για την ανέγερση του ναού η οποία ξεκίνησε ένα χρόνο μετά τον θάνατό του το 1872.

Ανεπηρέαστη από τα πνεύμα του Νεοκλασικισμού δεν έμεινε ούτε η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η εκκλησία του αγίου Νικολάου είναι τρίκλινη βασιλική. Στην είσοδο τρία τόξα συνδέονται αρμονικά με τα επίκρανα κιόνων. Εικονογραφήθηκε δυτικότροπα από τον περίφημο Ηπειρώτη ζωγράφο Θωμά Παπακόστα ή Μαρινά (1864-1930) της ξακουστής χιονιαδίτικης σχολής. Δυστυχώς, οι μεταγενέστερες προσθήκες της εικονογράφησης δεν έγιναν στο ίδιο ύφος αλλά ακολούθησαν ως επί το πλείστον τη βυζαντινή τεχνοτροπία, με αποτέλεσμα να υπάρχει εικονογραφική ανομοιομορφία. Στα βασικά χαρακτηριστικά του ναού θα πρέπει να προστεθεί και το καλαίσθητο καμπαναριό με το ρολόι.

Το μοναστήρι του «Αϊ- Λια» βρίσκεται στις υπώρειες της Βελούτσας στο δρόμο για Αστακό, κοντά στο χωριό Καραϊσκάκη. Είναι μεταβυζαντινό κτίσμα και συνδέεται στενά με την ντόπια παράδοση, με την Τουρκοκρατία και την Εθνεγερσία. Είναι απλή σταυρική βασιλική με υπερυψωμένο τρούλο. Διαθέτει μακρόστενη μονόκλιτη αίθουσα, η οποία προς τα Ανατολικά φέρει κάθετο κλίτος δημιουργώντας έτσι εσωτερικά και εξωτερικά το σχήμα σταυρού. Κοσμείται τοιχογραφία του τέλους του 17ου αιώνα ή των αρχών του 18ου. Στο νάρθηκα σώζεται παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Εκεί είχε ο Καραϊσκάκης το αρχηγείο του, όταν έστησε το στρατοπεδό του στο Δραγαμέστο. Όσον αφορά την ίδρυση του μοναστηριού υπάρχει η εξής παράδοση: *«Απάνω στου Κατσαβού την κορφή, που είναι μια κορφή της Βελούτσας, ένας βοσκός έβασκε τα προβατά του. Πολλά βοσκοτόπια διαθέτει η Βελούτσα κι ας φαίνεται τραχειά και απλησίαστη. Κάθε βράδυ λοιπόν, αντίκρυζε ένα φωτάκι να τρεμοσβήνει. Θέλοντας να εξακριβώσει τι ήταν εκείνο το φωτάκι, τράβηξε θαρρετά προς τα εκεί. Και τότε ανακάλυψε πως έβγαине από ένα φτωχικό καντηλάκι, που έκαιγε δίπλα στην θαυματουργή εικόνα του Προφήτη – Ηλία, που βρίσκονταν τρυπωμένη σε μικρή σπηλιά, τριγυρισμένη από πυκνότατους καταπράσινους θάμνους, που μοσχομύριζαν. Ο βοσκός ειδοποίησε σχετικά τον παπά του χωριού, που μετέφερε την εικόνα και φρόντισε να χτιστεί το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία»¹⁷⁷.*

Σύμφωνα με την αφήγηση της Ελισάβετ Κυριάκου *«την έπαιρναν την εικόνα και την ήφερναν κατ' εκεί που ήτανε λίγο λάκα κι αυτή πήγαινε πάλι εκεί παν και πάλε. Εφκιάσανε τότε εκεί πάν' και το μικρό εκκλησάκ'»¹⁷⁸.*

Η λαϊκή μούσα διατήρησε στο παρακάτω τραγούδι την ανάμνηση της παραμονής του Αετού της Ρούμελης στο μοναστήρι:

Καραϊσκάκης έφυγε από το Μεσολόγγι

Να πάει για το Ξηρόμερο, για τον Προφήτη Ηλία.

Πέρασ' απ' όλα τα χωριά και πήρα παλληκάρια.

Στο Δραγαμέστο ν' έφτασε να δει το Γέρο- Δήμο

Να δούνε πως θα κάμουνε τους Τούρκους να χαλάσουν.

Βγήκαν στη ράχη του Αϊ- Λιά και φτιάχνουν τα ταμπούρια.

¹⁷⁷ Βλ. Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας, Αθήνα 2008, σελ. 228-229.

¹⁷⁸ Πληροφορήτρια Ελισάβετ Κυριάκου.

Κι αρχίσανε τον πόλεμο, τους Τούρκους να χτυπάνε.

Κι όλους τους πιάσαν ζωντανούς.

Το μοναστήρι με τη μεγάλη προσφορά στον αγώνα της ελευθερίας, στα προεπαναστατικά χρόνια ήταν καταφύγιο κλεφτών και καταδιωκόμενων από τους Τούρκους Ξηρομεριτών. Διαλύθηκε στον καιρό του Όθωνα, τελευταίος δε Ηγούμενος υπήρξε ο Αμβρόσιος.

Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται στα βορειοδυτικά του χωριού Καραϊσκάκη, προς το χωριό Βασιλόπουλο. Στη θέση της σημερινής εκκλησίας, βρίσκονταν τα ερείπια της παλιάς, χτισμένης τον καιρό της Τουρκοκρατίας 2001 από τον Θεοφάνη Παύλου.

Αναστηλώθηκε πάνω στα θεμελιά της ο Δραγαμεστινός Θανασάς θέλησε κινημένος από κάποιο τάμα να χτίσει καινούργια. Κάλεσε λοιπόν, μαστόρους Ηπειρώτες να αρχίσουν το χτίσιμο. Την ώρα που άνοιγαν τα θεμέλια και έφτασαν στο σημείο που ήταν η παλιά Αγία Τράπεζα, βρέθηκαν μπροστά σε ένα αυλάκι με νερό σε χρώμα μπλε. Αυτό το γεγονός τους έκανε να σταματήσουν τις εργασίες, για να εξετάσουν τι ήταν αυτό. Ο Θανασάς είπε στους μαστόρους να μην το πειράξουν, έως ότου φωνάξουν τον παπά για να τους εξηγήσει. Η γυναίκα όμως του Θανασά παρασυρόμενη από τη γυναικεία περιέργεια, άπλωσε το χέρι της και άγγιξε το νερό και το νερό δια μαγείας εξαφανίστηκε. Οργίστηκε ο Θανασάς ώστε λένε για πολλά χρόνια δεν της φερόταν καλά. Λένε ακόμα ότι το νερό ήταν το Άγιο Μύρο του Μυροβλήτη Αγίου Δημητρίου¹⁷⁹.

Το μοναστήρι της Παναγίας της Λεσινιώτισσας βρίσκεται νοτιοδυτικά χαμηλού λόφου στην κορυφή του οποίου σώζονται τα ερείπια του αρχαίου φρουρίου και σε αρκετή απόσταση δυτικά της Παλαιομάνινας βρίσκεται η λατρευτική εικόνα του μοναστηρίου του 1709. Παλαιότερη χρονολογία οικοδόμησης χαραγμένη σε επιγραφή είναι το 1595. Πρόκειται για βασιλική σε απλό ρυθμό. Αποτέλεσε το καταφύγιο των προσφύγων της περιοχής κατά τη διάρκεια της επανάστασης.

Σύμφωνα με την ντόπια παράδοση χτίστηκε ως εξής: *«Κάποιοι χωρικοί από την Παλαιοκατούνα, κυνηγημένοι από τον Τούρκο διοικητή της περιοχής, ξάπλωσαν να κοιμηθούν, βλέπουν από μακριά ένα φως που όλο κοντοζύγωνε. Όταν πλησίασε τα έχασαν. Βλέπουν με θαυμασμό την Παναγία να κρατά στην αγκαλιά της το Χριστό. Ύστερα από λίγο η οπτασία σταμάτησε πάνω στην αγριελιά. Σαν ξημέρωσε βρήκαν την εικόνα της*

¹⁷⁹ Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, Αθήνα 2008, σελ. 230.

Παναγίας ψηλά στην αγριελιά και την κατέβασαν κάτω. Μετά με πομπή την οδήγησαν στο χωριό και τη έβαλαν στην εκκλησία Εισόδια της Θεοτόκου. Ύστερα από δυο-τρεις μέρες η Παναγία γύρισε στην αγριελιά. Την πήραν και την ξανάφεραν στην εκκλησία, αλλά πάλι έφυγε.. Έτσι έχτισαν στην αρχική της θέση στην αρχή ένα λιθόκτιστο εικονοστάσι και στα 1595 την εκκλησία. Από τότε η Παναγία στάθηκε η σκεπή και το καταφύγιο των Ελλήνων στις δύσκολες στιγμές, που περνούσαν κάτω από τον τουρκικό ζυγό»¹⁸⁰.

Η Παναγία Φανερωμένη είναι ξωκλήσι στα βόρεια του Λεσινίου, μέσα σε μια σπηλιά. Οι δυο πλευρές του είναι φυσικές, ο ίδιος ο βράχος. Τεράστιοι βράχοι υψώνονται επίσης πάνω από την εκκλησία. Το εκκλησάκι χτίστηκε το 1854 και ανοικοδομήθηκε το Φεβρουάριο του 1905. Σύμφωνα με την παράδοση ένας καλόγερος, από το μοναστήρι της Λεσινιώτισσας, έβλεπε κάθε βράδυ κάποιο παράξενο φως που τρεμόσβηνε στην άλλη άκρη του απάτητου βάλτου. Όταν πήγε εκεί βλέπει μια εικόνα της Παναγίας, χωρίς το Χριστό και δίπλα της το καντήλι που τρεμόσβηνε. Γεμάτος φόβο παίρνει την εικόνα και τη μεταφέρει στο μοναστήρι της Παναγίας Λεσινιώτισσας. Την άλλη μέρα βλέπει τη θέση όπου την είχε τοποθετήσει αδειανή. Δυο –τρεις φορές έγινε αυτό και μετά κατάλαβαν πως η Παναγία δεν ήθελε να αφήσει τη σπηλιά της και αποφάσισαν να χτίσουν εκεί την εκκλησία της¹⁸¹.

Ο κόλπος του Αστακού έχει σαν όρια το ακρωτήριο Τουρκοβίγλα στο Βορειοδυτικό μέρος και το νησί Πεταλάς στα Νοτιοανατολικά. Την είσοδο του κόλπου προστατεύουν τα νησιά Εχινάδες και ειδικότερα ο Καλόγερος, η Δραγονέρα, το Καρλονήσι, το Προβάτι και ο Ποντικός. Νοτιοανατολικό όριο της επαρχίας του Ξηρομέρου είναι οι λίμνες Οζερός, Αμβρακία και η οδός Αμφιλοχίας – Αγρινίου μέχρι τη δεξιά όχθη του ποταμού Αχελώου. Φυσικό θεωρείται επίσης το όριο που χωρίζει τον Αστακό από το γειτονικό χωριό Καραϊσκάκη: «Προς τα αριστερά που είναι για του Κουντούρη, λένε ότι υπάρχει μια ελιά σημαδιακή Κόκιαρη λένε και από κει και πάνω είναι τα σύνορα του Καραϊσκάκη και από την ελιά εκείνη και προς τα κάτω τα σύνορα του Αστακού»¹⁸².

Επίσης, για το χωριό Βασιλόπουλο, το οποίο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας κινδύνευσε από τη βλογιά σώζεται η παράδοση της Αγίας Παρασκευής σύμφωνα με την οποία η Αγία Παρασκευή έσωσε το χωριό :«Το Καραϊσκάκ' είχε βλογιά, την κάρφωσε η Αγία Παρασκευούλα και δεν μπήκε στο χωριό. Διαδόθηκε σ' όλο το χωριό και τράβηξαν μερικοί στην εκκλησία, είδαν την εικόνα της Αγίας έξω πάνω σε μια κοκορευτιά και δίπλα

¹⁸⁰ Βλ. Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, ό.π., σελ. 235.

¹⁸¹ Βλ. Μενέλαος Φ. Καραμεσίνης, ό.π., σελ.236.

¹⁸² Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

ένα πέταλο, καρφωμένο σε ένα λιθάρι, χωμένο σε σχοιναριά και στις έξι τρύπες του καρφιά περασμένα. Με κείνο το πέταλο κάρφωσ' την αρρώστια.»¹⁸³.

Μολαταύτα, η επικοινωνία μέσα στον οικισμό αλλά και έξω από αυτόν με άλλους οικισμούς επιτυγχάνονταν και συνεχίζει να επιτυγχάνεται με τους δρόμους ενώ αντίθετα παλιότερα η επικοινωνία με τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως είναι η Πάτρα και η Αθήνα γινόταν μέσω θαλάσσης λόγω του κακού οδικού δικτύου το οποίο βελτιώθηκε με το πέρασμα των χρόνων.

Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι τα πανηγύρια αποτελούσαν και αποτελούν για τους κατοίκους του Ξηρομέρου έναν ξεχωριστό τρόπο διασκέδασης. Πέρα από τη θρησκευτική κατανύξη, η γιορτή του Αγίου τους ήταν μια ευκαιρία για διασκέδαση, μια διασκέδαση η οποία ξεπερνούσε πολλές φορές τις δύο και τρεις ημέρες. Έτσι, διατηρούσαν και συνεχίζουν να διατηρούν οι κάτοικοι με αυτό τον τρόπο τους δεσμούς με τους συγχωριανούς τους.

Υποστηρίζεται συχνά ότι κοινός τόπος συνάντησης για τους Αστακιώτες και τους κατοίκους των γύρω γειτονικών χωριών αποτελούσαν τα μοναστήρια που βρίσκονται εκτός του οικισμού. Ειδικότερα, οι προσκυνητές μαζεύονταν από τα γύρω χωριά την Τρίτη της Λαμπρής και την Παρασκευή της Ζωοδόχου Πηγής στο μοναστήρι της Παναγίας Φανερωμένης για να προσκυνήσουν.

Επιπλέον, βαρκούλες ξεκινούσαν από το λιμάνι για να φτάσουν στο εξωκλήσι του Αϊ – Γιώργη. Επίσης του Αγίου- Παντελεήμονος βάρκες και καϊκια μετέφεραν κόσμο στο εκκλησάκι του Αγίου για να προσκύνηση «*Πηγαίναμε με τα καϊκια από την προηγούμενη μέρα. Εκεί είχαν όργανα, τα οποία μετέφεραν με καϊκια. Υπήρχε η γιορτή του Αγίου Γεωργίου, όπου γινόταν και κει πανηγύρι με όργανα. Είχαμε το πανηγύρι στην Παναγία την Οδηγήτρια στο Βασιλόπουλο την Τρίτη ημέρα της Λαμπρής. Το πανηγύρι της Παναγίας της Φανερωμένης και της Λεσινιώτισσας με ζωντανή μουσική»¹⁸⁴.*

¹⁸³ Πληροφορήτρια Ελισάβετ Κυριάκου

¹⁸⁴ Πληροφορήτρια Κωνσταντίνα Πουλάκη - Λαδιά

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ

Α. Η μορφολογία των αστικών κατοικιών και η διάταξη των εσωτερικών χώρων

Ως κατοικία ορίζεται ο δομημένος και συντηρούμενος από τους ανθρώπους χώρος αφ' ενός για την προστασία από τις καιρικές συνθήκες και αφ' ετέρου για την κάλυψη πολλαπλών λειτουργιών: ανάπαυσης, εκπαίδευσης, εργασίας, αναψυχής, κοινωνικών σχέσεων¹⁸⁵ κ.τ.λ. της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, η κατοικία του Αστακού περιλαμβάνει το κυρίως κτίσμα της με ένα σύνολο από επιμέρους κτίσματα όπως το φούρνο και την αυλή. Επίσης, βασικό της γνώρισμα είναι η πολυλειτουργικότητα, εφόσον καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα λειτουργιών.

Τα σπίτια που συναντά κανείς στον Αστακό μπορούν σε γενικές γραμμές να καταταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες :

1) Τα εξ ολοκλήρου λιθόκτιστα διώροφα¹⁸⁶ κτήρια με πέτρινα ισόγεια και ορόφους και ελαφρότερες κατασκευές στον όροφο με χωρίσματα από *μπαγδατί*. Αυτά με τη σειρά τους μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δυο κατηγορίες από μόνα τους:

α) Τα ημιαστικά. Λιθόκτιστα διώροφα κτήρια, με ανεπίχριστες τις εξωτερικές τους επιφάνειες, λιτά χαρακτηριστικά, με αναλογίες και την οικοδομική ποιότητα ενός μέσου ημιαστικού κτίσματος για τα άτομα της μεσαίας τάξης(Βλ.Φωτογραφικό παράρτημα, εικ.73 οικία Μαργώνη Τριλίβα σελ.43). Αυτά φανερώνουν την μικροαστική θα λέγαμε αρχιτεκτονική της εποχής

β) Τα αστικά σπίτια με επιχρισμένες τις εξωτερικές και εσωτερικές τους επιφάνειες. Σε σχέση με την παραδοσιακή κατοικία των αγροτών, η αστική καταφεύγει μεν στη χρήση των ίδιων προτύπων αλλά παρουσιάζεται αρτιότερη στην κατασκευή, πιο σύνθετη και πολυδιάστατη στη μορφολογία, είναι διώροφη και δηκτικότερη στην επίδραση των ξένων στοιχείων. Μορφολογικά αναπτύσσεται θα λέγαμε γύρω από τον πυρήνα του απλού μονόχωρου σπιτιού, το οποίο γίνεται πιο σύνθετο διαφοροποιώντας τις αστικές κατοικίες από τις αγροτικές. Αυτά είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος με πιο

¹⁸⁵ Για τον ορισμό της κατοικίας βλ. Βάνα Τεντοκάλη , *Η οργάνωση του χώρου της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας. Η περίπτωση της Οργάνης*, Θεσσαλονίκη 1989.

¹⁸⁶ Η δημιουργία δεύτερου ορόφου κατά τον Μέγα οφείλεται στην ανάγκη επαύξησης των χώρων ενώ σύμφωνα με τον Στίλπωνα Κυριακίδη η νεοελληνική κατοικία κληρονόμησε τον δεύτερο όροφο από τα χρόνια του Βυζαντίου και τα εξελιγμένα αστικά σπίτια προέρχονται από τις απλούστερες διώροφες αστικές κατοικίες και όχι από τις απλούστερες κατοικίες των χωρικών όπως ισχυρίζεται ο Μέγας. Βλ. Στίλπων Π. Κυριακίδης, «Βιβλιογραφία Γ. Μέγα, Η ελληνική οικία», *Λαογραφία*, 13 (1951), σελ. 375-376.

προσεγμένη κατασκευή αλλά και πλούσια διακόσμηση τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό τους. Πρόκειται για κατοικίες των εύπορων μεγαλεμπόρων του Αστακού με έντονες τις επιδράσεις του Νεοκλασικισμού σύμβολα ανώτερης κοινωνικής θέσης.

2) Σε χαμηλά μονώροφα πέτρινα σπίτια των πιο φτωχικών οικογενειών, τα χαμόσπιτα με επιχρισμένες ή ανεπίχριστες τις εξωτερικές τους επιφάνειες. Κατασκευασμένα από χαμηλότερης ποιότητας υλικά (βλ. Φωτογραφικό παράρτημα, εικ. 17 και 34 σελ. 10 και 21). 3) Τα σημερινά που χτίζονται με σύγχρονα υλικά και μεθόδους, εξ' ολοκλήρου κατασκευασμένα από μπετόν αποτελούμενα από δυο ή και περισσότερους ορόφους δημιουργώντας τις γνωστές πολυκατοικίες. Αυτά μοιάζουν τελείως ξένα μέσα στο παραδοσιακό περιβάλλον του οικισμού.

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι στον οικισμό ξεχωριστή θέση κατέχουν οι μεγάλες αστικές κατοικίες που δέχτηκαν την επίδραση του νεοκλασικισμού για τα ακριβά υλικά εφαρμογής, για τον πλούσιο διάκοσμο και επιπλέον τις ανέσεις του εσωτερικού τους. Ωστόσο, και τα απλούστερα σπίτια ήταν σε όλες τους τις λεπτομέρειες άψογα μορφολογημένα τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική τους συγκρότηση. Αρκετά από τα σπίτια της πρώτης κατηγορίας έχουν εγκαταλειφθεί και έχουν χαθεί εξαιτίας των φθορών που υπέστησαν με το πέρασμα του χρόνου. Τα λίγα από αυτά που κατοικούνται αλλάζοντας συχνά ιδιοκτήτες έχουν υποστεί πολλές αλλαγές και προσθήκες ώστε με δυσκολία μπορεί να καθορίσει κανείς την αρχική τους μορφή.

Η μελέτη τους παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον διότι μέσα από αυτά μπορούμε να δούμε την εξέλιξη της κατοικίας του Αστακού, δηλαδή πώς το απλό μονόχωρο σπίτι εξελίχθηκε σε αυτό το νέο τύπο σπιτιού. Τα κτήρια αποκτούν τη μορφή ενός ορθογώνιου ή τετράγωνου με πολλούς χώρους όπου εξυπηρετούν τέλεια τις νέες συνθήκες της ζωής έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τον 19ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στην περίπτωση του Αστακού πήρε παράταση ζωής, αν και χρειάστηκε να κρυφτεί πίσω από τις νεοκλασικές όψεις.

Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, παρουσιάζονται και μελετώνται οι αστικές κατοικίες του Αστακού επίσημα χαρακτηρισμένες ως «έργα τέχνης» και ως δείγματα της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής. Παρά τις αλλοιώσεις που έχουν υποστεί μέχρι τις μέρες μας αξίζει να καταγραφούν με σκοπό να καταδειχθεί ο παραδοσιακός χαρακτήρας του οικισμού και να διασωθούν από περεταίρω τροποποιήσεις εξαιτίας των σύγχρονων τάσεων οικοδόμησης.

Ας σημειωθεί ότι μέχρι και το 1985 ο οικισμός δεν είχε κηρυχτεί ως παραδοσιακός παρόλο που το θέμα το 1982 είχε φτάσει στο Κεντρικό συμβούλιο

Νεωτέρων Μνημείων που γνωμοδότησε για το χαρακτηρισμό της κωμόπολης σαν τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και όχι σαν παραδοσιακός οικισμός¹⁸⁷, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του χαρακτήρα του. Μολαταύτα, το κέντρο του οικισμού παρουσιάζει μια σαφήνεια στη δομή του (χαρακτηριστικό παραδοσιακών οικισμών), η οποία επιτυγχάνεται με την επανάληψη στοιχείων όπως της κατοικίας, μορφολογικών και κατασκευαστικών όπως η στέψη, τα ανοίγματα ή τα λιτά διακοσμητικά στοιχεία, οι κλίμακες, δομικών υλικών (ξύλο επιχρίσματα, πέτρα).

Τέλος, ο Αστακός χαρακτηρίστηκε ως ιστορικός τόπος που χρειάζεται ιδιαίτερη κρατική προστασία, ύστερα από αρκετές καθυστερήσεις σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 1469/50 (ΦΕΚ 636/Β/1998) διότι υπήρξε αξιόλογο εμπορικό λιμάνι, επίνειο του Ξηρομέρου αλλά και ολόκληρης της ορεινής Ακαρνανίας κατά την περίοδο της επανάστασης το 1821, αλλά και καθ' όλο το 19ο αιώνα. Αναντίρρητα, τα κτίσματά του μαρτυρούν την ιστορία του τόπου και στην πλειοψηφία τους είναι χτισμένα με τη γνωστή πέτρα Αστακού από την οποία έχει κτιστεί και η Βουλή των Ελλήνων. Επίσης, είναι αξιόλογα δείγματα νεοκλασικού ρυθμού έτσι όπως αυτός εξελίχθηκε τον προηγούμενο αιώνα στα πλούσια λιμάνια.

Χάρτης στον οποίο αποτυπώνονται τα διατηρητέα κτίρια το Αστακού. Βλέπουμε ότι τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται στο χώρο γύρω από την πλατεία Αγίου Νικολάου και στην παραλιακή οδό Εθνικής Αντιστάσεως. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

¹⁸⁷ Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος Μεσολογγίου, Τμήμα Πολεοδομικών Σχεδίων και Κανόνων.

Χάρτης στον οποίο διακρίνονται τα όρια του ιστορικού τόπου και οι αστικές διατηρητέες κατοικίες. Με πράσινη διακεκομμένη γραμμή σημειώνονται τα όρια του ιστορικού τόπου ενώ με κόκκινη τα όρια του προτεινόμενου ιστορικού τόπου. Επισημαίνονται οι οδοί Ειρήνης, Καραολή και Δημητρίου, Ηρώων Πολυτεχνείου, Αγρινίου, Καραϊσκάκη και μια ανώνυμη τσιμεντοστρωμένη. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Γενικό σχέδιο Αστακού στο οποίο βλέπουμε το παραδοσιακό τμήμα του οικισμού και τα κτίρια που χρήζουν προστασίας. Πηγή : Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Ειδικότερα, ως «έργα τέχνης» κηρύχθηκαν επίσημα εικοσιένα κτήρια αν και ο αριθμός ήταν μεγαλύτερος αλλά αρκετά από αυτά δεν άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου. Στον Αστακό σήμερα υπάρχουν συνολικά εικοσιένα διατηρητέα κτίρια, τα οποία συγκεντρώνονται σε περίοπτη θέση, στο κέντρο του οικισμού και συγκεκριμένα γύρω από την πλατεία Αγίου Νικολάου, την παραλιακή οδό Β. Γεωργίου αλλά και στους δυο παράλληλους δρόμους πάνω από την παραλιακή στην οδό Καραολή Δημητρίου και Εθνικής Αντιστάσεως .

Είναι γεγονός ότι δομημένος χώρος του οικισμού και, κυρίως, η κατοικία ως το βασικότερο συστατικό του στοιχείο αποτελούν πεδίο διαχρονικής αποτύπωσης των ιστορικών συγκυριών και των κοινωνικών σχέσεων, των θεσμών και των αξιών, αποτυπώνοντας την όποια μεταβολή τους¹⁸⁸. Έτσι, και η αστακιώτικη κατοικία, όπως απαντάται από τον 19ο μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα αντανακλά όλα τα παραπάνω εφόσον μέσα από τη δημιουργία, τη μορφή και τη χρήση της διακρίνει κανείς τους βασικούς όρους της εκάστοτε ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας στην οποία ανήκει.

¹⁸⁸ Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος , *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2003, σελ. 52.

Τα παλαιότερα από τα σωζόμενα αρχοντικά της πόλης ανάγονται στην περίοδο 1865-1876 (ενδεικτικά αναφέρω την κατοικία Ζούλα, όπου στο κιγκλίδωμα του μπαλκονιού αναγράφεται το έτος 1865, οικία Φάρου 1873, Κλοζωρή 1875, Ξινόπουλου 1876). Εκφράζουν αντίστοιχα τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες που επικρατούσαν στην κωμόπολη εκείνη την περίοδο.

Αναλυτικότερα, οι αστικές κατοικίες διαθέτουν δυο ορόφους¹⁸⁹ και είναι μονοκατοικίες, προορίζονται δηλαδή για μια οικογένεια ή δυο συγγενικές. Στον κάτω όροφο βρίσκεται το ισόγειο ή *κατώι*, στον άνω όροφο ή *ανώι* η κατοικία, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συναντάμε και ημιυπόγειο. Το πρώτο επίπεδο που είναι το ισόγειο ως προς τη διερχόμενη οδό διαθέτει την κεντρική είσοδο. Η άνοδος στον όροφο γίνεται με σκάλα εσωτερική ξύλινη. Η λειτουργική διάκριση είναι ξεκάθαρη, άλλωστε κάθε πολιτιστική περίοδος διακρίνεται από την χαρακτηριστική υπάρχουσα σύνδεση των διαφόρων λειτουργιών: διαμονή, φαγητό και ύπνος στον άνω όροφο, αποθήκη, κατάστημα ή εμπορικά γραφεία και λοιπές βοηθητικές λειτουργίες στο ισόγειο (βλ. Παράρτημα αρχιτεκτονικών σχεδίων εικ.3,σελ.87). Τα ισόγεια των κατοικιών και, κυρίως, αυτά που βρίσκονται στον εμπορικό δρόμο στην πλειοψηφία τους λειτουργούσαν και συνεχίζουν να λειτουργούν ως καταστήματα ή αποθήκες που χρησίμευαν για τη φύλαξη τροφίμων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικία ιδιοκτησίας Κατσαμπούρη που βρίσκεται στο πλατυγιάλι Αστακού και έχει κατεδαφιστεί. Αποτελεί δείγμα μορφολογικά και τυπολογικά των πρώτων κτισμάτων του οικισμού και είναι μεταγενέστερη του 1830. Πρόκειται για διώροφη κατοικία που εξυπηρετούσε με απόλυτη λειτουργικότητα τις ανάγκες μιας κλειστής οικονομίας και του διαμετακομιστικού εμπορίου. Διαθέτει τρία ισόγεια στα οποία στεγάζονταν οι βοηθητικοί χώροι (βλ. Φωτογραφικό παράρτημα, εικ.81,σελ.47).¹⁹⁰ Σήμερα αρκετά από αυτά εξαιτίας των διαφορετικών αναγκών των ιδιοκτητών τους μετατράπηκαν σε δωμάτια που εξυπηρετούν τη διαμονή των μελών της οικογένειας.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν αναφορές για συμβίωση ανθρώπων και ζώων όπως συνέβαινε παλιότερα αλλά στο ισόγειο στεγάζονται βοηθητικοί χώροι. Είναι

¹⁸⁹ Τα πλουσιότερα και συνθετότερα αυτά πρωτοαστικά σπίτια με περισσότερα δωμάτια αποτελούν εξέλιξη του παραδοσιακού ανωκάτωγου σπιτιού βλ. Δημήτρης Φιλιππίδης(επίμ.), *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Αχαΐα*, Δεκέμβριος 1984, τ. 4, σελ. 22-24.

¹⁹⁰ ΠΗΓΗ: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών έργων Δυτικής Ελλάδας, Νομός Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου, Οικία Κατσαμπούρη, Φ10-β.

εμφανές ότι οι άνθρωποι την περίοδο που εξετάζουμε αποχωρίστηκαν από τα ζώα, γεγονός που ο Λουκόπουλος το χαρακτηρίζει ως «ένα βήμα προς τον πολιτισμό»¹⁹¹.

Συνεπώς, οι αστικές κατοικίες δεν διαφέρουν από τα παλιά μονόχωρα σπίτια του Αστακού, αφού σχηματίστηκαν απ' ότι φαίνεται από τη συνένωση ενός αριθμού από μονόχωρους πυρήνες. Συγγενεύουν δηλαδή με αυτά και διαθέτουν αυλή. Έτσι, αποτελούν μια νεότερη μορφή σπιτιών, γιατί οι βιοτικές και οικονομικές ανάγκες της περιόδου που εξετάζουμε ανάγκασαν τους ανθρώπους να επεκτείνουν το σπίτι ώστε να δημιουργηθούν περισσότεροι άνετοι χώροι και υπάρχει και μια φροντίδα για αποχωρητήριο¹⁹². Επίσης, και σ' αυτό το στάδιο ιστορικής ανάπτυξης τα σπίτια είναι διαιρεμένα σε δωμάτια, ο καταμερισμός τους, επίσης, ανταποκρίνεται στην κοινωνική κατάσταση (ιεραρχία) των ενοίκων, γι' αυτό όπως θα δούμε παρακάτω, έχουμε το δωμάτιο των υπηρετών, του ζευγαριού, της φιλοξενίας κ.λπ.(βλ. Παράρτημα αρχιτεκτονικών σχεδίων, εικ.2 και 10,σελ.87 και 91). Η ανάπτυξη της κατοικίας δεν ανταποκρίνεται μόνο στην πρόοδο της τεχνολογίας και της αστικοποίησης αλλά στη γενική ιστορική πορεία και ιδιαίτερα στις αλλαγές του οικογενειακού σχήματος¹⁹³.

Παράλληλα, ο βασικός πυρήνας του αστικού σπιτιού επαυξάνεται με περισσότερους χώρους. Υπάρχει το δωμάτιο του υπηρετικού προσωπικού, η *καμαρούλα* ή *στενιά* ή *στενή* όπως ονομάζεται, το λουτρό, η κουζίνα και τα υπνοδωμάτια όπου ο αριθμός τους ποικίλει ανάλογα με το μέγεθος της οικοδομής. Οι χώροι έχουν καθοριστικό χαρακτήρα και λειτουργική ακρίβεια γι' αυτό έχουν και συγκεκριμένες ονομασίες. Ακόμα, οι χώροι επικοινωνούν με τη *σάλα*, τον κεντρικό χώρο υποδοχής των επισκεπτών μέσω του διαδρόμου στον όροφο και μέσω ξύλινης σκάλας με το ισόγειο(βλ.Παράρτημα αρχιτεκτονικών σχεδίων, εικ.2,σελ.87). Είναι χαρακτηριστικό της οικιακής κουλτούρας ότι για τον ξένο υπάρχει πάντοτε ένας καλός διαθέσιμος χώρος, συχνά ο καλύτερος της κατοικίας. Σκοπός του σήμερα είναι να τιμηθεί λιγότερο ο ξένος και περισσότερο ν'

¹⁹¹ Για τη συμβίωση των ανθρώπων με τα ζώα καθώς και τον μετέπειτα διαχωρισμός τους που αποτέλεσε ένα βήμα προς τον πολιτισμό ενδεικτικά βλ. Δημ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικά οικήσεις σκεύη και τροφαί*, εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 5-6 και 48, Γ. Α. Μέγα, *Η ελληνική οικία*, Αθήνα 1949, σελ. 35 και Απος Rapoport, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, μετάφραση: Δημήτρης Φιλιππίδης, Αθήνα 1976, σελ. 26-28. «Όσο πιο πολύπλοκος γίνεται ο πολιτισμός, τόσο αυξάνεται και η διαφοροποίηση των τύπων κτιρίων και του αστικού χώρου, όπου ο διαχωρισμός των χρήσεων αποκορυφώνεται με τη σημερινή αυστηρή μέθοδο καθορισμού ζωνών. Διαχωρίζονται οι χώροι διαμονής και ύπνου και ο χώρος εργασίας από το χώρο διαμονής».

¹⁹² Τα λαϊκά σπίτια της Στερεάς Ελλάδας παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια με αυτά της Κεφαλονιάς. Βλ. σχετικά Πάνος Τζελέπης, «Η αρχιτεκτονική της προσεισμικής Κεφαλονιάς. Το λαϊκό σπίτι στα χωριά και στις πόλεις», *Ηώς*, 5, 1962, σελ. 102-105.

¹⁹³ Βλ. S. Tokarev, "Methods of Ethnographic Research into Material Culture", στο βιβλίο του Yu. Brobley (ed.), *Soviet Ethnology and Anthropology Today (Studies in Anthropology, Ser No 1)*, εκδ. Mouton. Paris 1974, σελ. 23-24.

ανεβεί ο νοικοκύρης στην εκτίμησή του. Λειτουργεί δηλαδή ως μέσο αυτοπαρουσίασης¹⁹⁴. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το πλυσταριό και το μαγειρείο αναπτύσσονται στον ισόγειο χώρο προς την πλευρά της αυλής σύμφωνα με τα πρότυπα της λαϊκής κατοικίας, γιατί εκεί μεταφέρθηκε ένα μεγάλο μέρος από τις καθημερινές δραστηριότητες κάτι το οποίο σήμερα έχει εκλείψει.

Ο όροφος περιλαμβάνει μεσαίο χώρο κυκλοφορίας τον διάδρομο. Γύρω από τον διάδρομο αναπτύσσονται τα υπνοδωμάτια, η κουζίνα και το λουτρό που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση στο πίσω μέρος της οικίας ενώ στην κύρια όψη βρίσκεται η αίθουσα υποδοχής ή *σάλα*. Όλα τα δωμάτια της πρόσοψης επικοινωνούν με εσωτερικό διάδρομο ή τον κεντρικό προθάλαμο, ενώ τα πιο ευρύχωρα μπορούν να ενοποιηθούν, με δίφυλλες ή τετράφυλλες πόρτες σε μεγαλύτερους χώρους υποδοχής.

Σημειώνεται, επίσης, ότι στους εμπορικούς δρόμους του Αστακού διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη εικόνα δομημένου χώρου. Πιο συγκεκριμένα, συναντάμε οικοδομήματα με ισόγειο διαμορφωμένο σε μαγαζιά με συνεχόμενα μεγάλα ανοίγματα, τα οποία συνήθως προφυλάσσονται από στέγαστρα που στηρίζονται σε περίτεχνους βραχίονες από σφυρήλατο σίδηρο.

Σύμφωνα με τον Αριστείδη Πασαδαίο, το παλιό *χαγιατί*, το μέρος στο οποίο έβγαιναν για να πάρουν αέρα προκάλεσε τη συνέχιση της σάλας προς την ύπαιθρο μ'έναν εξώστη, αλλά και ο χώρος όπου καταλήγει η σκάλα στον όροφο έχει κάτι από την έννοια του *χαγιατιού* που κατά κάποιο τρόπο «μπήκε μέσα στο σπίτι». Έτσι, η μεγάλη σάλα πιάνει όλο τον τοίχο της πρόσοψης και η έννοιά της είναι στενά δεμένη με την έννοια του ανοιχτού *χαγιατιού*¹⁹⁵.

Συνεπώς, βλέπουμε την εξέλιξη του σπιτιού προς τον νέο αυτό τύπο που εξυπηρετεί τέλεια τις νέες συνθήκες ζωής. Οι χώροι διαφοροποιούνται, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται μεγάλες τραπεζαρίες, καναπέδες, πολυθρόνες γι' αυτό και τα παράθυρα μετατρέπονται σε μεγάλες τζαμπορτες ή απέχουν περισσότερο από το έδαφος. Οι αυλές μπορούν να αντικατασταθούν ή να συμπληρωθούν με εξώστες που στηρίζονται σε μαρμάρινα πελεκητά φουρούσια και βρίσκονται στον όροφο. Το προστατευτικό τους κιγκλίδωμα είναι μεταλλικό. Οι στέγες αποτελούνται από ξύλινα ζευκτά στηριγμένα στη φέρουσα περιμετρική τοιχοποιία και σκεπάζονται με κεραμίδια.

¹⁹⁴ Βλ. Δ. Α. Δημητρέλης, *Ιστορική εξέλιξη της κατοικίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 16-17.

¹⁹⁵ Βλ. Αριστείδης Πασαδαίος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Ίμβρου*, Ακαδημία Αθηνών 1973, σελ. 19

Έτσι η στέγη παραμένει απλή τετράριχτη για τα μεγαλύτερα σπίτια. Οι τοιχοποιίες έχουν συμμετρικά ανοίγματα.

Αυτός ο τύπος οικοδομής, σύμφωνα με τον Φιλίππιδη, θα πρέπει να συνυπολογιστεί μέσα στους τύπους της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και συναντιέται στα παράλια της Ελλάδας και της Μ. Ασίας. Εντούτοις, δεν υπάρχει σχετική τεκμηρίωση, φαίνεται όμως, ότι διαδόθηκε από την Ιταλία προς τα εμπορικά λιμάνια των Επτανήσων, της Πελοποννήσου, των νησιών του Αιγαίου και στη Σμύρνη¹⁹⁶. Τέλος, ίσως από εκεί να προήλθε και ο «σμυρναϊκός» τύπος σπιτιού «κατάλληλος δι' αστικήν, αλλ' όχι δι' αγροτικήν οικογένειαν» που συνάντησε ο Γ. Μέγας στη Λήμνο¹⁹⁷.

Συμπερασματικά, έχουμε δυο τύπους κατόψεων ορθογώνιες και τετράγωνες¹⁹⁸. Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι αστικές κατοικίες του Αστακού όσον αφορά τη διάρθρωση των χώρων αλλά και τις ονομασίες τους, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με το «ανωκάτωγο» που περιγράφει ο Λουκόπουλος¹⁹⁹. Αντίθετα, τον τετράγωνο τύπο τον αποκαλεί «τύπο πολυτελείας», γιατί τον χρησιμοποιούσαν, κυρίως, οι εύποροι. Επομένως, οι μεταγενέστεροι κτίστες, έχοντας αυτόν τον τύπο ως πρότυπο, τον εφάρμοσαν και σε άλλες τετράγωνες κατοικίες, κάνοντας και μεταρρυθμίσεις που επέβαλαν οι οικονομικές συνθήκες του ιδιοκτήτη και η φύση του εδάφους²⁰⁰.

Ακόμα, μελετώντας τις κατόψεις των αστικών κατοικιών παρατηρούμε ότι τα σπίτια χτίζονταν μ' ένα τμήμα τους ανεπτυγμένο πάνω στο δρόμο και το υπόλοιπο προς το βάθος της αυλής. Έτσι, σχηματίζονταν κατόψεις σε μορφή Π και σε σπάνιες περιπτώσεις Γ²⁰¹. Επίσης, στον τύπο της τετράγωνης κάτοψης συναντάμε μικρότερο αριθμό δωματίων συνήθως ένα έως τρία ενώ στον τύπο της ορθογώνιας κάτοψης περισσότερα. Μάλιστα, όταν το μήκος της πρόσοψης είναι μεγάλο διασπάται σε επιμέρους τμήματα με αποτέλεσμα τη χρήση αετομάτικων στοιχείων στο κέντρο ή στα πλαϊνά και αυστηρή λιτότητα(οικία Αργίνης Παπαδημητρίου).

¹⁹⁶ Για τις ύστερες μορφές της αρχιτεκτονικής βλ. Δημήτρης Φιλίππιδης (επιμ.), *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, ό.π., σελ. 59

¹⁹⁷ Βλ. Γ. Μέγας, «*Η λαϊκή οικοδομία της Λήμνου*», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, 1939, σελ. 29

¹⁹⁸ Τετράγωνα ήταν τα σπίτια των πρώτων κατοίκων της Ελλάδας στην προϊστορική εποχή. Ο τετράγωνος και ορθογώνιος τύπος σπιτιών απαντάται σε πολλά χωριά των Ιωαννίνων με την ονομασία στρωτό βλ. Νίκο Β. Κοσμάς, *Το ηπειρωτικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα- Γιάννινα 1998, σελ. 23-24.

¹⁹⁹ Δημ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις σκεύη και τροφαί*, Αθήνα 1925, σελ. 30-32.

²⁰⁰ Για το ανωκάτωγο αλλά και τετράγωνο τύπο σπιτιού βλ. ό.π., σελ. 30-32 και 48.

²⁰¹ Βλ. Νίκο Β. Κοσμά, ό.π., σ. 33 όπου το σχήμα Π προήλθε από την προέκταση του στρωτού και του νουντά κατά ένα δωμάτιο προς την αυλή και το σχήμα Γ από την προέκταση που έγινε μόνο από το στρωτό ή το νουντά. Έτσι προέκυψαν τα αρχοντόσπιτα.

Ας επισημανθεί ότι οι πιο μεγάλοι μεγέθους οικοδομές περιλαμβάνουν μια σειρά χώρων διατεταγμένων συμμετρικά και στις δυο κατά μήκος πλευρές του ορθογωνίου²⁰² και τα εξωτερικά ανοίγματα τοποθετούνται ρυθμικά σε ίσες αποστάσεις. Ειδικότερα, σ' αυτές τις κατοικίες η κεντρική είσοδος βρίσκεται στην πρόσοψη της και η επικοινωνία μεταξύ των δωματίων του ορόφου επιτυγχάνεται μέσω ενός ενδιάμεσου κεντρικού διαδρόμου. Παράλληλα, δεξιά και αριστερά του διαδρόμου αναπτύσσονται τα δωμάτια ενώ στο βάθος υπάρχει η *σκάλα υπηρεσίας*²⁰³ που οδηγούσε στην αυλή. Τέλος, η ανάγκη να στεγαστούν οι απαραίτητες βοηθητικές λειτουργίες επέβαλε μια διάταξη που δημιουργεί χώρο για την κουζίνα και το λουτρό που αναπτύσσονται στο βάθος του οικοπέδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου σπιτιού είναι στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου, το σπίτι της Αργύνης Παπαδημητρίου και της Μαρκέλλας Σπανοπούλου.

Αντίθετα, στις πιο μικρού μεγέθους οικοδομές που έχουν κάτοψη σχήματος τετραγώνου οι χώροι αναπτύσσονται στη μια κατά μήκος πλευρά του τετραγώνου που αποτελεί και την πρόσοψη της κατοικίας που έχει ανατολικό προσανατολισμό και βλέπει προς τη θάλασσα. Ωστόσο, στις δυο πλαϊνές πλευρές υπάρχουν χώροι μικρότερης σημασίας όπως τα υπνοδωμάτια, η κουζίνα και το μπάνιο ενώ η σάλα καταλαμβάνει ολόκληρη την κατά μήκος πλευρά της πρόσοψης. Η προσπέλαση πραγματοποιείται εδώ από έναν προθάλαμο στον οποίο οδηγεί η σκάλα του ισόγειου, που λειτουργεί ως χώρος επικοινωνίας μεταξύ των δωματίων. Αναλυτικότερα, η κεντρική είσοδος της κατοικίας που οδηγεί στον όροφο βρίσκεται συνήθως στην μια πλαϊνή πλευρά της κατοικίας ενώ υπάρχουν και σπίτια με είσοδο στην πρόσοψη, εφόσον λόγω του μικρού μεγέθους δεν υπάρχει επάρκεια χώρου παρά μόνο για τα μεγάλα ανοίγματα των καταστημάτων που βρίσκονται στον ισόγειο χώρο. Συνεπώς, σκοπός αυτής της μετατόπισης της σκάλας²⁰⁴ ήταν να αναπτυχθεί ελεύθερα το διαμέρισμα του ισόγειου εφόσον το ισόγειο χρησίμευε για τη στέγαση καταστημάτων ή γραφείων.

²⁰² Όπως σημειώνει ο Μέγας η ελληνική αρχιτεκτονική «εξέκλινε από της στενομετώπου προς την πλατυμέτωπον μορφή» γιατί αυτή παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα έχοντας την πρόσοψη στην μακρά πλευρά αποκτούσε μεγαλύτερο προστώο (υπόστεγο) βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, *Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξη και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949, σελ. 42.

²⁰³ Για τη δημιουργία τη σκάλας και του δώματος ως κάτι καινούργιο στην συγκρότηση της κατοικίας που προσδιορίζει τις ουσιαστικές μεταβολές που έγιναν στο β' μισό του 19ου αιώνα στη ζωή της μεσοαστικής τάξης και στον τρόπο αντιμετώπισης των καθημερινών αναγκών βλ. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, Αθήνα 2003, σελ. 79.

²⁰⁴ Πρόκειται για ένα πρώιμο φαινόμενο εξαίρεσης, μέσα στον κλασικισμό, όπου γίνεται εμφανής η πρόθεση για μια άνετη και ορθολογική διάρθρωση, σε βάρος ορισμένες φορές της απόλυτης συμμετρίας βλ. Μάνος Γ. Μπίρης, *Η αστική κατοικία στον κεντροευρωπαϊκό χώρο περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1977, σελ. 6-11.

Διαφαίνεται ότι η κύρια όψη της οικίας είναι μια και αποτελεί την πρόσοψη του κτηρίου, βλέπει προς το δρόμο ή τη θάλασσα και έχει ανατολικό ή βόρειο προσανατολισμό. Επίσης, εξώθυρες με ξυλόγλυπτα φύλλα οδηγούν σε κομψά κλιμακοστάσια. Έτσι, αντικρύζοντας τις νεοκλασικές προσόψεις δεν αντιλαμβανόμαστε άμεσα τον «λαϊκό» χαρακτήρα των σπιτιών.

Σχετικά με τους χώρους του σπιτιού, αυτοί διατάσσονται γύρω από την ευρύχωρη σάλα. Στο ισόγειο δεξιά και αριστερά του κλιμακοστασίου αναπτύσσονται γραφεία ή καταστήματα. Επομένως, η διάταξη των χώρων προσαρμόστηκε στη στενότητα του χώρου και τις εκάστοτε λειτουργικές ανάγκες αποκλίνοντας από την απόλυτη συμμετρική οργάνωση.

Είναι λοιπόν, προφανές ότι ο στενός χώρος έγινε τόπος ανθρώπινης επικοινωνίας και συμβιώσεως, όπου οι ατομικές και συλλογικές απαιτήσεις και ανάγκες βρίσκουν την πλήρωσή τους. Πράγματι, οι μορφές των κτηρίων δεν είναι γεωμετρικά τέλειες, ο λαϊκός μάστορας τις προσαρμόζει κάθε φορά ανάλογα με τα δεδομένα που έχει χωρίς μεγάλες παρεκτροπές. Έτσι, κατάφερε να αντιμετωπίσει λειτουργικά και άλλα προβλήματα με αξιοθαύμαστη μαεστρία παρά την λιτότητα των μέσων. Συνεπώς, αυτά τα κτίσματα είναι «δοχεία ζωής» διότι ακόμα και αν ο λαϊκός τεχνίτης κατάφερε να δώσει λύσεις στα προβλήματα που προέκυπταν, η προσφορά της ανώνυμης αρχιτεκτονικής δεν βρίσκεται στις λύσεις αυτές ή τις μορφές αλλά στο ότι καταπιάστηκε με τον άνθρωπο και τα προβλήματά του²⁰⁵.

²⁰⁵ Για την προσφορά της ανώνυμης αρχιτεκτονικής βλ. Γεώργιος Π. Λάββας, «Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική», στο συλλογικό τόμο *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, Δ. Φιλίππιδης (επιμ.), Αθήνα 2006, σελ. 118.

B. Αστικές και λαϊκές κατοικίες

Πριν τη λεπτομερή εξέταση των μερών της αστικής κατοικίας, σκόπιμη είναι, μια σύντομη αναφορά στη λαϊκή κατοικία, η οποία διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία της αστικής, καθώς η λαϊκή -αγροτική κατοικία, κατά τη διάρκεια του αστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, εξελίσσεται στη λεγόμενη αστική. Πρόκειται για μια *αγροτοαστικοποίηση*, που παρουσιάζεται στην κοινωνία του Αστακού στα τέλη του 19ου αιώνα, και εκφράζει την αναδόμηση και τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής κατοικίας²⁰⁶. Με τον όρο αγροτική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, εννοούμε εδώ, την αρχιτεκτονική της κατοικίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ως και την επικράτηση του νεοκλασικισμού.

Επίσης, στον αγροτικό χώρο, η κατοικία της περιόδου αυτής αποσκοπεί στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, που καθορίζουν τη μορφή της προκαλώντας την επανάληψη βασικών προτύπων. Ειδικότερα, το σπίτι της αγροτικής τάξης οφείλει μέσα από την κατάλληλη διαμόρφωση, να εξυπηρετεί ταυτόχρονα τη διαμονή της οικογένειας, τη στέγαση και την αποθήκευση των γεωργικών προϊόντων. Επομένως, με δεδομένες τις κοινές ανάγκες, που πρέπει να εκπληρωθούν μέσα από τη δημιουργία της, η λαϊκή κατοικία του Αστακού αποτελεί ένα ενιαίο τοπικό σύνολο με τυπολογικά χαρακτηριστικά που επικράτησαν και στα γύρω γειτονικά χωριά.

Εξετάζοντας τις λαϊκές κατοικίες του Αστακού ως προς τους τρόπους κατασκευής βλέπουμε ότι ο φέρων οργανισμός αποτελείται από περιμετρικούς τοίχους, που είναι χτισμένοι από πέτρα σε αδρή κατά κανόνα κατεργασία. Η λάξευση της πέτρας δεν είναι σπάνια, λαξεύεται για να δέσει σωστά κατά τη διάρκεια του κτισίματος, καλύτερη όμως λάξευση επιδιώκεται στους γωνιόλιθους και στα υπέρθυρα των ανοιγμάτων. Άρα, οι λαϊκές κατοικίες παρουσιάζουν μια κατώτερη ποιότητα λάξευσης από αυτή των αστικών κατοικιών γιατί η επεξεργασία της πέτρας δεν ήταν μόνο τεχνικά δύσκολη αλλά και ασύμφορη οικονομικά, διότι προϋπόθετε πολλές ώρες εργασίας. *«Για να κάνεις ένα σπίτι όπως είναι η Αγροτική τράπεζα ή του Κλοζωρή, ένα τέτοιο ψηλό σπίτι έπρεπε να είχες χρήμα διότι απαιτούνταν εργάτες. Ο αρχιμάστορας έπρεπε να υπολογίσει τις διαστάσεις που πρέπει να έχει η πέτρινη κολόνα για να στηριχθεί όλο αυτό το βάρος από πέτρα που*

²⁰⁶ Για τον ορισμό της αγροτοαστικοποίησης βλ. A. Garnier, *La Maison Individuelle Periurbaine*, Le cas du canton de Vaud de 1960 a 1980, Διδακτορική Διατριβή, Lausanne 1983, σελ. 20-30.

είχε το σπίτι. Διότι σου λέει κύριε εγώ πληρώνω δεν μπορείς να με βάλεις μέσα στο σπίτι να μου πάρεις τα λεφτά και να με πλακώσ'. Έπρεπε να είναι καταρτισμένος»²⁰⁷.

Οι κυριότερες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις αστικές και λαϊκές κατοικίες σχετίζονται με τα υλικά δόμησης. Αναλυτικότερα, για την οικοδόμηση των λαϊκών σπιτιών χρησιμοποιούσαν υλικά που τα προμηθεύονταν από το άμεσο περιβάλλον γιατί οι ιδιοκτήτες δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν υλικά του εμπορίου. Αντίθετα, στις αστικές κατοικίες εκτός από τη χρήση των παραδοσιακών υλικών όπως ήταν η πέτρα, ο ασβέστης και η άμμος συχνά χρησιμοποιούσαν και υλικά του εμπορίου όπως ξύλα εισαγόμενα, πλακίδια, γυαλί κτλ.

Επίσης, ως συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιούνταν λάσπη, που στις καλύτερες περιπτώσεις αναμειγνύονταν με ασβέστη. Για την ενίσχυση της τοιχοποιίας, συχνά χρησιμοποιούνται ξυλοδεσιές, αλλά όχι στο βαθμό που τις βρίσκουμε σε άλλες περιοχές. Ενώ η κάλυψη του κτίσματος γίνεται πάντοτε με κεκλιμένη στέγη συνήθως τετράριχτη, στηριζόμενη σε απλά ζευκτά και με εξωτερική επικάλυψη από κεραμίδια του λεγόμενου βυζαντινού τύπου. Τέλος, εσωτερικά η στέγη κλίνεται τις περισσότερες φορές με οροφή, ταβάνι από απλό σανίδωμα .

Ακόμα, ο ασβέστης ήταν ακριβό υλικό και δεν χρησιμοποιούνταν σε όλες τις κατοικίες. Η χρήση του διαδόθηκε κυρίως μετά το '60 -'65. Στις αστικές κατοικίες το συνδετικό κονίαμα αποτελούνταν από ασβέστη και άμμο ποταμίσις. Αντίθετα, για τα φτωχικά αγροτόσπιτα που δεν ήταν μεγάλα σε μέγεθος χρησιμοποιούνταν μόνο λάσπη, χόμα με λάσπη γι' αυτό ήταν και πιο επιρρεπή στις φθορές: *«Πριν τον ασβέστ', πριν το '60 , λάσπ' και χόμα, ύστερα δεν γίνονταν σπίτια μεγάλα, βαριά, μικρούλια σπιτάκια, δεν άντεχαν. Ετούτο εδώ το έφκιασα εγώ, είχε αυτός λεπτά με άμμο και ασβέστ'. Τότε ήτανες αυτοί οι παραλήδες που τα 'χανε, οι δε υπόλοιποι φκιάχνανε με χόμα και λάσπ'»²⁰⁸.*

Τέλος, η προμήθεια της οικοδομικής ξυλείας γινόταν από τα γειτονικά δασωμένα βουνά, πρόκειται για άγρια ξύλα όπως βελανιδιές, κέδρους, έλατα αλλά χρησιμοποιούσαν και εισαγόμενα ευρωπαϊκά ξύλα τα οποία έφταναν στον Αστακό μέσω του εμπορίου. Τα ξύλα αυτά ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικά. Αυτά του εμπορίου χρησιμοποιούνταν κυρίως από εύπορες οικογένειες. Με αυτά έφτιαχναν τις ξυλοδεσιές, τις στέγες, τα πατώματα και τα κουφώματα. Το σίδερο ήταν εισαγόμενο υλικό και ακριβό γι' αυτό χρησιμοποιείται για συμπληρωματικά είδη όπως κιγκλιδώματα, αυλόθυρες, κλειδαριές και σιδεριές.

²⁰⁷ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

²⁰⁸ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

Διαφαίνεται ότι στην πλειονότητά τους οι λαϊκές κατοικίες είναι μονώροφες συχνά όμως συναντάμε και διώροφες όπου το δάπεδο του πάνω ορόφου είναι ξύλινο συνήθως από σανίδες. Ωστόσο, σε σπάνιες περιπτώσεις συναντάμε την κατασκευή θόλου. Επιπλέον, πάνω σε θόλο εδράζεται συχνά το πλατύσκαλο της εισόδου. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι δεν συνηθίζονται σπίτια με καμάρες. Υπάρχουν ελάχιστα δείγματα τέτοιων σπιτιών τα οποία συναντά κανείς στις παλαιότερες συνοικίες του οικισμού. Φαίνεται ότι η χρήση της καμάρας είχε επικρατήσει τα πρώτα χρόνια οικοδομήσεως ενώ μετά εγκαταλείφθηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σπιτιού με καμάρα αποτελεί η οικία που βρίσκεται στην παλαιότερη συνοικία του Αστακού, τον Άγιο Ανδρέα με χρονολογία ανεγέρσεως το 1821. Το δάπεδο του ισόγειου ήταν στρωμένο με χώμα ενώ μεταγενέστερα καλύπτεται από πλάκες. Οι εσωτερικοί τοίχοι κατασκευάζονταν με τσατμά κατώτερης ποιότητας σε σχέση με τον τσατμά των αστικών σπιτιών .

Εξεχωριστός λόγος, πρέπει να γίνει για τις μεθόδους κατασκευής, οι οποίες δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι πρωτότυπες. Αναντίρρητα, πρόκειται για μια τέχνη εμπειρική που κινείται από τις πρωτόγονες ως τις απλές μαστορικές κατασκευές, μια τέχνη επαρχιακή χωρίς μεγάλες προσθέσεις, που λίγο επηρεάστηκε από την τεχνική και καλλιτεχνική ανάπτυξη των μεγάλων αστικών κέντρων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Επομένως, οι βάσεις για τη γέννηση της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής δημιουργίας τίθενται στα χρόνια της Οθωμανικής διοίκησης για τα γύρω χωριά διότι όπως προαναφέραμε ο Αστακός δημιουργήθηκε μετά την επανάσταση. Η λαϊκή αρχιτεκτονική, γνήσια έκφραση της παραδοσιακής κοινωνίας του Αστακού, διατηρείται μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα, φέροντας τα βασικά χαρακτηριστικά της ανώνυμης δημιουργίας, έτσι ο ιδιοκτήτης αγρότης ή αστός, εξακολουθεί να συμμετέχει στη διαδικασία της σύνθεσης και της κατασκευής, σκιαγραφώντας στον κτίστη τη βασική μορφή, που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ²⁰⁹.

Στον Αστακό συναντάμε τους εξής τύπους κτιρίων. Ο απλούστερος τύπος ήταν το ισόγειο *μονόχωρο*. Η κάτοψη του αποτελούνταν από ένα απλό ορθογώνιο. Η πόρτα του ήταν πάντα στη μακριά πλευρά με πολύ λίγα άλλα ανοίγματα. Αργότερα, προστέθηκαν

²⁰⁹ Τα χαρακτηριστικά της λαϊκής, ανώνυμης αρχιτεκτονικής περιγράφει λεπτομερώς ο Α. Raparort, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μετάφραση εισαγωγή και σχόλια Δημήτρη Φιλίππιδη, Αθήνα 1976, σελ. 17-22.

και παράθυρα δυο συμμετρικά δεξιά και αριστερά της εισόδου. Ο χώρος μένει ενιαίος χωρίς καμιά οργάνωση²¹⁰.

Αντίθετα, στα νεότερα χρόνια το ισόγειο μονόχωρο δεν συναντάται διότι επικράτησε ο διαχωρισμός του σε επιμέρους χώρους. Η σταύλιση των ζώων γινόταν στον ίδιο τύπο σπιτιού όπως ξέρουμε σε άλλες περιοχές²¹¹. Είναι γνωστό ότι λόγω της απλότητάς του καθοριστικές για το σύνολο είναι οι αναλογίες των πλευρών του ορθογώνιου. Εντούτοις, υπάρχουν περιπτώσεις όπου αυτές πλησιάζουν στο τετράγωνο, αλλά συνήθως η διαφορά τους είναι μεγαλύτερη και φτάνει ως τη σχέση 1:2. Ενώ, οι αναλογίες αυτές στα χωριά του Ξηρομέρου έχουν περίπου τη σχέση της χρυσής τομής²¹². Είναι φανερό ότι το συμπυκνόμενο ορθογώνιο αποτελεί ατελέστερη μορφή. Αντίθετα, το επιμήκες ορθογώνιο, το μακρινάρι είναι πιο ολοκληρωμένο.

Εκτός από το απλό μονόχωρο σπίτι συναντάται και ο τύπος του διώροφου μονόσπιτου, δηλαδή ο ίδιος χώρος, επαναλαμβάνεται σε όροφο πάνω από το ισόγειο και η πρόσβαση στον όροφο επιτυγχάνεται με εξωτερική σκάλα. Η οικογένεια κατοικεί στο ανώι που έχει και το τζάκι ενώ το κατώι διατηρείται για βοηθητικές χρήσεις και κυρίως για την αποθήκευση της σοδειάς.

Ιδιαίτερα διαδεδομένος στα νεότερα χρόνια είναι ο τύπος του δίχωρου ή διπλού σπιτιού. Πιο συγκεκριμένα, η κάτοψη μοιάζει να προέρχεται από τη συνένωση δυο μονόσπιτων σε ένα ορθογώνιο ή από τη διαίρεση ενός μονόχωρου μακριναριού κατά την έννοια του μήκους

Μια παραλλαγή του διπλού σπιτιού είναι το διώροφο δίχωρο με προθάλαμο. Όταν στον όροφο υπάρχει μία μόνο είσοδος τότε αρκετά συχνά πίσω απ' αυτή διαμορφώνεται ένας μικρός, κοινός προθάλαμος και για τους δυο χώρους με σκοπό να τους κάνει ισότιμους κυκλοφοριακά.

Εξέλιξη της προηγούμενης διάταξης αποτελεί ο διώροφος τρίχωρος τύπος που προκύπτει με τη διαίρεση του επιμήκους διαμπερούς προθαλάμου, σε ένα μικρό

²¹⁰ Για το μονόχωρο σπίτι στην Αιτωλοακαρνανία βλ. Κ. Σ. Παπαϊωάννου, «Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, 21-23.10. 1988, Αγρίνιο 1991, σελ. 529-531.

²¹¹ Για την παρουσία του τύπου αυτού σε άλλες περιοχές και για τη συγκατοίκηση ανθρώπων και ζώων βλ. Γ. Μέγας, *Θεσσαλικαί οικήσεις*, Αθήνα 1946, σελ. 17,58 και Δημήτρης Φιλιππίδης, *Κυνουρία. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1985, σελ. 13, 14.

²¹² Βλ. Κ. Σ. Παπαϊωάννου, «Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, 21-23.10. 1988, Αγρίνιο 1991, σελ. 529-531.

προθάλαμο μπροστά στην είσοδο και σε ένα επίσης μικρό δωμάτιο βοηθητικό στο βάθος ανάμεσα στα δυο αρχικά μεγάλα. Ο τύπος αυτός είναι πιο σύνθετος.

Αυτό που χαρακτηρίζει τα σπίτια των χωρικών είναι η λιτότητα και ως κάποιον βαθμό η αυστηρότητα. Αναλυτικότερα, η μορφολογία τους είναι απλούστατη. Στην πλειοψηφία τους είναι πέτρινα κατασκευασμένα από τη γνωστή πέτρα Αστακού και για αυτούς που είχαν την οικονομική δυνατότητα διώροφα. Ακόμα, αναπόσπαστο στοιχείο της οργάνωσης και της λειτουργίας της αγροτικής κατοικίας είναι η αυλή. Στο χώρο της διατηρείται ο λαχανόκηπος, καλλιεργούνται οπωροφόρα δέντρα, απαντώνται σε ορισμένες το πηγάδι για την άντληση νερού αλλά και ο φούρνος δεν απουσιάζει από καμία σχεδόν αυλή απαραίτητος για τις πολυμελής οικογένειες που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα αγοράς ψωμιού. Επομένως, η αυλή αποτελεί ένα χώρο πολυδύναμο αλλά ταυτόχρονα και έντονα ιδιωτικό, αφού τα όριά της σηματοδοτούνται, συνήθως από πέτρινο τοίχο, ενώ η πρόσβαση σε αυτήν διασφαλίζεται μόνο μέσα από την αυλόπορτα.

Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι για το αγροτικό τμήμα του πληθυσμού η κατασκευή της κατοικίας ήταν όχι μόνο δύσκολη υπόθεση αλλά και συλλογική διότι συμμετείχαν σ' αυτή όλα τα μέλη της οικογένειας ή ακόμα και άτομα από την ευρύτερη κοινότητα χωρίς ωστόσο να εμποδίζουν και την επαγγελματική διάκριση του κτίστη ως πιο ειδικευμένου τεχνίτη. Η Πολυξένη Κλαδευτήρα και ο Κώστας Παπαζήσης αναφέρονται στο επίμαχο ζήτημα: *«Βρίσκαμε μαστόρους και λέγαμε θα 'ρθείτε να μας φτιάξετε το σπίτι'. Ήτανε δύσκολα πολύ εμείς κουβαλάγαμε τις πέτρες, κβάλα τενεκέδες. Ήτανε το πιο σημαντικό που έπρεπε να έχεις το σπίτι»*²¹³ *«Κάθε σπίτι γινόταν με μεγάλ' βιοπάλ', δεν υπήρχαν τα μέσα που υπάρχουν σήμερα. Χρησιμοποιούσαμε το χώμα. Θα μου πεις πόσο άντεχε, όσο άντεχε. Μα ήταν τόσο καλή η πέτρα εδώ πέρα βαστούσε χρόνια»*²¹⁴. Αντίθετα, για την αστική τάξη η κατασκευή της κατοικίας ήταν εύκολη υπόθεση εφόσον διέθεταν την οικονομική δυνατότητα και για την προμήθεια των υλικών αλλά και για την πληρωμή των μαστόρων.

Στο πλαίσιο αυτό κατανοούμε ότι η παραδοσιακή τέχνη οικοδομήσεως διατηρήθηκε περισσότερο από την αγροτική τάξη αλλά εν μέρει και από την αστική μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα με τη μόνη διαφορά ότι η αστική τάξη εισήγαγε στοιχεία και μορφές από το εξωτερικό.

²¹³ Πληροφορήτρια Πολυξένη Κλαδευτήρα.

²¹⁴ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

Συνεπώς, παρατηρούνται διαφορές τόσο στο εξωτερικό με την επίδραση του νεοκλασικισμού όσο και στην εσωτερική διάρθρωση. Ειδικότερα, οι ιδιοκτήτες έχοντας την οικονομική δυνατότητα δημιουργούν σπίτια δώροφα αποτελούμενα από πολλά δωμάτια. Επιπλέον, πέραν της διευρύνσεως του χώρου παρατηρείται η εισαγωγή και η χρήση νέων υλικών όπως του σιδήρου, των ιδιαίτερων πλακιδίων και των τζαμιών που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πολύχρωμα. Ωστόσο, δεν απορρίπτεται η χρήση παλαιότερων υλικών όπως της πέτρα. Συμπερασματικά, η βασική διαφορά είναι ότι ο χωρικός κατά την ανέγερση του σπιτιού προσέχει τη λειτουργικότητα των χώρων ενώ αντίθετα, η αστική τάξη δίνει έμφαση και στην αισθητική εντύπωση, η οποία επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της πλούσιας διακόσμησης είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό του σπιτιού εφόσον, η λειτουργικότητα των χώρων ήταν αυτονόητη.

Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διατήρηση της παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής ήταν εγκατάσταση στον τόπο των φημισμένων χτιστών της Ηπείρου, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου(1946-1949) αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους με αποτέλεσμα να μείνουν μόνιμα στον Αστακό έχοντας βρει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Άρα, ήταν οι μοναδικοί που ήξεραν να δουλεύουν την πέτρα αφού οι ντόπιοι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία και η κτηνοτροφία.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να επισημάνουμε ότι η παραδοσιακή αρχιτεκτονική κάνει την εμφάνισή της στην κωμόπολη από πού νωρίς ενώ στα τέλη του 19ου αιώνα, επηρεάζεται από το ρεύμα του νεοκλασικισμού και εκδηλώνεται στις κατοικίες των πλουσίων εμπόρων, οι οποίες σχεδιάζονται από εμπειρικούς τεχνίτες. Συμπληρωματικά, σε σχέση με την παραδοσιακή κατοικία των αγροτών, η αστική καταφεύγει στη χρήση των ίδιων προτύπων εντούτοις, παρουσιάζεται αρτιότερη στην κατασκευή, πιο σύνθετη και πολυδιάστατη στη μορφολογία, είναι δώροφη και δηκτικότερη στην επίδραση των ξένων στοιχείων. Τέλος, μορφολογικά θα λέγαμε ότι αναπτύσσεται γύρω από τον πυρήνα του απλού μονόχωρου σπιτιού, το οποίο γίνεται πιο σύνθετο διαφοροποιώντας τις αστικές κατοικίες από τις αγροτικές.

Γ. Άνθρωπος και κατοικία: η συμβολική σχέση

Είναι γνωστό ότι το κατοικείν αποτελεί θεμελιώδη έκφραση της ζωής, σημαίνοντας τη φόρτιση του χώρου με συγκεκριμένα βιώματα, την επισφράγιση του με τα σημάδια του πολιτισμού, και τη μετατροπή του σε τόπο²¹⁵. Αναντίρρητα, το σπίτι δημιουργείται για να καλύψει μια σειρά πολύπλοκων αναγκών με εξέχουσα την ανάγκη για εξασφάλιση της πραγματικής ή συμβολικής προστασίας και του προσωπικού και οικογενειακού ασύλου, καθώς και τη ρύθμιση των ορίων της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής²¹⁶.

Επίσης, η σύνδεση του ανθρώπου με το χώρο της κατοικίας χαρακτηρίζεται ως σχέση κατεξοχήν συμβολική που εκδηλώνεται μέσα από έθιμα,πίστεις και δοξασίες σχετικά με το κτίσμα, ιδιαίτερα όταν το ίδιο το σπίτι αποτελεί το επίκεντρο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Πράγματι, στο πλαίσιο της κοινωνίας του Αστακού, βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η στενή εξάρτηση της ζωής από την κατοικία, εφόσον το σπίτι αποτελεί χώρο κατοικίας και εργασίας, πλαίσιο της οικογενειακής ζωής αλλά και των κοινωνικών συναναστροφών. Έτσι, η κατοικία ταυτίζεται με τους ίδιους τους ανθρώπους της και το θεσμό της οικογένειας γι αυτό και αποκτά κάποια ιερότητα, η οποία καθίσταται φανερή μέσα από ποικίλες πρακτικές.

Οι καθιερωμένες μέσα από την παράδοση τελετουργικές πράξεις, επιφορτισμένες με έντονα συμβολικό περιεχόμενο συνοδεύουν εξαρχής την κατασκευή της κατοικίας εξασφαλίζοντας τον καθαγιασμό και εξανθρωπισμό του χώρου από τη στιγμή της θεμελίωσής της. Πιο συγκεκριμένα, το πιο διαδεδομένο μέχρι τις μέρες μας έθιμο είναι σφαγή- θυσία ενός πετεινού στα θεμέλια της κατοικίας. Παράλληλα, όμως, με τη θυσία του πετεινού πραγματοποιείται και αγιασμός στον χώρο, ο ιερέας διαβάζει μια προσευχή και τοποθετεί μικρά μπουκάλια με αγιασμό στα θεμέλια του σπιτιού. *«Άλλ' σφάζανε κόκορα στα θέμελα και άλλ' κασίκ'. Το σφάζανε φέρνανε τον παππά, γλυκά φκιάχνανε, σφάζανε τον κόκορ', τον μαγειρεύανε ή τον έδιναν στον μάστορα και τον έπαιρνε ο μάστορας ή όταν ήθελε να ψήσ' κασίκ' ο νοικοκύρ'ς το 'ψηνε και καθόμασταν στο τραπέζ'». Κάνανε και αγιασμό και πετάγανε και λεφτά στα θέμελα. Τα μαζεύαμε τα λεφτά και*

²¹⁵ Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2003, σελ. 13-17 και 26-27.

²¹⁶ Βλ. Amos Rapoport, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μετάφρ., εισαγωγή και σχόλια Δημήτρης Φιλιππίδης, Αθήνα 1976, σελ. 65- 67 καθώς επίσης και Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο. Πως οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Αθήνα 1990, σελ. 102-109.

τα 'παιρνα εγώ ή ο αρχιμάστορας και τα μοίραζε σε όλ' την παρέα, τους μαστόρους που ήταν εκεί. Όχι στους εργάτες τα παίρναμε εμείς οι μαστόρ' που ήμασταν εκεί, εμείς οι πέντε οι αρχιμαστόρ'». ²¹⁷ Επίσης «ο μάστορας έσφαζε με το σφυρί τον κόκορα και ρίχναμε και τα λεπτά μέσα στην κολώνα του σπιτιού και βάζαμε και μπουκαλάκια με αγιασμό που καν' ο παππά. Ο μάστορας έπαιρνε τα χαρτένια και τα κέρματα τα άφην' μέσα. Στα τέσσερα αγκωνάρια του σπιτιού βάναμε τον αγιασμό και το κεφάλ' του κόκορα έμενε στο θεμέλιο. τον άλλο τον έπαιρνε ο μάστορας. Παλιά σφάζαμε αρνιά και εφκιάναμε με το αίμα τρείς σταυρούς» ²¹⁸.

Πρόκειται για ένα έθιμο ιδιαίτερα διαδεδομένο στην κοινωνία του και συνιστά μια πράξη η οποία αποβλέπει στην διαφοροποίηση του κατοικημένου έναντι του περιβάλλοντα κοσμικού χώρου. Περαιτέρω, με αυτό τον τρόπο ο χώρος ιεροποιείται και διακρίνεται από το βέβηλο χάος ²¹⁹. Το σπίτι αποτελεί καθαγιασμένο, εξανθρωπισμένο, οργανωμένο και επενδυμένο με νόημα τόπο έναντι του γύρω χώρου. Έτσι, οι ένοικοι προσπαθούν με κάθε τρόπο να εμποδίσουν την παρείσφρηση του κακού στον οικιακό χώρο. Επιπλέον, η πράξη του αγιασμού από το ιερέα θεωρούσαν ότι προστάτευε το ίδιο το σπίτι αλλά και την οικογένεια «παλιότερα κάθε μήνα φέρναμε τον παππά. Και όταν αγοράσαμε το σπίτι και ήρθαμε να μείνουμε εδώ κάναμε αγιασμό και ευχέλαιο. Όταν κάτι στραβώνει στην οικογένεια θα κάνεις ένα ευχέλαιο γιατί λες μωρέ με μουντζώσανε και πάει έτσι στραβά μα η υγεία, η δουλειά μ'» ²²⁰.

Είναι λοιπόν προφανές ότι η κοινωνία του Αστακού αντιλαμβάνεται έντονα την ιερότητα και το απρόσβλητο του κατωφλιού και φροντίζει να μετατρέψει το σημείο αυτό σε τόπο άμεσα συνδεδεμένο με την οικογενειακή ζωή αλλά και καλά οχυρωμένο έναντι στην επήρεια του κακού. Ειδικότερα, ο χώρος της εισόδου μετατρέπεται στο σημείο εκείνο όπου κοινοποιούνται στην κωμόπολη οι μεγάλες χαρές αλλά και οι λύπες των ενοίκων της κατοικίας, εφόσον, εδώ, αναρτώνται τα χαρακτηριστικά σημάδια που αναγγέλλουν τη γέννηση και το θάνατο. Επιπροσθέτως, περιβάλλεται με πολλά προστατευτικά μέσα, προληπτικά σύμβολα και μαγικά σημάδια. Έτσι, όλα αυτά μεταδίδουν κάτι από τη θαυματουργική τους δύναμη στο σπίτι, επιτρέποντας στον άνθρωπο που το κατέχει και το χρησιμοποιεί να απολαμβάνει την προστασία του θείου

²¹⁷ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²¹⁸ Πληροφορήτρια Καλλιρρόη Λιάλιου

²¹⁹ Βλ. Mircea Eliade, *Το ιερό και το βέβηλο*, Αθήνα 2002, σελ. 20-33.

²²⁰ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου- Φάρου

στην καθημερινότητά του²²¹. Επομένως, τοποθετούνται στην είσοδο αντικείμενα που διώχνουν το «κακό μάτι», τις δυνάμεις της μαγείας και φέρνουν τύχη όπως πέταλα και σκόρδα. Συγκεκριμένα, την ημέρα των Χριστουγέννων κρεμιάται η *κουτσούνα* (βολβός φυτού) τυλιγμένη με πλεκτό κόκκινο ύφασμα ή τούλι. Την πρωτομαγιά ο χώρος στολίζεται με το πρωτομαγιάτικο στεφάνι, που φέρει τις ευεργετικές ιδιότητες της ανθισμένης φύσης στο σπίτι (βλ. εικ. 17). Τέλος, ο χώρος του ανωφλιού καθαγιάζεται το Πάσχα με το σχηματισμό του σταυρού από το άγιο φως της Ανάστασης²²².

Συνάγεται από τα παραπάνω, το συμπέρασμα ότι το κατώφλι του σπιτιού για τους Αστακιώτες έχει ξεχωριστή σημασία, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την ιδιαίτερη θέση του τόσο στις εθιμικές πρακτικές του λαϊκού εορτολογίου, όσο και στις διαβατήριες τελετουργίες που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής. Πιο αναλυτικά, ανάμεσα στα έθιμα του γάμου, ένα ιδιαίτερο στάδιο τελετουργικού αφορά την άφιξη των νεόνυμφων στο νέο σπίτι μέσα από τη διάβαση του κατωφλιού, η οποία συνοδεύεται από το σπασίμο ενός ροδιού και το κέρασμα γλυκού²²³ από την πεθερά προς τη νύφη. Επικρατεί το εξής τελετουργικό: «*Στην είσοδο άμα έρχεται η νύφ' βάνε το γενί που κάναμε χωράφια, αλέτρ' και το βάνε μέσα σ'ένα ρούχο για να πατήσ' η νύφ' απάν' να ναι γερή και σιδερένια. Τσ τάιζες μέλ' ή με καρύδια ή σταφύλ' ή γλυκό κεράσ'. Πατάνε το ρόδ' και πετάνε τα κουφέτα*»²²⁴. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια θανάτου κάποιου μέλους της οικογενείας, οι παραστάδες της εισόδου καλύπτονται με πανί μαύρου χρώματος, το οποίο συχνά φέρει τα αρχικά του θανόντος ως ένδειξη πένθους. Έτσι, γνωστοποιείται το γεγονός σ' ολόκληρη την κοινότητα «*Όταν πέθανε ένας άνθρωπος βάζανε μπροστά στην είσοδο του σπιτιού και κάτω όλη πόρτα είχε ένα πανί μαύρο από δω και από κει το οποίο το φύλαγαν ένα χρόνο, έγραφε και το όνομα επάνω*»²²⁵

²²¹ Για τη σχέση του ανθρώπου με αντικείμενα «φορτισμένα» από θρησκευτικές σημασίες και ιδεολογικούς προσανατολισμούς, που καθορίζει απόλυτα το νόημα των πραγμάτων στον υλικό πολιτισμό του λαού με σκοπό την συναισθηματική αναγωγή στο παρελθόν βλ. Μανόλης Γ. Βαρβούνης, «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 65-77.

²²² Μέσω του καθαγιασμού του χώρου μια κοινότητα ανασυγκροτείται διαρκώς μέσα στο χρόνο και ανασυνθέτει τη συλλογική της μνήμη σε αντίθεση με σήμερα όπου οι άνθρωποι ζουν σε απρόσωπους χώρους. Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, ό.π., σελ. 88.

²²³ Για το έθιμο προσφοράς μελιού με καρύδια ως ευχή για πολυτεκνία και ηδέος βίου βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα Β'*, Ακαδημία Αθηνών 1975, σελ. 319-320

²²⁴ Πληροφορήτρια Καλλιρρόη Λιάλιου

²²⁵ Πληροφορήτρια Ρούλα Χατζή

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥΣ

Α. Το επάγγελμα του οικοδόμου

Πριν η μηχανή αντικαταστήσει το ανθρώπινο χέρι η οικοδομική αποτέλεσε τέχνη που ασκούσαν από συγκεκριμένα άτομα με αναγνωρισμένη δεξιότητα. Ο λαϊκός τεχνίτης ταυτιζόταν με την κοινωνία στην οποία ζούσε ή εργάζονταν, γι' αυτό και το έργο του δείχνει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινότητας στην οποία ανήκει. Επομένως, ο οικοδόμος παρά τα πενιχρά τεχνικά μέσα, που είχε στη διαθεσή του, κατόρθωσε κινημένος από τον εσωτερικό του κόσμο και από τη διαθεσή του να δημιουργήσει πρωτότυπα έργα, παρόλο που ήταν προσηλωμένος στην παράδοση χωρίς να αποζητά την πρωτοτυπία.

Τα ισνάφια ή συντεχνίες των μαστόρων ήταν ομάδες από ειδικευμένους τεχνίτες που ταξίδευαν, εκτελώντας διάφορα έργα. Οι τεχνίτες, απασχολούνταν σε κοινότητες που ευημερούσαν ή προσλαμβάνονταν από εύπορους πελάτες για την κατασκευή υψηλής στάθμης κατοικιών, τα γνωστά αρχοντικά. Επίσης, είναι γνωστό ότι η εργασία στην περίοδο 16ος- 20ος αιώνας πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των συντεχνιών. Είναι γεγονός ότι υπήρχαν οργανωμένες συντεχνίες σε πολλά μέρη όπως στη Θεσσαλονίκη, στην Πρέβεζα, στην Άρτα, Λάρισα, Πάτρα, Κέρκυρα, Γιάννενα κτλ²²⁶. Ειδικότερα, περιείχαν πολλές ειδικότητες και βασιζόνταν σε μια αυστηρή ιεραρχία ανάμεσα στα μέλη κάθε ομάδας, τη βάση καταλαμβάνει ο μαθητευόμενος ενώ στην κορυφή βρίσκεται ο μάστορας. Στην συνηθισμένη τους μορφή αποτελούνταν από δέκα- είκοσι μαστόρους. Τέλος, αρχηγός σε κάθε ισνάφι ήταν ο πρωτομάστορας.

Ας σημειωθεί ότι εκτός από τις συντεχνίες την ίδια περίοδο υπήρχαν και οι πλανόδιοι τεχνίτες²²⁷, οργανωμένοι σε συντροφίες (ή παρέες) που δεν είχαν σταθερό τόπο εργασίας. Αυτή η εξειδικευμένη εργατική δύναμη έβρισκε περιοδική απασχόληση όπου υπήρχε ανάγκη. Έχει καταστεί σαφές το πόσο σημαντική υπήρξε η συμβολή των ισναφιών στη διάδοση ορισμένων τύπων κτισμάτων όπως του αρχοντικού σε πολλές

²²⁶ Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή), ΙΜΙΑΧ, Δεκέμβριος 1988 και του ίδιου *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος – 20ος αιώνας)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1968, σελ. 11-12 και Κωνσταντίνος Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα, Θεσσαλονίκη 1999*.

²²⁷ Για τους πλανόδιους τεχνίτες και την προέλευσή τους βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (10ος- 20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 40-41.

περιοχές. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο ρόλος τους υπήρξε ενοποιητικός μέσα στα Βαλκάνια αλλά πολλές άλλες τυπολογικές και μορφολογικές κατευθύνσεις επιλέχθηκαν σε αυστηρά τοπικό επίπεδο όπως συνέβη και με τις δυτικές επιδράσεις όπου αναμίχθηκαν με τις «τοπικές» μορφές.²²⁸

Ξεχωριστός λόγος, όμως, πρέπει να γίνει για τους Ηπειρώτες τεχνίτες που εργάστηκαν στον Αστακό. Τα περισσότερα αστικά σπίτια χτίστηκαν από άγνωστους, έμπειρους τεχνίτες που ανήκαν σε συντεχνίες²²⁹ σε αντίθεση με τα λαϊκά τα οποία χτίστηκαν από πλανόδιους τεχνίτες πιο περιορισμένων δυνατοτήτων.

Η Ήπειρος φημίζονταν για τους καλούς μαστόρους²³⁰, ολόκληρες επαρχίες της αποτελούνταν από μαστοροχώρια. Αυτές ήταν η επαρχία Τζουμέρκων, τα χωριά των Ιωαννίνων και η επαρχία Κόνιτσας. Ειδικότερα, οι Ηπειρώτες μάστορες εργάζονται σε όλη την Ελλάδα Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, νησιά και παλιότερα εργάζονταν σε όλη τη Βαλκανική χερσόνησο, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Αίγυπτο και Περσία²³¹. Συνεπώς, οι άριστοι τεχνίτες, κτίστες της πέτρας επηρέασαν σημαντικά με το έργο τους το χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής του Αστακού, ταυτόχρονα όμως δραστηριοποιήθηκαν ως τεχνίτες κάτω από συνθήκες που μεταβάλλονταν ανάλογα με τις ανάγκες και το χαρακτήρα της τοπικής κοινωνίας.

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι Αστακιώτες οικοδόμοι μέχρι και το 1945 δεν υπήρχαν. Αναλυτικότερα, σε αρχιτεκτονική μελέτη που διεξήχθη το 1984 με σκοπό την αναγνώριση της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας των οικισμών Βόνιτσας- Ξηρόμερου βλέπουμε ότι ο Αστακός παρουσιάζει επάρκεια σε ξυλουργούς, σιδηρουργούς, σοβατζήδες, χτίστες, πετράδες και πλακάδες συγκεκριμένα πενήντα τεχνίτες

²²⁸ Για το ρόλο των ισναφίων από περιοχή σε περιοχή βλ. Δημήτρης Φιλίπιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, ό.π., σελ. 62-64.

²²⁹ Πρόκειται για τεχνίτες έμπειρους που μαθήτευσαν κοντά σε ξένους τεχνίτες που γνώρισαν την αρχιτεκτονική διαφόρων περιοχών. Αυτοί οι ανώνυμοι δημιουργοί έκτισαν και τα αστικά σπίτια της Πρέβεζας τα οποία μοιάζουν με αυτά του Αστακού. Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Τσαίμου, «Σπίτια της Πρέβεζας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31(1994), σελ. 179-186.

²³⁰ Σχετικά με τους Ηπειρώτες μαστόρους βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Ηπειρωτική λαϊκή τέχνη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5, σελ. 255. Επίσης για τη συνεργασία των αρχόντων με τους λαϊκούς τεχνίτες βλ. Γ. Α. Μέγας, *Σιάτιστα. Τ' αρχοντικά της, τα τραγούδια της και οι μουσικοί της*, Αθήνα 1963, α.6, σελ.10-13. και Μαμμόπουλος Α., *Λαϊκή Αρχιτεκτονική: Ηπειρώτες μάστοροι και γεφύρια*, Αθήνα 1973, Μάργαρης Β., *Κόνιτσα. Τα ξακουστά μαστοροχώρια*. Γιάννενα 2007, Τζελέπης Π., *Λαϊκή Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1997.

²³¹ Βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, *Η Ελληνική οικία*, Αθήνα 1949, Δημ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις σκεύη και τροφαί*, Αθήνα 1970, σελ. 19, Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα 1967, σελ. 53 και Κίτσος Α. Μακρής, «Αρχιτέκτων Δήμος Ζηπανιώτης», *Επιθεώρηση της τέχνης*, 5 (1957), σελ. 1-16 και 147-159.

παρουσιάζονται ως ντόπιοι, σε αντίθεση με παλιότερα όπου λόγω ανεπάρκειας εργατικού δυναμικού η διακίνηση από διπλανά χωριά ή πόλεις ήταν συχνή²³². Αργότερα, οι ντόπιοι διδάχτηκαν την τέχνη από τους Ηπειρώτες οικοδόμους οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στον Αστακό αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, οι μάστορες της πέτρας που εργάστηκαν στον Αστακό και έχτισαν την πλειονότητα των λαϊκών κατοικιών, δεν συγκροτούσαν οργανωμένους επαγγελματικούς σχηματισμούς, αλλά μικρότερες ομάδες από τεχνίτες-βοηθούς που άλλοι απ' αυτούς είχαν την ίδια ειδικότητα και άλλοι ασκούσαν συναφή επαγγέλματα. Οι παρέες αυτές δούλευαν κάτω από έναν πρωτομάστορα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο γέρο πρωτομάστορας Κώστας Παπαζήσης που συναντήσαμε στον Αστακό, το 2012, ο οποίος θυμόταν ακόμα την παρέα του πατέρα του που ήταν και αυτός μάστορας. Άλλωστε η Κόνιτσα και η Πυρσόγιαννη απ' όπου κατάγεται ο Παπαζήσης έδωσαν πολλές συντροφιές κτιστών²³³.

Οι ξακουστοί Ηπειρώτες μαστόροι συχνά πραγματοποιούσαν ταξίδια, κυρίως, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, προκειμένου να μεταβούν σε τόπους όπου θα εργάζονταν για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία για τη ζωή. Ο βασικός παράγοντας, που οδήγησε τους κατοίκους των ορεινών χωριών στα ταξίδια και την ξενιτιά, ήταν η έλλειψη μέσων συντηρήσεως, η φτώχεια. Άρα, τα λίγα καλλιεργήσιμα χωράφια με την ελάχιστη απόδοση δεν έφταναν να θρέψουν τους πληθυσμούς. Τέλος, στους τόπους όπου πήγαιναν, φιλοξενούνταν από τους ίδιους τους νοικοκύρηδες, οι οποίοι εξασφάλιζαν και τη διατροφή τους, ενώ άλλοι, βρίσκοντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, εγκαθίστανται μόνιμα.

Επίσης, διαφαίνεται ότι οι ίδιοι οι μάστορες είχαν επίγνωση της αξίας και της τελειότητας των έργων τους, με τα οποία έχουν κοσμήσει όλο τον ελληνικό χώρο και όλη τη Βαλκανική χερσόνησο. Αξιοπρόσεκτη είναι η κινητικότητα τους. Ειδικότερα, μάστορες από την περιοχή της Κόνιτσας έκτιζαν όχι μόνο εντός των ελληνικών συνόρων αλλά και στη Μικρά Ασία, τη Ρουμανία, την Αίγυπτο και τη μακρινή Περσία: «Δεν υπήρχε τεχνίτης μαραγκός στον Αστακό. Τσ' βρήκα εγώ απάν' απ' την Πυρσόγιαν'.

²³² Βλ. Κατερίνα Φλώρου, Φώτης Κατσαρός, Πάνος Λιάρος (ομάδα μελέτης), *Αναγνώριση της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας των οικισμών της επαρχίας Βόνιτσας- Ξηρόμερου*, Οκτώβριος 1984. Πηγή: Γενικά Αρχεία Κράτους Μεσολόγγι, αρ. πρ. 5356/1-12-86 για έγκριση του Γ.Π.Σ. Αστακού.

²³³ Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος – 20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 40-41. Επίσης ο Δ. Λουκόπουλος αναφέρεται στη διάδοση ορισμένων κτιριολογικών τύπων από Ηπειρώτες τεχνίτες βλ. Δ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικά οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, Αθήνα 1925, σελ. 47.

Υπήρχαν οι δικοί μας μαραγκοί απάν' απ' την Πυρσόγιαν' και το Κρικάκ' ήταν ούλ'. Ο πατέρας μ', ο παππούς μ', ο πατέρας τα' μάνας μ' είχε απ' το '20 '21 '18 εδώ. Αυτοί οι Ηπειρώτες ήταν ούλ' επαγγελματίες δηλαδή είκοσι οκάδες καλαμπόκ' και είκοσι οκάδες στάρ' έβγαζε το χωριό μ'. Ζούσε η οικογένεια με τέτοιο πράμα; Κι ήτανε ούλ' ζενιτεμέν'. Ξέρ'ς που πέθανε η αδερφή τσ' μάνας του πατέρα μ' στη Περσία, στη Λυκονιά. Κάθε καλοκαίρ' πηγαίνω εκεί. Εδώ ήταν η δουλειά μ' εδώ δούλευα είτε στο Αγρίνιο. Στα Ζαγοροχώρια τα χω δουλέψ' όλ', γύρισα ολόκληρ' σχεδόν την Ήπειρο και ολόκληρ' τη Μακεδονία, Γρεβενά, Κοζάν', Καστοριά, Φλώρινα σε όλα τα χωριά»²³⁴.

Συμπερασματικά, κύρια αιτία μετακινήσεων ήταν η ένδεια των τόπων καταγωγής τους. Άρα, οι εμπειρικοί τεχνίτες της πέτρας, μέσα από τα ταξίδια τους αφ' ενός γνώριζαν την αρχιτεκτονική διαφόρων περιοχών και πλούτιζαν τις ιδέες και τις γνώσεις τους και αφ' ετέρου τις μετέδιδαν σε κάθε νέο έργο τους.

Σήμερα, ο τόπος έχει αυτάρκεια μαστόρων αρκετοί από αυτούς πρόλαβαν το χτίσιμο με πέτρα αλλά υπάρχουν και οικοδόμοι των τελευταίων δεκαετιών που χτίζουν με σύγχρονα μέσα και μπετό. Ο Κώστας Παπαζήσης αναφέρει «εδώ όταν ήρθαμε ήταν μόνο χωράφια . Ήταν πολύ λίγα τα σπίτια , Εγώ τα έφκιασα όλα αυτά, διότι τον καιρό που ήρθαμε εμείς εδώ δεν υπήρχαν τεχνίτες Ξηρομερίτες το '45, εδώ υπήρχανε και μαραγκοί ηπειρώτες, τσαγκάρηδες απ' τα Πράμαντα. Δεν υπήρχαν επαγγελματίες, μόνο πρόβατα και γίδια είχαν και καλλιέργεια. Τώρα γίνανε κάτι νέοι τεχνίτες εδώ πέρα και μάθανε από μας. Αυτοί οι νέοι σήμερα μ'κανε και θεωρία, λέω εμένα μ' κάντε μωρέ, εγώ σας έμαθα»²³⁵.

Η παρέα των μαστόρων που αναλάμβανε το χτίσιμο ενός σπιτιού μικρού σε μέγεθος αποτελούνταν συνήθως από πέντε- έξι τεχνίτες ενώ για μεγάλες οικοδομές από δέκα. Ο αρχιμάστορας που ήταν ο μεγαλύτερος σε ηλικία , ο πιο έμπειρος δεν έκανε μόνο κουμάντο αλλά συμμετείχε και στο χτίσιμο. Επίσης, είχε εξαιρετικά αναπτυγμένες τεχνικές γνώσεις και μπορούσε να σχεδιάσει και να εκτελέσει οποιοδήποτε έργο. Τέλος, ο ίδιος έδινε το σχέδιο του σπιτιού αφού πρώτα το σκεφτόταν, σύμφωνα με τις συνήθειες του τόπου, με τα υλικά που είχε στη διάθεσή του και τις επιθυμίες του νοικοκύρη²³⁶.

²³⁴ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²³⁵ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²³⁶ Για τη στενή σχέση δημιουργού και αποδέκτη, ο οποίος λειτουργεί ενεργητικά από την αρχή της δημιουργικής διαδικασίας αλλά και για τη συνεργασία πολλών ανθρώπων μέσα σε πολλές γενιές για την κατασκευή του σπιτιού χωρίς την παρουσία αρχιτεκτόνων και σχεδίων βλ. *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός, Λαϊκές τέχνες – Μουσική- Χορός- Θέατρο σκιών*, τ.2, Αθήνα 1986, σελ.29 και 62 καθώς επίσης και Π. Ν. Τζελέπης, «Οι λαϊκοί αρχιτέκτονες», *Ζυγός*, 3(1956), σελ.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι πρόκειται για πνευματική και υλική εργασία που οδηγούσε προς τα εμπρός, έτσι τα έργα τους μαρτυρούν την επιμέλεια και την εμπειρία του στοχαστικού καλλιτέχνη. Πράγματι, ο τεχνίτης σκεφτόταν πρώτα πώς θα γίνει το σπίτι. Με τη σκέψη προσπαθούσε να προσαρμόσει την κατασκευή του στις πρακτικές του ανάγκες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα έργα του στερούνταν καλλιτεχνικού συναισθήματος²³⁷: «δεν είχαμε επικεφαλή, ούτε εργολάβο, ούτε επιστάτ', εγώ δεν είχα σχέδιο, δεν είχα τίποτα, το σχέδιο ήταν δικό μ', το σκεφτόμνα πρώτα πως θα γίν' άμα δεν σκέπτεσαι πως θα γίν'; πως θα το ξεκινήσεις; Ήλεγα εκεί θα φκιάζω τ' πόρτα, εκεί αυτό, σκεφτόμνα και για το μέλλον»²³⁸.

Με άλλα λόγια, ο αρχιμάστορας αναλάμβανε να φέρει εις πέρας όλες τις οικοδομικές εργασίες. Η Αγγελική Χατζημιχάλη διαπιστώνει ότι «ήταν εργολάβος και εργοδότης και συχνά συνέταιρος. Ο πρωτομάστορας φρόντιζε να βρίσκει τις δουλειές, να διαχειρίζεται κάθε ζήτημα και να κανονίζει κάθε χρηματική και εμπορική συναλλαγή του συνεργατισμού»²³⁹. Ακόμα, τα σχέδια και οι αρχιτέκτονες δεν χρειάζονταν. Η δημιουργία ενός σπιτιού απαιτούσε τη συνεργασία ανάμεσα στους κατασκευαστές και τους χρήστες. Και οι δυο τους ήξεραν για ποιον τύπο πρόκειται ακόμα και για ποια υλικά. Επίσης, ο ιδιοκτήτης δεν ήταν απλά ένας καταναλωτής²⁴⁰. Επομένως, ξεκινούσαν με βάση έναν ορισμένο τύπο και απέμειναν μόνο οι λεπτομέρειες να καθοριστούν, δηλαδή οι ανάγκες τις οικογένειας, το μέγεθος και η σχέση με την τοποθεσία και το μικροκλίμα²⁴¹.

Πελεκάνοι ονομάζονταν αυτοί που λάβευαν, πελεκούσαν την πέτρα και ήταν συνήθως δυο. Επιπλέον, στην ομάδα υπήρχαν ακόμα ο μαραγκός, ο σοβατζής και ο χτίστης. Όλοι οι υπόλοιποι εκτός τον αρχιμάστορα αποκαλούνταν τεχνίτες και είχαν εμπειρία σε διάφορες τέχνες αλλά συνήθως προτιμούσαν μια από αυτές. Ο αρχιμάστορας είχε τον πρώτο λόγο σε όλα τα θέματα και εξουσίαζε το βοηθητικό προσωπικό του: «Ημασταν

7 όπου τα έργα πραγματοποιούνταν ανάλογα με το σκοπό τους, τη ζωή και τον άνθρωπο και όχι με θεωρίες ή πάνω σε αυθαίρετο «αισθητικό» δόγμα.

²³⁷ Στη λαϊκή τέχνη η αισθητική λειτουργία είναι συνυφασμένη και συγχέεται με την πρακτική μορφή βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, «Το νησιώτικο λαϊκό σπίτι», *Νέα Εστία*, 35 (1944), σελ. 432-436.

²³⁸ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²³⁹ Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι συντεχνίες-Τα ισνάφια», στο *L' Hellenisme contemporain (1458-1953)*, *Η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1953, σελ. 288-290.

²⁴⁰ Βλ. Amos Rapoport, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, (Μτφρ. Δημήτρης Φιλίπιδης), Αθήνα 1976, σελ. 18-22.

²⁴¹ Βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, «Λαογραφία και αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, 40(1946), σελ. 1140. «Από τον τρόπο με τον οποίο γίνεται εκάστοτε η προσαρμογή αυτή, πηγάζουν παρεκκλίσεις από τον παραδεδομένον τύπον...Έτσι δημιουργείται ποικιλία μορφών, αι οποίαι παρουσιάζουν αλληλουχίαν και αλληλοεξάρτησιν και δεικνύουν οργανικήν εξέλιξιν».

πέντε μαστόρ', οι αρχιμαστόρ'. Ένας ήταν ο αρχιμάστορας, δεν μπορούσαν να 'ταν και οι πέντε αρχιμαστόρ'. Αλλά ο ένας σεβόταν τον άλλο. Δεν ήλεγε εγώ είμαι αρχιμάστορας και θα κάνω ότι θέλω εγώ. Υπήρχε σεβασμός. Όλοι οι άλλ' λεγότανε τεχνίτες αλλά αυτός λεγόταν αρχιμάστορας διότι έκανε κουμάντο, ήταν κουμανταδόρο, γιατί δεν μπορούσε να ξέρ' ένας νεότερος από μένα γιατί εγώ πέρασα πολλά και ήξερα. Την πέτρα την πελεκάγανε οι γερόντοι. Ο ίδιος ο παππούς μου ήταν πελεκάνοι. Τα περισσότερα τα έχω φτιάξ' και ήμνα αρχιμάστορας δούλευα και γω μέσα. Πηγαίναμε και το απόγευμα, στις δώδεκα η ώρα πιάναμε μέχρι έξ' επτά το απόγευμα»²⁴².

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η οικονομική ανάπτυξη συμβάδιζε με την αυξημένη ζήτηση για ειδικευμένους τεχνίτες χωρίς ωστόσο, να αποκλείει τη χρήση ντόπιων τεχνιτών για συνηθισμένες συμβατικές εργασίες. Έτσι, ο αρχιμάστορας είχε ως βοηθούς άλλους μαστόρους Ηπειρώτες (κυρίως από την Κόνιτσα) και ως μαθητευόμενους τους λασπιάδες οι οποίοι ήταν αστακιώτες νεαρής ηλικίας και αναλάμβαναν το φτιάξιμο και το κουβάλημα της λάσπης. «Εγώ ο ίδιος τα σοβάτζα κιόλας, οι Ηπειρώτες κάναμε ούλες τσ' δουλειές»²⁴³.

Φυσικά, αυτοί που ήταν γιοι μαστόρων φαίνεται να απολάμβαναν περισσότερα πλεονεκτήματα, εφόσον μπορούσαν να μάθουν τη δουλειά πιο γρήγορα και λόγω του συγγενικού δεσμού εύκολα περνούσαν από τη μια επαγγελματική βαθμίδα στην άλλη και πολλές φορές τους απονέμονταν και ο τίτλος του αρχιμάστορα²⁴⁴. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Κώστα Παπαζήσης ο οποίος έγινε αρχιμάστορας μαθαίνοντας τη δουλειά δίπλα στον πατέρα του και τον παππού του «τότες δεν υπήρχανε πολλοί μαστόρ' να σηκωθεί ένα σπίτ', ήμαστανε εγώ, ο πατέρας, ο παππούς μ' και ο αδερφός του παππού μ'. Ήμασταν πέντε – έξι μαστόρια απ' το χωριό μ'. Ο αρχιμάστορας ήταν ο παππούς μου, μετά ο πατέρας μ', μετά ήμνα εγώ».

Επίσης, ο μάστορας κατείχε σημαντική κοινωνική θέση και δεν ασχολούνταν ούτε με τη γεωργία ούτε με την κτηνοτροφία. Αναντίρρητα, έστω και αν δεν είχε την ίδια ταξική προέλευση ταυτίζονταν με τον τρόπο ζωής της αστικής τάξης και ήταν σε θέση να συνθέσει χώρους ανάλογα με τα σχήματα συμπεριφοράς του πελάτη του. Εξάλλου, η ταύτιση είχε ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο για την επιτυχία ή όχι της δουλειάς αλλά και για την εικόνα του στην κοινότητα δηλαδή τον ρόλο του που ήταν σαφής. Επομένως, η

²⁴² Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²⁴³ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁴⁴ Για τα πλεονεκτήματα που απολάμβαναν οι γιοι των μαστόρων βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 74 και 122.

κοινωνία επιθυμούσε απ' αυτόν «έργα τέχνης» και αυτά προσπαθούσε να κατασκευάσει²⁴⁵. Άρα, θέση του ήταν σαφής: *«Μετά ακολούθησαν οι Αστακιώτες και γίνανε κι αυτοί μαστόρ' όπως είναι τώρα. Ενώ εμείς ήταν πάππων προς πάππων επαγγελματίες. Όπως ήτανε εδώ οι προβαταραίοι εμείς ήμασταν μαστόρ'.* Ζούσαμε από το επάγγελμα αυτό. *Εμείς ήμασταν ειδικοί*»²⁴⁶.

Είναι σαφές ότι ο μάστορας έκανε μια δουλειά που δεν μπορούσε να ασκήσει κανένας άλλος γι' αυτό τα λόγο διακρίνονταν από τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου έχοντας ιδιαίτερες ικανότητες. Αναλυτικότερα, καθώς μεταβαίνει κανείς από το αγροτικό τμήμα της κοινωνίας στο αστικό, η ιδιότητα του κτίστη της πέτρας αποκτά πιο ξεκάθαρο χαρακτήρα, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην επαγγελματική του εξειδίκευση στο πλαίσιο των μεγάλων συνεργείων της παραδοσιακής ανώνυμης αρχιτεκτονικής. Κατά συνέπεια, ο δημιουργός ήταν γνωστός στον αποδέκτη αλλά και ολόκληρη η κοινότητα γνώριζε τους τεχνίτες παρόλο που τα έργα τους έφτασαν σε εμάς ως ανώνυμα.

Ακόμα, η παρέα των τεχνιτών πληρώνονταν συνολικά για το έργο τους. Ο μάστορας εισέπραττε τα χρήματα και τα κατένειμε στα μέλη ανάλογα με τη θέση τους. Οι μεγάλες εμπορικές οικογένειες είχαν την δυνατότητα τα πληρώνουν τους μάστορες με χρήματα γι' αυτό οι αστικές κατοικίες ξεχωρίζουν για την καλή ποιότητα των υλικών και τις επιμελημένες λιθοδομές τους από τις πιο απλές. Εντούτοις, για τις αγροτικές φτωχικές οικογένειες η αμοιβή σε χρήματα ήταν δύσκολη υπόθεση γι' αυτό πολλές φορές η πληρωμή γινόταν σε είδος *«για μια χούφτα ελιές δουλεύαμε τότε για να περάσ' ο χειμώνας. Δεν ήταν να έχουν μεροκάματο. Εγώ θυμάμαι ήρθε ένας μάστορας από την Ήπειρο. Έκατσε και έχτισε το σπίτι', το δικό μας για να μπούμε μέσα να κοιμόμαστε σαν σαρδέλες, μες στο σάϊσμα και έφαγε όλο τον καιρό μόνος το έχτιζε και τελικά του 'δωσε μια γίδα ο πατέρας μ', αυτή ήταν η πληρωμή. Κοίταξε να δεις τότε ένα δωμάτιο φτιάνανε και έζγε η οικογένεια όλ' μαζί είχε και ένα τζάκ'»*²⁴⁷. Ο Κώστας Παπαζήσης αναφέρεται στο επίμαχο ζήτημα *«τα λεφτά π' πετάγανε στα θέμελα, τα 'παιρνα εγώ, ο αρχιμάστορας και μετά τα μοίραζα στην παρέα. Όχι τσ' εργάτες τα παίρναμε εμείς οι μαστόροι, οι πέντε μαστόρ' που μασταν»*.

²⁴⁵Βλ. Νίκο Αγγ. Καλογεράς, *Άνθρωπος και κατοικία*, ό.π., σελ. 122-123.

²⁴⁶ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁴⁷ Πληροφορητής Χρήστος Αλλός

B. Τα υλικά δόμησης

Εδώ αναλύονται τα βασικά υλικά τα οποία χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή της αστακιώτικης κατοικίας. Η παρουσίαση των υλικών είναι απαραίτητη, διότι στα υλικά αποτυπώνεται η ιστορία του κάθε πολιτισμού. Συνεπώς, είναι φανερό ότι υλικά και χρόνος συνδέονται άμεσα. Υπάρχουν υλικά που αντιστέκονται στη φθορά του χρόνου, όπως η πέτρα και το ξύλο, και ρουφούν κάθε στιγμή της ιστορίας²⁴⁸ και υλικά στα οποία ο χρόνος έχει αφήσει τα σημάδια του όπως οι ξεφτισμένοι σοβάδες των αστικών σπιτιών, οι μαυρισμένες επιφάνειες των τοίχων, οι τρύπες από τις σφαίρες του εμφυλίου που υπάρχουν στον καθρέπτη του πορτ-μαντό στην οικία νυν ιδιοκτησίας Πέτρου Τριανταφυλλίδη πρώην ολυμπιονίκη Παντελή Καρασεβδά και οι τρύπες που υπάρχουν στο ξύλινο πάτωμα της οικίας Αργίνης Παπαδημητρίου.

Η πέτρα

Η διαδεδομένη παρουσία της πέτρας στο φυσικό περιβάλλον του τόπου οδήγησε στην ευρεία χρήση της ως δομικό υλικό στην αρχιτεκτονική της κατοικίας. Για τη δημιουργία της κατοικίας αξιοποιούνται τα ντόπια υλικά²⁴⁹, εφόσον οι οικονομικές συνθήκες αλλά και τα περιορισμένα μέσα του παρελθόντος δεν επέτρεπαν τη χρήση άλλων υλικών. Παράλληλα, η έντονη παρουσία της πέτρας στην αρχιτεκτονική φανερώνει, κατά πρώτο λόγο, την επιτυχημένη προσαρμογή του ανθρώπου στο φυσικό του περιβάλλον, συγχρόνως, όμως, καταδεικνύει ότι η συνδιαλλαγή με το περιβάλλον οδηγεί σε πολιτισμική έκφραση μέσω της αρχιτεκτονικής δημιουργίας²⁵⁰. Άρα, η ίδια η φύση ήταν αυτή που οδήγησε τον άνθρωπο να βρει το αναγκαίο στη φυσική και

²⁴⁸ Βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο. Πως οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Αθήνα 1990, σελ. 178-179.

²⁴⁹ Για τη σημασία που έχουν τα τοπικά υλικά στην αρχιτεκτονική έκφραση των ανώνυμων κτισμάτων στα πιο φτωχικά μέρη βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Γενική εισαγωγή», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 1, Αθήνα 1982, σελ. 27 καθώς επίσης και Δημήτρης Φιλιππίδης, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Το μεθοδολογικό πρόβλημα σήμερα», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 1, 1982, σελ. 55 όπου τονίζει ότι στις εμπορευματικές κοινωνίες είναι συχνή η διακίνηση επιδράσεων που συχνά συνοδεύονται και από τα αντίστοιχα υλικά σε αντίθεση με τις κλειστές κοινωνίες

²⁵⁰ Για την ιερότητα της φύσης και συγκεκριμένα της πέτρας βλ. Mircea Eliade, *Το ιερό και το βέβηλο*, ό.π., σελ. 103-104.

πνευματική του ζωή. Όπως γράφει ο Δ. Πικιώνης «*Το αναγκαίο, το απαραίτητο νιώθεις στην κάθε πέτρα της λαϊκής αρχιτεκτονικής*»²⁵¹.

Ο δομικός λίθος βρίσκεται σε αφθονία κοντά στον οικισμό σε διάφορες μορφές και με καθορισμένες φυσικές ιδιότητες. Επίσης, η πέτρα του Αστακού είναι γνωστή και διαδεδομένη σε αρκετές περιοχές, είναι ανθεκτική και χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των σπιτιών αφού πρώτα λαξεύονταν με επιμέλεια. Είναι γνωστό ότι σε θερμές, ξηρές περιοχές η χρήση της πέτρας εξασφάλιζε τη θερμότητα του σπιτιού κατά τη διάρκεια του χειμώνα και τη δροσιά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Έτσι, απορροφώντας τη ζέση της ημέρας την ακτινοβολούσε ξανά τη νύχτα, ενώ, η πυκνή δόμηση που προσέφερε σκιά, περιορίζοντας τις εκτεθειμένες στον ήλιο επιφάνειες.

Το γνωστό **ξερολίθι** χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αποθηκών, μαντρών αλλά και των θεμελίων του σπιτιού γιατί ήταν πολύ ανθεκτικό στην υγρασία γιατί στην ξερολιθιά δεν χρησιμοποιούσαν συνδετικό υλικό αλλά άλλες μικρότερες πέτρες: «*Δουλεύαμε και με ξερολίθ' το λέγαμε εμείς τότε, πέτρες. Δεν εβάναμε καθόλου λάσπ'.* Μπορούσαμε να χτίζουμε μάντρες, αποθήκες τέτοια. Για το σπít' όμως κάτ' να έχ'»²⁵².

Γνωστή ήταν, επίσης, και η **μαρμαρόπετρα** του Αστακού. Συγκεκριμένα, το μάρμαρο το συναντά κανείς κατά κανόνα στα μπαλκόνια με τα αριστουργηματικά φουρούσια, στα περιθώρια των εξωθύρων και στη βάση του κτιρίου που συμπίπτει με τη ζώνη του ημιυπογείου(Βλ. εικ). Στα νταμάρια του Αστακού γινόταν η εξόρυξη του μαρμάρου με το οποίο έχει επενδυθεί το εσωτερικό της Τράπεζας της Ελλάδος στην Αθήνα, οι αίθουσες του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετάνια και άλλα αθηναϊκά μέγαλα. Ας σημειωθεί ότι τα νταμάρια του Αστακού έβγαζαν κάποτε τις περίφημες λιθογραφικές πλάκες και υπήρξε μάλιστα στην περιοχή γερμανικής ιδιοκτησίας εργοστάσιο επεξεργασίας. Η παραγωγή του διοχετεύονταν στη Γερμανία. Μετά το 1940 τα νταμάρια του Αστακού έπαψαν να βγάζουν τις λιθογραφικές πλάκες, αλλά συνέχισαν την παραγωγή μαρμάρων. Τέλος, ένα άλλο είδος πετρώματος που συναντάμε στην περιοχή είναι οι **ασβεστολιθικοί σχιστόλιθοι**, το όνομα των οποίων προέρχεται από την ιδιότητά τους να σχίζονται σε πλάκες.

Η πέτρα όπως αναφέραμε παραπάνω εξορύσσονταν από τα νταμάρια του Αστακού και τίθεντο στη διάθεση των ειδικευμένων μαστόρων που αναλάμβαναν να επεξεργαστούν την πρώτη ύλη για το κτίσιμο της κατοικίας. Επιπλέον, μεταφέρονταν από

²⁵¹ Βλ. *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, Επιμέλεια: Δ. Φιλίπιδης, Αθήνα 2006, σ. 15.

²⁵² Πληροφορητής Χρήστος Αλπός.

τα νταμάρια με κάρρα στον τόπο όπου θα κτιζόνταν το σπίτι «την ήφερναν κομπότια ολόκληρα και εμείς την πελεκάγαμε». Ο πληροφορητής μου Θεόδωρος Παπαγιάννης ανέφερε χαρακτηριστικά για τη προμήθεια της πέτρας «Η προμήθεια του πετρώματος είναι από εκεί μετά το ναυπηγείο του Πόλκα. Ο Αστακός είναι άλλωστε ένα μέρος όλο πέτρα δεν είχε πρόβλημα οικοδομής, την πέτρα παλιά την παίρνανε η Γερμανοί. Πλάκα ένα είδος μαρμάρου. Ο Αστακός έχει πνίξει την Ελλάδα με πέτρες. Αν υπήρχε θεός ή διάολος ή φύση ότι πέτρα είχε την έρξε για τον Αστακό δεν κράτσε για κανένα άλλο μέρος».

Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, η πέτρα απαιτούσε πολλή δουλειά. Η επεξεργασία της ήταν μια επίπονη διαδικασία, την οποία αναλάμβανε ο **πελεκάνος** που είχε ως έργο του την προσεκτική λάξευσή της ώστε να γίνει ορθογωνισμένη. Παράλληλα, η χρήση της γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στην αρχιτεκτονική και κατά της περίοδο του νεοκλασικισμού και σήμαινε την άνθιση του επαγγέλματος του **πελεκάνου**. Αναλυτικότερα, οι μαρτυρίες αναφέρονται στους ξακουστούς **πελεκάνους** της εποχής, οι οποίοι προέρχονται από το χώρο των λαϊκών μαστόρων και ήταν απαραίτητο μέλος της ομάδας των μαστόρων: «Την πέτρα την πελεκάγανε οι γερόντοι. Ο ίδιος ο παππούς μου ήταν πελεκάνος. Τα περισσότερα τα έχω φκιάζ' και ήμνα αρχιμάστορας δούλευα και γω μέσα. Την πέτρα την πελέκαγα και εγώ την έσαζα, την τετραγώνιζα για να μπει να πιάσ' καλά. Αυτοί πέρνανε βοηθούς απ' την Κόνιτσα και από δω λασπιάδες»²⁵³. Επίσης: «Αυτοί που καθόνταναι και φτιάχνανε τσ' γωνίες, αυτοί τη σκαλίζανε τη πέτρα, τη φκιάχνανε όμορφη την κόβανε και άλλοι τη χτίζανε. Αυτά γίνονται σήμερα, αυτές οι πέτρες; Ποιος να τα φκιάζ' αυτά; Αυτοί καθόνταναι κάτ' και τα μετράγανε τόσο κομμάτ' εδώ, τόσο εκείνο. Κοίταζε θόλο από παν'. Πόσο καιρό κάνανε να τα φτιάζν' αυτά»²⁵⁴

Επομένως, πριν την έλευση των αρχιτεκτόνων στον Αστακό, τα έργα των πετράδων αποτελούσαν προσωπική δημιουργία, θέμα ταλέντου, έμπνευσης και αισθητικής του τεχνίτη: «Οι δυο μαστόροι αυτοί είχανε το σφυρί και το καλέμι και πελεκάγανε την πέτρα να γίνει ορθογώνια, πως είναι αυτές οι πέτρες που βλέπουμε στις γωνίες που είναι όμορφα φτιαγμένες, πελεκημένες. Τότε δεν ήταν η τεχνολογία που είναι σήμερα. Έπρεπε τσάκα τσάκα να κοπανάνε. Τότε ανάλογα με το κτίριο, αν ήτανε μεγάλ' οικοδομή μπορεί να είχε τέσσερις τέτοιους μαστόρους οι οποίοι κάθονταν παίρναν τις πέτρες που ήφερναν τα κάρρα, που ήταν ασμίλευτες, όπως ήτανε άγωνα ακόμα και την κόβανε και τη γωνιάζανε και την κάνανε τετράγωνη για να τη βάλει ο αρχιμάστορας στη

²⁵³ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²⁵⁴ Πληροφορητής Χρήστος Αλλπός.

γωνία για να βλέπεις αυτό το όμορφο πράγμα που κατεβαίνει με τέτοια ευπρέπεια και γράμμωση που δεν μπορούν να κάνουν ούτε οι σημερινοί οικοδόμοι»²⁵⁵.

Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι για τις αστικές κατοικίες, όπου οι ιδιοκτήτες είχαν την οικονομική δυνατότητα να απασχολούν συνεργεία μαστόρων, οι λιθοδομές είναι ιδιαίτερα επιμελημένες και, συχνά, συναντάμε και τέλεια πελεκημένες γωνίες στις τοιχοδομές. Μολαταύτα, στις λαϊκές κατοικίες οι πέτρες πελεκούνταν μεν, αλλά οι ποιότητα της λάξευσης ήταν σαφώς κατώτερη από αυτή των αστικών κατοικιών, γιατί η επεξεργασία της ήταν και τεχνικά αλλά και οικονομικά ασύμφορη, διότι προϋπέθετε πολλές ώρες εργασίας: «Για να κάνεις ένα σπίτι όπως είναι η Αγροτική τράπεζα ή του Κλοζωρή, ένα τέτοιο ψηλό σπίτι έπρεπε να είχες χρήμα διότι απαιτούνταν εργάτες. Ο αρχιμάστορας έπρεπε να υπολογίσει τις διαστάσεις που πρέπει να έχει η πέτρινη κολώνα για να στηριχθεί όλο αυτό το βάρος από πέτρα που είχε το σπίτι. Διότι σου λέει κύριε εγώ πληρώνω δεν μπορείς να με βάλεις μέσα στο σπίτι να μου πάρεις τα λεφτά και να με πλακώσ'. Έπρεπε να είναι καταρτισμένος»²⁵⁶.

Τέλος, ο οικοδόμος Ιωάννης Καβαλιεράτος τονίζει την διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη λιθοδομή των αστικών κατοικιών και των αγροτικών: «Είναι διπλή η πέτρα στα παλιά τα κτίρια, τα μεγάλα. Το ντουβάρ' είναι ογδόντα εκατοστά. Η πέτρα είναι διπλή και αν προσέξεις είναι αρμολογημένες ενώ στα μικρά σπίτια η πέτρα σταυρών' γιατί άμα δεν σταυρώσ' μπατάρσε, πήγαινε θυλακωτά²⁵⁷, η άλλ' η πέτρα σταύρωνε απάν' μεριά και βάραινε την άλλ' δεν είναι αρμολογημέν' απλώς πατάει η μια πάνω στην άλλη και μες στο κενό έχ' πετραδάκια. Από την μέσα μεριά δεν ήταν όλες ίσια οι πέτρες».

Ο ασβέστης

Πριν τη χρήση του τσιμέντου, ο ασβέστης αποτέλεσε μια από τις σημαντικές κονιές που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή των κατοικιών και γνώρισε μεγάλη διάδοση. Πιο συγκεκριμένα, παρασκεύαζαν μια οικοδομική λάσπη που αποτελούνταν από ασβέστη και άμμο και χρησιμοποιούνταν ως συνδετικό κονίαμα ανάμεσα στις πέτρες αλλά και ως επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων για να

²⁵⁵ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

²⁵⁶ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

²⁵⁷ Τα θυλακωτά στοιχεία κατά τον Μέγα ανήκουν στους αρχέγονους τρόπους της τοιχοδομίας, συναντώνται σε πρωτόγονες κατασκευές βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, «Μελέται λαϊκής αρχιτεκτονικής δημοσιευθείσαι εις διάφορα περιοδικά και εις αυτοτελείς εργασίας», *Λαογραφία*, 26 (1969), σελ. 10.

προστατεύονται από την υγρασία και τις υψηλές θερμοκρασίες: «*Η λάσπη όταν ξεραθεί τρίβεται, χρειάζονταν ένα συστατικό που να σφίγγει, να δυναμώνει την πέτρα. Τώρα χρησιμοποιούν τσιμέντο. Ο ασβέστης έμπαινε για να κολλάει. Η συγκόλληση γίνονταν με τον ασβέστη. Χρησιμοποιούν τον ασβέστη ως στοιχείο επαφής αφενός και αφετέρου για να ενσωματώνεται με την πέτρα*»²⁵⁸.

Είναι γνωστό επίσης, ότι ο **ασβέστης** ήταν ακριβό υλικό και δεν χρησιμοποιούνταν σε όλες τις κατοικίες. Η χρήση του διαδόθηκε κυρίως μετά το '60 – '65. Στις αστικές κατοικίες το συνδετικό κονίαμα αποτελούνταν από ασβέστη και άμμο ποταμίσια και σπανιότερα συναντάμε και πορσελάνη. Αντίθετα, για τα φτωχικά αγροτόσπιτα που δεν ήταν μεγάλα σε μέγεθος χρησιμοποιούνταν μόνο λάσπη, χώμα με λάσπη γι' αυτό ήταν και πιο επιρρεπή στις φθορές «*Πριν τον ασβέστ', πριν το '60, λάσπ' και χώμα, ύστερα δεν γίνονταν σπίτια μεγάλα, βαριά, μικρούλια σπιτάκια, δεν άντεχαν. Ετούτο εδώ το έφκιασα εγώ, είχε αυτός λεπτά με άμμο και ασβέστ'. Τότε ήτανες αυτοί οι παραλήδες που τα 'χανε, οι δε υπόλοιποι φκιάχνανε με χώμα και λάσπ'*»²⁵⁹.

Ως πρώτη ύλη για την παρασκευή του ασβέστη χρησιμοποιούνταν οι άφθονοι **ασβεστόλιθοι** που υπήρχαν στην περιοχή. Ο ασβέστης παρασκευάζονταν στις ασβεσταριές ή μήνες που υπήρχαν στις πλαγιές του βουνού :«*Ο ασβέστης έβγαινε με καμίνι, υπάρχουν εδώ παλιές μήνες στις πλαγιές του βουνού. Ένα τεράστιο πηγάδι που το σκάβανε μέσα στη γη με τους γκασμάδες και τα φκυάρια. Επέρνανε ασφάκες και σκοίνα, φρύγανα και τα τοποθετούσαν μέσα στο πηγάδι. Αφήναμε μια οπή μεγάλη για να μπορούν να ανάψουν και από πάνω το γεμίζανε με πετρώματα δηλαδή πέρνανε πέτρα κομμάτια και τις πετάγανε μέσα στη μήνα. Βάζανε φωτιά κάτω και τι καίγανε μια βδομάδα – δέκα μέρες ανάλογα με το πέτρωμα και καίγανε με βάρδιες καθόντουσαν εκεί και κάνανε αυτή τη δουλειά και το πουλάγανε μετά. Η θερμοκρασία έκαιγε και η πέτρα μεταβάλλονταν σε ασβέστη*»²⁶⁰.

Τέλος, οι τεχνίτες προμηθεύονταν τον ασβέστη από τις **ασβεσταριές**, η μεταφορά του στον τόπο κατασκευής γινόταν με κάρα. Ο μάστορας πραγματοποιούσε το λεγόμενο **σβήσιμο** του **ασβεστόλιθου**, δηλαδή την ανάμιξή του με νερό και έτσι προέκυπτε ο ασβέστης:«*Τον παίρναμε εμείς και φκιάναμε λούμπα μεγάλ' και τον λιώναμε,*

²⁵⁸ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

²⁵⁹ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁶⁰ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

τον σβήναμε, ρίχναμε νερό και μαλάκωνε. Και αφού ήταν έτοιμος ρίχναμε άμμο και αργότερα αν είχαμε λίγο τσιμέντο»²⁶¹.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι αυτό το συνδετικό κονίαμα από ασβέστη και άμμο έχει καταργηθεί και έχει αντικατασταθεί από το τσιμέντο το οποίο είναι πιο εύκολο στη χρήση του «Μετά δούλεψα και με τσιμέντα, το γυρίσαμε στο τσιμέντο, τα τούβλα καταργήσανε την πέτρα γιατί δεν σύμφερνε είχε πολύ δουλειά. Για πιο εύκολα χρησιμοποιούσαμε αυτά»²⁶².

Η άμμος

Απαραίτητο υλικό για την κατασκευή μιας κατοικίας ήταν και η άμμος που χρησιμοποιούνταν κυρίως για να δημιουργηθεί το συνδετικό **κονίαμα**. Αναλυτικότερα, η άμμος συλλέγονταν από τα ποτάμια και ποτέ από τη θάλασσα «άμμο παίρναμε από τα ποτάμια, η θάλασσα δεν είναι. Όταν πιάν'ς ένα σίδερο η θάλασσα το λιών' γιατί έχ' αρμύρα. Απ' τη θάλασσα τρίβεται η άμμος. Αλλά και από το ποτάμ' πάντα υπήρχε μια υγρασία»²⁶³. «Μαζεύανε στα ποτάμια, όπως έκανε τσ' κατεβασιές και έβγαζε σε ένα σημείο όπως γύρζε το νερό και πάεναμε μέσα εκεί και βγάζαμε. Το θαλασσινό δεν επιτρέπεται γιατί έχ' αλάτ' και πίσω εδώ που βγάζανε στη Βυρίνα κοντά στη θάλασσα, ήταν ένα ποτάμ' που 'ρχότανε μέσα από το βουνό απάν' απ' το αρχοντοχώρ' και λέγανε πάμε στη Βυρίνα να πάρουμε και το φέρνανε με τα καϊκια»²⁶⁴.

Επίσης, πριν η άμμος αναμιχθεί με τα υπόλοιπα υλικά για να φτιαχτεί το συνδετικό **κονίαμα** κοσκινίζονταν «είχαμε τη σήτα οπότε κοσκινώντανε και έπεφτε, αν είχε χαλίκ' τόσο έμενε απάν' και μετά το πετάγαμε. Και το κοσκίνισμα μόνοι μας, ένας από δω και ένας από κει και κάναμε έτσ'. Είχαμε μια σακούλα νάιλον, φκιάχναμε και ένα ζύλο, με δυο χερούλια και μέσα βάναμε λίγο ή το τρυπάγαμε με πέτρα έναν τενεκέ, τον τενεκέ τρύπες –τρύπες και έπεφτε η άμμος και το χαλίκ' έμενε»²⁶⁵.

Τα ξύλα

Είναι γνωστό ότι η ξυλεία του τόπου ήταν άφθονη. Το βελανιδόδασος Αστακού καταλαμβάνει μεγάλη έκταση και εκτείνεται από την παραλιακή περιοχή των όρμων

²⁶¹ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁶² Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁶³ Πληροφορητής Ιωάννης Καβαλιεράτος

²⁶⁴ Πληροφορητής Χρήστος Αλπός

²⁶⁵ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

Αστακού και Πλατυγιαλίου μέχρι τον ποταμό Αχελώο στα ανατολικά και την λίμνη Οζερό στα βορειανατολικά. Ας σημειωθεί ότι μεγάλη καταστροφή δέχτηκε μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου κυρίως λόγω της λαθροϋλοτομίας με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση του ξύλου της βελανιδιάς, το οποίο διοχετεύονταν ως καυσόξυλα στα κοντινά αστικά κέντρα.

Σχετικά με την προμήθεια της οικοδομικής ξυλείας, αυτή γινόταν από τα γειτονικά δασωμένα βουνά, πρόκειται για άγρια ξύλα όπως βελανιδιές, κέδρους, έλατα ωστόσο χρησιμοποιούσαν και εισαγόμενα ευρωπαϊκά ξύλα τα οποία έφταναν στον Αστακό μέσω του εμπορίου. Τα ξύλα αυτά ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικά. Αυτά του εμπορίου χρησιμοποιούνταν κυρίως από εύπορες οικογένειες. Με αυτά έφτιαχναν τις ξυλοδεσιές, τις στέγες, τα πατώματα και τα κουφώματα. Ακόμα, το σίδηρο ήταν εισαγόμενο υλικό και ακριβό γι' αυτό χρησιμοποιούνταν για συμπληρωματικά είδη όπως κιγκλιδώματα, αυλόθυρες, κλειδαριές και σιδεριές.

Τέλος, αρκετές είναι οι προλήψεις που επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας όσον αφορά το χρόνο κοπής των: *«το ξύλο δεν το κόβαν όπως είναι τώρα, να κοίτα εμένα σάπισαν όλα τα ξύλα. Το κόβανε με φεγγάρι, ζέρανε την εποχή που κόβανε το ξύλο και κράταγε, καταρχήν όλα τα ξύλα επάνω στις σκεπές ήταν αγριόξυλα, άγρια ξύλα από βελανιδιά, από κέδρους και το κόβανε σε φεγγάρ' δηλαδή ένα ξύλο που το κόβανε άντεχε, δεν το έπιανε ούτε σκώρος ούτε τίποτα, βρίσκουμε ξύλα εμείς τώρα;», αυτό το ξύλο είναι πενήντα χρόνων σ' αυτό το σπίτι που είναι απ' το 1960, που άμα βάλουμε εμείς τέτοιο πράμα σ' ένα χρόνο σάπσε. Καλοκαίρ' αποκλείεται να το κόβανε»²⁶⁶. Η Καλλιρρόη Λιάλιου τονίζει επίσης ότι τα ξύλα τα έκοβαν «στη γιόμισ' του φεγγαριού για να μην σέπονται, να βαστάνε, άμα ήταν στη χάσ' τ' φεγγαριού σέπονταν τα ξύλα».*

²⁶⁶ Πληροφορητής Ιωάννης Καβαλιεράτος

Γ. Τα εργαλεία των μαστόρων

Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες ήταν το σφυρί, το ζύγι, το αλφάδι, το ράμμα, η τσάπα, το βελόνι, το μυστρί, το σφυρί και το καλέμι.

Με το ζύγι ζύγιζαν τις γωνίες του σπιτιού, τα παράθυρα και την τοιχοποιία. Με το αλφάδι αλφάδιαζαν. Το ράμμα το χρησιμοποιούσαν για τον υπολογισμό και χτίσιμο της τοιχοποιίας. Την τσάπα για το άνοιγμα των θεμελίων. Το βελόνι ήταν από ατσάλι, μυτερό με αυτό λάξευαν τις πέτρες και τις έκαναν γρέτζα όπως έλεγαν. Με το μυστρί άπλωναν τη λάσπη στο χτίσιμο και έφτιαχναν το αρμολόγημα. Με το σφυρί επεξεργάζονταν τις πέτρες, τους βοηθούσε στη λάξευση. Τέλος, με το καλέμι που ήταν πλακερό έξυναν την πέτρα και έκαναν πιο λεία την επιφάνειά της.

Ο οικοδόμος Κώστας Παπαζήσης παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν: *«άμα ζύγιζες τσ' γωνίες μετά έβαζες το ράμμα. Ετούτη η γωνία και τούτη δω σηκωνόντανε απάν', έφκιανα το ράμμα. Βάζαμε τη γωνία, μια γωνία και σκώναμε 70-80 πόντους γιατί δεν μπορούσαμε περισσότερο και μετά βάζαμε το ράμμα. Πίναμε γωνία και γωνία με το ράμμα και βάζαμε μια πέτρα με το ζύγ' μην είναι άλλ' όξω και άλλ' μέσα αλλά άμα βάνμε μια δυο πέτρες σημάδια στον τοίχο με το ράμμα. Όταν εγώ έχτιζα άφηνα τόσο δα αέρα στο ράμμα, δεν άγγιζε απάν' στον τοίχο το ράμμα, ίσα-ίσα και έπλεε το ράμμα και από κει το σήκωνε. Το βελόνι ήτανε μυτερό, το καλέμι ήτανε πλακέ. Τα σαζε το μυτερό έκανε γρέτζα, ενώ το πλακερό μετά το 'ξινε και το σαζες»²⁶⁷.*

Ας σημειωθεί ότι το σχέδιο του σπιτιού το έδινε ο μάστορας, αφού άκουγε τις απαιτήσεις του νοικοκύρη. Ειδικότερα, πρώτα ζυγίζανε με το ζύγι τις πέτρες των γωνιών και αφού όριζαν τις γωνίες του σπιτιού, τοποθετούσαν πάνω σε αυτές τα ράμματα. Οι χτίστες έσκαβαν τα θεμέλια που συνήθως ήταν πολύ ρηχά. Αυτά κατασκευάζονταν από ξερολίθ' γιατί ήταν γερό και *«κυκλοφορούνε τα νερά γιατί άμα βάναμε λάσπ' βουλώνανε»²⁶⁸*. Τέλος, τους τοίχους τους έχτιζε ο αρχιμάστορας με τους καλύτερους χτιστάδες, και δεν ξεπερνούσαν σε πάχος τους 80 πόντους ενώ τα εσωτερικά χωρίσματα τους 12 πόντους. Η θεμελίωση έφτανε σε βάθος 80 εκ. το πολύ 1 μέτρο κάτω από την επιφάνεια του εδάφους.

²⁶⁷ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁶⁸ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΟΛΟΝ ΣΤΟ ΜΕΡΟΣ

Α. ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Η σκεπή

Η *σκεπή* των αστικών σπιτιών είναι επικλινή **τετράρριχτη** ορθογώνιου ή τετράγωνου σχήματος, με αέτωμα στην πρόσοψη, κεραμοσκεπής με κεραμίδια κοίλα βυζαντινού τύπου τα οποία αντικαταστάθηκαν μεταγενέστερα από τα λεγόμενα **ρωμαϊκά**. Αξίζει, εδώ, να σημειωθεί ότι και στα γύρω χωριά του Ξηρομέρου επικρατεί το είδος της τετράρριχτης σκεπής²⁶⁹ με απολήξεις έξω από τους τοίχους και μέσα από αυτούς με στηθαίο²⁷⁰.

Ο φέρων οργανισμός της στέγης είναι κατασκευασμένος από ξύλο και αποτελείται από τα **ζευκτά ή ψαλίδια, τις τεγίδες, το πέτσωμα** και την επίστρωση με κεραμίδια. Το ζευκτό είναι το επίπεδο δικτύωμα τριγωνικής διατομής κατασκευασμένο από ξύλινα στοιχεία. Η παράταξη αυτών των στοιχείων με τις κατάλληλες μεταξύ τους συνδέσεις δημιουργεί τη φέρουσα κατασκευή της στέγης. Επίσης, η στέγη καταλήγει σε τοίχο με τη μορφή αετώματος για να υπάρχει ομοιομορφία επειδή τα ξύλινα **ζευκτά**, υφίστανται μικροπαραμορφώσεις λόγω των φορτίων που αποτελεί συχνά και έναν από τους λόγους επισκευής των στεγών.

Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των στεγών είναι ότι είναι αυτοφερόμενες και στηρίζονται στην περιμετρική τοιχοποιία, δεν υπάρχουν οριζόντια **διαζώματα(σενάζ)**. Άρα, τα **ζευκτά** των στεγών διαβιβάζουν τα φορτία στους τοίχους. Ακόμα, όταν η στέγη εδράζεται πάνω στους τοίχους παρεμβάλλονται στα σημεία εδράσεως τεμάχια ξύλου. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι στέγες των αστικών σπιτιών είναι αρκετά ψηλές σε ορισμένα από αυτά φτάνει μέχρι και 3 μέτρα ύψος στην κεντρική κορφιά ενώ στις πλαϊνές το 1,70²⁷¹(βλ.εικ. III, IV και V)δημιουργώντας έτσι ένα μεγάλο άνοιγμα για επικοινωνία με

²⁶⁹ Η τεχνική της κατασκευής τετράριχτων στεγών φανερώνει τη δεξιοτεχνία του λαϊκού τεχνίτη αλλά και την διαθέσιμη ξυλεία στην περιοχή. Η στέγη αποτελεί το δυσκολότερο πρόβλημα όλης της οικοδομής βλ. Γεώργιο ςΑ. Μέγας, «Ζητήματα λαϊκής αρχιτεκτονικής», *Νέα Εστία*, 47, Αθήνα 1950, σελ. 680

²⁷⁰ Πηγή : ΓΑΚ / Αρχεία νομού Αιτωλοακαρνανίας, Αρχείο σχεδίων πόλεων, φ. 28.

²⁷¹ Θα μπορούσαμε εδώ να ισχυριστούμε ότι το μεγάλο ύψος των στεγών δικαιολογείτο, γιατί ο Αστακός είναι μια περιοχή με ιδιαίτερα ξηρό και ζεστό κλίμα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού έτσι επιτυγχάνεται ο καλός αερισμός με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η δροσιά του εσωτερικού

το εσωτερικό της στέγης που χρησίμευε στην αποθήκευση πραγμάτων. Παράλληλα, η πρόσβαση στην σκεπή επιτυγχάνεται με ξύλινη εσωτερική σκάλα μικρού μεγέθους 64 cm που βρίσκεται στον όροφο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κτίριο που βρίσκεται στην κεντρική πλατεία Αγίου Νικολάου νυν ιδιοκτησία της Αργύνης Παπαδημητρίου – Φάρου και Μαρκέλλας Σπανοπούλου. Πρόκειται για ένα συνεχές κτήριο κτισμένο το 1875 πρώην ιδιοκτησίας Σπύρου Κλοζωρή το οποίο αγοράστηκε από την οικογένεια Παπαδημητρίου και λόγω του μεγάλου όγκου το κεντρικό τμήμα ανήκει στην Αργύνη Παπαδημητρίου και το γωνιακό στην Μαρκέλλα Σπανοπούλου(Βλ. εικ. III και IV)

Επίσης, η ύπαρξη **τεγίδων**(εσωτερικές οριζόντιες ή κάθετες ξύλινες σανίδες) βοηθάει στην παρεμπόδιση της ανατροπής από ανέμους συνδέοντας τα ζευκτά μεταξύ τους. Τα **ζευκτά** φέρουν ορθοστάτες (κατακόρυφο δοκάρι) γι' αυτό τοποθετούνται σανίδες που καρφώνονται χιαστί με το ένα άκρο τους προσαρμοσμένο στο άνω μέρος του ορθοστάτη του ενός ζευκτού και το άλλο στο κάτω μέρος του ορθοστάτη (βλ. εικ I).

Τέλος, το **πέτσωμα** της στέγης γίνεται από ξύλινες σανίδες και αποτελεί την επιφάνεια εδράσεως ή προσαρμογής της επικαλύψεως της στέγης. Επιπλέον, η στέγη αποτελείται από κεκλιμένα επίπεδα για τη διευκόλυνση των νερών της βροχής. Τα κεραμίδια στερεώνονται πάνω στο πέτσωμα ανάλογα με τον τύπο τους. Στις στέγες των αστακιώτικων νεοκλασικών συναντάμε παλαιά κεραμίδια βυζαντινού τύπου τα οποία αποτελούνται από τα **λούκια** και τα **καπάκια** έτσι η απορροή των υδάτων γίνεται από το λούκι. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, η απορροή των υδάτων γίνεται σε κάποια απόσταση από τους εξωτερικούς τοίχους του κτιρίου ώστε να μη βρέχονται και αποκτούν υγρασία.

Επίσης, πρέπει να τονιστεί ότι η τοποθέτηση των κεραμιδιών ήταν δύσκολη. Ειδικότερα, στερεώνονταν με κονίαμα- λάσπη και τοποθετούνταν εναλλάξ με την κοίλη ή την κυρτή πλευρά τους διαμορφώνοντας συνεχή αυλάκια για την απορροή των νερών. Σήμερα στα περισσότερα σπίτια τα κεραμίδια αυτά αντικαταστάθηκαν εξαιτίας των φθορών που υπέστησαν με το πέρασμα των χρόνων από ρωμαϊκού τύπου κεραμίδια που είναι γνωστά και ως γαλλικά και στερεώνονται καρφωτά. Συνεπώς, όλες οι σειρές των λουκιών καταλήγουν σε ακροκέραμα, οι δε σειρές των **κορφιάδων** σε γωνιακά ακροκέραμα(Βλ. εικ. II, IV και V).

Τα κύρια υλικά κατασκευής της σκεπής ήταν τα ξύλα και τα κεραμίδια ίδια με αυτά των λαϊκών σπιτιών αλλά με καλύτερη ποιότητα κατασκευής. Ακόμα, οι οροφές των

και η αποφυγή της υγρασίας εφόσον η στέγη μπορεί να «αναπνέει». Βλ. Amos Rapoport, ό.π., σελ. 126-128.

κτιρίων ποικίλουν άλλες είναι επιχρισμένες με **μπαγδατί-** σοβά και φέρουν οροφωγραφίες και άλλες έχουν ξύλινα ταβάνια από πλατιές και επιμήκεις σανίδες και μικρής διατομής ξύλινα αρμοκάλυπτρα κατά τα λαϊκά πρότυπα ²⁷². Επιπλέον, τα ξύλα που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ποίκιλαν ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα του ιδιοκτήτη. Ο Κώστας Παπαζήσης τονίζει τα διαφορετικά υλικά που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή της στέγης τα χαμηλότερα στρωματά σε αντίθεση με αυτά της αστικής τάξης: «Ότι ξύλο υπήρχε, εκείν' που είχαν το λεπτό πέρνανε τα καλά ξύλα, οσ' δεν είχανε πηγαίνανε στο βουνό απάν' και κόβανε χοντρά ξύλα βελανιδιές. Τα καλά ξύλα τα λέγανε Ευρωπαϊκά. Δεν φκιάχνανε και μεγάλ' σκεπή γιατί δεν άντεχαν τα ξύλα, δεν μπορούσε να βρει ξύλο δέκα μέτρα, ήταν' λίγ' αυτοί. Βάναν τα' σκεπές με ένα στύλο από κάτω, στ' μέσ' κυμματιστά τα φτιάχνανε, όχι ταβάν' που να βρούνε ταβάνια τότες. Ε όποιος είχε τον τρόπο το 'φερνε το νταβάν' απ' την Πάτρα, είτε απ' την Αθήνα, τον Πειραιά. Είχε καίκ' εδ'ω που παίνε κάθε βδομάδα στον Πειραιά, ένα στ' Πάτρα και γύρζε, ήφερνε αυτά τα πράματα και ξύλα ήφερνε για τα' στέγες, μέχρι κουτάλ' και πιρούν', εμπορεύματα, ήταν εδώ μαγαζιά που προμήθευαν όλο το Ξηρόμερο. Ο Αστακός ήτανε κεφαλοχώρ', ήτανε κόσμος εμπορεύσιμος λόγω του λιμανιού.»²⁷³

Είναι γεγονός ότι τα κεραμίδια χρησιμοποιούνταν επειδή δεν υπήρχε το μπετόν. Επίσης, τα κεραμίδια ήταν ένα εγχώριο διαθέσιμο υλικό, το οποίο το προμηθεύονταν από τη Ζάκυνθο: «Αυτά τα φέρνανε εδώ, το φτιάχνανε σαν καμίν' και τα καίγανε. Ήταν ένας παππάς, είχε δυο γαμπρούς. Ο ένας ήτανε περιβολάρσ', ο άλλος έφκιανε κεραμίδια και όταν έπιανε η βροχή χαλάει τα κεραμίδια δε προλαβάνανε να ψηθούνε απ' τον ήλιο, δεν είχανε φούρνους και όταν δεν έβρεχε χαλάγανε τα περιβόλια τ' περιβολάρ' και έλεγε ο παππάς τον έναν τον γαμπρό μ' θα τον επάρ' ο διάολος ή τον περιβολάρ' ή τον κεραμιδά».²⁷⁴ Η τοποθέτηση των κεραμιδιών δεν ήταν συχνά εύκολη υπόθεση: «Τα κεραμίδια ήταν αυτά με τα **λούκια** τα λέγανε εγχώρια, τα ντόπια. Όλα τα σπίτια έχνε τέτοια, είχανε τ' αυλάκια και το βάζαμε το ένα δώ, ένα δω έμπαιν' έτσ' να φεύγ' το νερό»²⁷⁵.

Όσον αφορά τον τρόπο κατασκευής της σκεπής η Καλλιρόη Λιάλιου ισχυρίζεται: «εβάνανε τα ξύλα και μετά εβάζανε πλατιές σανίδες από μέσα το **ξυλιάζνε** με κυπαρίσσο', πεύκο τότε τάβλες τς έλεγαν αυτές, ήτανε τα **πέταβρα** από μέσα οι σανίδες»²⁷⁶. Είναι

²⁷² Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας, Νομός Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτισης και Ξηρομέρου, Κτήριο Α.Τ.Ε., Φ10-β.

²⁷³ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

²⁷⁴ Πληροφορητής Χρήστος Αλπός

²⁷⁵ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁷⁶ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

απαραίτητο να επισημανθεί ότι στις αστικές κατοικίες υπάρχει ταβάνι, οροφή σε αντίθεση με τις λαϊκές όπου η σκεπή είναι χωρίς ταβάνι διότι χρησιμοποιούνταν για διάφορες γεωργικές και οικιακές εργασίες, όπως το κρέμασμα των βαντακιών του καπνού.

Η επιδιόρθωση της σκεπής ήταν ένα συχνό φαινόμενο εξαιτίας των σεισμών που έπλητταν την περιοχή αλλά και των φυσικών φθορών που προέρχονταν κυρίως από τα νερά της βροχής *«Εγώ έκανα επισκευές στ' Καρασεβδά, αφού πήγαινα και δούλευα, έπιανα, έκλεινα καμιά σταλαματιά γιατί τα κεραμίδια πάνω, το σπít' είχ' τέτοια κεραμίδια τα παλιά και έσπαγαν αυτά και γίνονταν σταλαματιά και πήγαινα και τα' έπιανα, μια σταλαματιά, δυο σταλαματιές, μπάμ το μεροκάματο, μ' τα' δινε ολόκληρο, ήταν άρχοντες αυτοί»*²⁷⁷. Σε περίπτωση που αντιμετώπιζαν πρόβλημα αποκόλλησης τα κεραμίδια *«το σέρνανε το σπít' άμα έφευγαν τα κεραμίδια με χόμα και ασβέστ' και τα ματαστρώνανε»*.²⁷⁸ Τη διαρροή των βρόχινων υδάτων ονομάζονταν *«σταλαματιά»* και για την επισκευή της στέγης χρειάζονταν καλός μάστορας²⁷⁹

Ακόμα, σημαντική διαφοροποίηση υπάρχει ανάμεσα στις σκεπές των σπιτιών εκείνων που διατήρησαν περισσότερα στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής από εκείνα που υιοθέτησαν σε μεγάλο βαθμό τον ρεύμα του νεοκλασικισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκεπή της ογκώδους κατοικίας της Αργύνης Παπαδημητρίου. Πρόκειται για τετράρριχτη στέγη, αυτοφερόμενη, στηριζόμενη μόνο στους τέσσερις περιμετρικούς τοίχους του ορόφου και έχει ύψος τρία μέτρα ενώ στο εσωτερικό του σπιτιού υπάρχει μικρή σκάλα που οδηγεί στη στέγη. Σε συνέχεια της αυλικής στέγης και στην πρόσοψη προς την πλατεία υπάρχουν δυο αετώματα με γύψινα διακοσμητικά στοιχεία. Οι στέγες των κατοικιών αυτών φτάνουν σε ύψος τα τρία ή και τέσσερα μέτρα *«στέκεσαι και περπατείς απάνω. Τα κάνανε για να πέρν' αέρα τα σπítια, να αερίζονται, να μην σαπίζν' οι σανίδες»*²⁸⁰.

Τέλος, αρκετές προλήψεις επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας όσον αφορά το χρόνο κοπής των ξύλων *«το ξύλο δεν το κόβαν όπως είναι τώρα, να κοίτα εμένα σάπισαν όλα τα ξύλα. Το κόβανε με φεγγάρι, ζέρανε την εποχή που κόβανε το ξύλο και κράταγε, καταρχήν όλα τα ξύλα επάνω στις σκεπές ήταν αγριόξυλα, άγρια ξύλα από βελανιδιά, από κέδρους και το κόβανε σε φεγγάρ' δηλαδή ένα ξύλο που το κόβανε άντεχε, δεν το έπιανε ούτε σκώρος*

²⁷⁷ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

²⁷⁸ Πληροφορήτρια Καλλιρρόη Λιάλιου

²⁷⁹ Και ο Λουκόπουλος τονίζει ότι ο μάστορας έπρεπε να είναι καλός και όχι όποιος και όποιος με σκοπό την αποφυγή δημιουργίας άλλων σταλαματιών βλ. Δημ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις σκεύη και τροφαί*, εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 42.

²⁸⁰ Πληροφορήτρια Ζωή Κλαδευτήρα

ούτε τίποτα, βρίσκουμε ξύλα εμείς τώρα; Αυτό το ξύλο είναι πενήντα χρόνων σ' αυτό το σπίτι που είναι απ' το 1960, που άμα βάλουμε εμείς τέτοιο πράμα σ' ένα χρόνο σάπσε. Καλοκαίρ' αποκλείεται να το κόβανε»²⁸¹. Η Καλλιρρόη Λιάλιου τονίζει επίσης ότι τα ξύλα τα έκοβαν «στη γιόμισ' του φεγγαριού για να μην σέπονται, να βαστάνε, άμα ήταν στη χάσ' τ' φεγγαριού σέπονταν τα ξύλα».

Εικόνα I : Τμήμα του εσωτερικού της στέγης της οικίας Πέτρου Τριανταφυλλίδη επί των οδών Αγίου Νικολάου και Παντελή Καρασεβδά. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας, Νομός Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου, Φ10-β.

²⁸¹ Πληροφορητής : Ιωάννης Καβαλιεράτος

Εικόνα II: Τμήμα από τη στέγη της οικίας, ιδιοκτησίας Πέτρου Τριανταφυλλίδη πρώην Παντελή Καρασεβδά. Τα κεραμίδια βυζαντινού τύπου χειροποίητα στο χρώμα της ώχρας καταλήγουν σε διακοσμητικά ακροκέραμα. Εμφανής είναι και ο οδοντωτός διάκοσμος περιμετρικά του γείσου της στέγης. Πηγή:Υπηρεσία νεωτέρων μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου, Φ10-β.

Εικόνα III: Τμήμα από το εσωτερικό της στέγης της οικίας ιδιοκτησίας Μαρκέλλας Σπανοπούλου επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου στην κεντρική πλατεία της πόλης. Πρόκειται για ορθογώνια, τετράρριχτη στέγη, στην οποία η πρόσβαση γίνεται με ξύλινη εσωτερική σκάλα από τον όροφο και από το χώρο του δωματίου που παλιά ήταν κουζίνα μέσω ξύλινου κλιμακοστασίου 64 cm. Είναι κατασκευασμένη από ξύλινα δοκάρια – ψαλίδια 14x14 cm ,το ύψος της είναι 1,70 μ. (κορφιά). Εμφανής είναι η πελεκητή ξυλεία, τοποθετημένη ανά 90 cm, με τεγίδες 6x 6 cm και πέτσωμα από ξύλινες σανίδες πλάτους 10-12 cm. Πηγή:Υπηρεσία νεωτέρων μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου, Φ10-β.

Εικόνα IV: Τμήμα της σκάλας που οδηγεί στην σκεπή από την οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα V: Σκεπή με αετωματική απόληξη. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου στην οδό Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VI: Ενδεικτικό παράδειγμα όψης στέγης με χειροποίητα κεραμίδια Βυζαντινού τύπου στο χρώμα της ώχρας από την οικία ιδιοκτησίας Αικατερίνης Γκόλια επί των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλέως Γεωργίου.
Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Εικόνα VII: Άποψη λεπτομέρειας του ανώτερου τμήματος της πρόσοψης από την οικία ιδιοκτησίας Πέτρου Τριανταφυλλίδη επί των οδών Αγίου Νικολάου και Παντελή Καρασεβδά. Βλέπουμε την προεξοχή των κεραμιδιών από το γείσο της σκεπής για την προστασία των τοίχων από τα νερά της βροχής. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

**Εικόνα VIII: Τμήμα στέγης από οικία Ανδρέα Μπαμπούρη στην οδό Β. Παύλου.
Εμφανές είναι το «πάτημα» της στέγης πάνω στις τοιχοποιίες.**

Εικόνα IX: Πληθώρα διακοσμητικών ακροκεράμων. Οικία Αικατερίνης Γκόλια.

Η πόρτα

Στις αστικές κατοικίες υπάρχουν χαρακτηριστικά που φανερώνουν την αναγεννησιακή επίδραση και εντοπίζονται στα ανοίγματα των πορτών. Πρόκειται για πόρτες περίτεχνες, επιμελημένες με τονισμένα πλαίσια, τοξωτά ή ορθογώνια υπέρθυρα, με παραστάδες και διακοσμητικά στοιχεία. Γενικά έχει δοθεί μεγάλη σημασία στην καλή κατασκευή τους.

Οι κεντρικές είσοδοι των αστικών σπιτιών βρίσκονται στην πρόσοψη του ισογείου και βλέπουν προς τον δρόμο. Επιπροσθέτως, ο τύπος της αστακιώτικης εξώθυρας αποτελούσε μια ιδιόρρυθμη και συγχρόνως αυτοδύναμη και στερεότυπα επαναλαμβανόμενη, μορφολογική ενότητα. Η συνήθης μορφή της ήταν ορθογώνια με παραστάδες και οριζόντιο ή τοξωτό υπέρθυρο, με γυάλινο εσωτερικά ανακλινόμενο φεγγίτη με σιδερένιο κιγκλίδωμα για λόγους διακόσμησης αλλά και ασφαλείας. Επιπλέον, είναι δίφυλλες, ξύλινες, ταμπλαδωτές και ανοίγουν προς τα μέσα. Το πλάτος τους δεν ξεπερνά το 1,50 μέτρο και το ύψος τους τα 2,50 μέτρα. Εξωτερικά στο μέσον της θύρας και προς την πλευρά που κλείνει υπάρχει σιδερένιο ρόπτρο σε σχήμα ανθρώπινου χεριού ή ανθρώπινης κεφαλής για να χτυπούν την πόρτα. Σήμερα αρκετές από αυτές έχουν αντικατασταθεί από πόρτες αλουμινίου. Τα δύο ή τρία εξωτερικά σκαλοπάτια είναι από μάρμαρο. Οι πόρτες στηρίζονται σε μεντεσέδες για το κρέμασμα των φύλλων τους. Τέλος, το ανώφλι και το κατώφλι είναι λίθινα, κατασκευασμένα από τη γνωστή πέτρα Αστακού. Κατά συνέπεια, όλα τα στοιχεία των θυρόφυλλων εκφράζουν το πνεύμα μιας περασμένης εποχής και αποδεικνύουν την υψηλή στάθμη της ξυλουργικής τέχνης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοξωτό υπέρθυρο, φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένο στην Οθωνική περίοδο, γεγονός όχι άσχετο με τις εντονότερες αναγεννησιακές επιρροές στον πρώιμο ελληνικό κλασικισμό. Εξάλλου, στην περίπτωση αυτή είναι πιθανό να ευσταθεί και η άποψη για το γεφύρωμα μεγάλων ανοιγμάτων με τόξο. Άρα, το τόξο έδινε μια εφαρμόσιμη με απλά μέσα κατασκευαστική λύση(ασφαλέστερο γεφύρωμα στη χρήση των παραδοσιακών υλικών) και συγχρόνως παρείχε το λειτουργικό πλεονέκτημα της κατασκευής (στο κενό του τόξου) του σταθερού φεγγίτη, απαραίτητο στοιχείο για το φωτισμό του προθαλάμου²⁸².

²⁸² Βλ. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2003, σελ. 106.

Συχνά στο ισόγειο το οποίο προορίζονταν για εμπορική χρήση παρατηρείται το εναλλάξ σύστημα παραθύρου-πόρτας. Για τα λειτουργικά δηλαδή ανοίγματα του ισογείου (εξώθυρες, μαγαζόθυρες) την περίοδο μετά το 1875-1890 χρησιμοποιήθηκε για καθαρά κατασκευαστικούς λόγους το ευθύγραμμο υπέρθυρο, το οποίο μπορούσε τότε να διαμορφωθεί με άνεση. Γνωρίζουμε καλά ότι η τοπική κατασκευαστική παράδοση ήταν απόλυτα προσαρμοσμένη στους πολύ χαμηλωμένους και επίπεδους θόλους από λίθους που συναντάμε στις εξώθυρες των σπιτιών²⁸³.

Επίσης, θα πρέπει να μην ξεχνάμε ότι σε ορισμένα σπίτια λόγω μικρού διαθέσιμου μήκους πλευράς οικοπέδου για να μη μικρύνουν περισσότερο τα ανοίγματα του ισογείου δεν εφαρμόζεται η απόλυτη «νεοκλασική συμμετρία». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικία πρώην ιδιοκτησίας Μ. Ξινοπούλου και νυν Δήμου Αστακού στη συμβολή των οδών Ομήρου και Παντελή Καρασεβδά, όπου απουσιάζει ένα παράθυρο το οποίο θεωρητικά θα βρισκόταν δεξιά της εισόδου του πρώτου καταστήματος. Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί ότι τα κτίρια που βρίσκονται στο εμπορικό κέντρο του οικισμού, στην οδό Έλλης, έχουν δεχτεί πολλές τροποποιήσεις όσον αφορά τα ανοίγματα των ισογείων διότι αλλάζοντας συχνά εμπορική χρήση απαιτούνταν και οι ανάλογες αλλαγές με αποτέλεσμα τα παράθυρα να μετατρέπονται σε πόρτες ή και το αντίστροφο με οπτοπλινθοδομή για λειτουργικούς λόγους.

Στο ισόγειο των αστικών σπιτιών εκτός από την περίτεχνη επιβλητική κεντρική θύρα υπάρχουν και άλλα ορθογώνια μεγάλα ανοίγματα τα οποία κλείνουν με δύο συμπαγή ξύλινα φύλλα τα **σκούρα** όπως ονομάζονται και δεν έχουν **τζαμιλίκια** (βλ. εικ.ΙΧ). Έτσι, όσο είναι κλειστά δεν αφήνουν το φως να περάσει στο εσωτερικό της οικίας. Τέλος, πάνω από τις πόρτες του ισογείου υπάρχει ορθογώνιος μικρός φεγγίτης με τζάμι και μεταλλικό κιγκλίδωμα που επιτρέπει το φωτισμό αλλά και τον αερισμό του χώρου διότι παλαιότερα τα ισόγεια χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση τροφίμων, σιτηρών ή ακόμα και ζώων επομένως έπρεπε ο χώρος να αερίζεται καλά.

Οι εσωτερικές πόρτες των σπιτιών είναι μεγάλων διαστάσεων, αποτελούνται από δυο φύλλα ή τέσσερα που ανοίγοντάς τα ενώνουν το ένα δωμάτιο με το άλλο δημιουργώντας έναν ενιαίο χώρο. Επιπλέον, είναι ξύλινες, νταμπλαδωτές με ορθογώνια νταμπλαδάκια διαφόρων μεγεθών. Τα νταμπλαδάκια είναι ξυλόγλυπτα και φέρουν συνήθως σχήματα από ανθέμια(βλ.εικ.Χ,ΧΙκαιΧΙΙ).Σύμφωνα με τον Ν.Κ. Μουτσόπουλο

²⁸³ Βλ. Μάνος Μπίρης, ό.π., σελ. 134.

αυτού του τύπου οι πόρτες κρατούν ζωντανή την βυζαντινή παράδοση και τα ξυλόγλυπτα αποτελούν τα πιο βυζαντινίζοντα παραδείγματα²⁸⁴.

Η πλαισίωση των εξωθυρών

Οι πόρτες πλαισιώνονται με μαρμάρινες ή λίθινες παραστάδες οι οποίες συχνά φέρουν σκαλιστά επίκρανα πάνω από τα οποία «πατάει» το υπέρθυρο το οποίο σχηματίζεται από συμμετρικούς λίθους. Ακόμα, το τοξωτό υπέρθυρο εγγράφεται σε ορθογωνικής μορφής σκαλιστό τύμπανο που στέφεται με σκαλιστό λίθινο γείσο. Το κλειδί του τόξου είναι σκαλιστό. Επιπλέον, εσωτερικά οι μεταγενέστερες κλείνουν με μεταλλικό σύρτη και μεταλλική κλειδαριά ενώ εξωτερικά ασφαίζονται με κλειδαριά ωστόσο οι παλιότερες δεν είχαν σιδερένιες ασφάλειες. Οι διαστάσεις των πορτών είναι περίπου 1,50μ. στο πλάτος και 2,50 μ. στο ύψος.

Είναι γνωστό ότι την τυπική αυτή λύση, όπου το μέτωπο του τόξου είναι εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο πλαίσιο με οριζόντιο γείσο στη στέγη, διέδωσε ο Ε. Τσίλλερ. Ειδικότερα, η μεταγενέστερη περίοδος αποδέχτηκε τα υποδείγματα του Τσίλλερ, τα οποία βρίσκουμε κυρίως στις ισόγειες τοξοστοιχίες των κτιρίων στα συνεχή ανοίγματα των μαγαζιών. Εκεί που το μεγάλο κατά μήκος ανάπτυγμα και το ανάλογο ελεύθερο ύψος επέτρεπε την αισθητικά ικανοποιητική εφαρμογή τους(βλ. εικ. XIII, 30). Συνεπώς, η δυναμική μορφή του τόξου συνέβαλλε σε μια πιο πλαστική έκφραση της ελληνικής ρυθμολογίας²⁸⁵. Τέλος, το τόξο εδράζεται όπως αναφέραμε πιο πάνω σε επίκρανα παραστάδων. Τα τριγωνικά κενά που δημιουργούνται δεξιά και αριστερά του τόξου τονίζονται με πλαίσια και κοσμούνται με ροζέτες, ακολουθώντας τα αναγεννησιακά πρότυπα. Το κλειδί το οποίο έχει συνήθως τη μορφή παπύρου φέρει ως διακόσμηση το δέντρο κυπαρίσσι ή φοίνικας ή κάποιο ανθέμιο²⁸⁶ (βλ. εικ. XXI, XXII και XIX).

²⁸⁴ Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα 1967, σελ. 75.

²⁸⁵ Βλ. Μάνος Μπίρης, ό.π., σελ. 106

²⁸⁶ Για το φυτικό διάκοσμο της λαϊκής τέχνης βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Ο φυτικός διάκοσμος της λαϊκής μας τέχνης», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, αρ. 11970-1972, σελ. 19-22 καθώς επίσης και Γεώργιος Μέγας, «Η λαϊκή τέχνη εις την Λαογραφίαν», *Κρητική Εστία*, 7(1958-1959), σ. 46 όπου τα σύμβολα επαναλαμβάνονται από ανάγκη όχι συναφή προς την ύλη, την οικοδομική αλλά από τον εσωτερικό αισθηματικό βίο. Προέρχονται από τους χρόνους των προγόνων μας. Έτσι η ζωγραφική ή το σκάλισμα στην πέτρα ή το ξύλο δεν πρέπει να θεωρούνται εξωτερικός στολισμός αλλά σύμβολα.

Οι φεγγίτες

Μια από τις κατηγορίες των λαϊκών λιθόγλυπτων είναι οι φεγγίτες. Αναλυτικότερα, οι φεγγίτες αποτελούν ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο που ενώ ξεκίνησε από το Βυζάντιο, κατέληξε στα τέλη του 19ου αιώνα σε μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές των επιδράσεων της δυτικοευρωπαϊκής τέχνης, στη λαϊκή μας καλλιτεχνική δημιουργία²⁸⁷. Επομένως, οι φεγγίτες ως στοιχεία χρηστικά και διακοσμητικά δεν παραμένουν αμετάβλητα μέσα στο πέρασμα των χρόνων αλλά εξελίσσονται παράλληλα με τη λαϊκή τέχνη.

Οι φεγγίτες που συναντώνται στις εισόδους των αστικών σπιτιών έχουν σχήμα ημικυκλικό ή ορθογώνιο (βλ. εικ. XIV, XXV και XXVI). Κλείνουν με άχρωμο τζάμι ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πολύχρωμοι όπως ο φεγγίτης της οικίας ιδιοκτησίας Πέτρου Τριανταφυλλίδη. Επιπλέον, ασφαλίζονται εξωτερικά με μεταλλικό κιγκλίδωμα. Ταυτόχρονα, πατούν επάνω στα σκαλιστά επίκρανα των παραστάδων της εισόδου και σχηματίζονται από συμμετρικούς λίθους ή από μάρμαρο. Τέλος, όλο το τοξωτό υπέρθυρο συχνά εγγράφεται σε ορθογωνικής μορφής σκαλιστό τύμπανο που στέφεται με σκαλιστό λίθινο γείσο, ενώ το κλειδί του τόξου είναι σκαλιστό.

Ας σημειωθεί ότι αρκετοί από τους φεγγίτες είναι ανακλινόμενοι εσωτερικά. Επίσης, εκτός από τη διακοσμητική τους αξία έχουν και μεγάλη χρησιμότητα. Έτσι, τοποθετούνται πάνω από τις εξωτερικές θύρες ώστε όχι μόνο για να φωτίζουν το εσωτερικό του προθαλάμου αλλά και για να επιτρέπουν την γρήγορη κίνηση δροσερού αέρα μετά την δύση του ηλίου και τη μείωση της θερμοκρασίας, αφού οι περισσότερες εισοδοί κοιτάζουν προς το Βορρά και το Νότο.

Οι ιδιοκτήτες θέλοντας να εξασφαλίσουν την εύνοια της κατοικίας, μιας και η είσοδος αποτελεί το πιο ευπρόσβλητο σημείο του σπιτιού από τους δαίμονες και τα κακά πνεύματα, έλαβαν μόνιμα μέτρα προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, αποτρεπτικά και προστατευτικά σύμβολα με χρηστικό χαρακτήρα εντοιχίστηκαν πάνω από τις πόρτες δημιουργώντας τις προϋποθέσεις μιας συμβολικής προστασίας, ώστε να περιφρουρούν τα όρια του ιδιωτικού χώρου. Πρόκειται για σύμβολα μιας περασμένης εποχής τα οποία φανερώνουν τον μαγικό και διακοσμητικό σκοπό της λαϊκής τέχνης. Επομένως, το

²⁸⁷ Βλ. Κίτσος Α. Μακρής, «Οι φεγγίτες των αρχοντικών από το Βυζάντιο στο Μπαρόκ», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 12-182

σύμβολο αποτελεί γέννημα της έμφυτης ανάγκης του ανθρώπου να κάνει συγκεκριμένα οπτικά τα νοήματά του και να επικοινωνήσει με τον κόσμο που τον περιβάλλει. Έτσι, παίρνει ιδιαίτερες προεκτάσεις σε δυο από τις πνευματικότερες δημιουργίες, που είναι η θρησκεία και η τέχνη²⁸⁸.

Θέση κατάλληλη για τα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα αποδεικνύεται το σημείο ένωσης των παραστάδων με το υπέρθυρο. Ο Σκοπός τους δεν είναι μόνο διακοσμητικός αλλά και συμβολικός. Αναλυτικότερα, στον Αστακό συναντάμε ανάγλυφα με τη μορφή κυπαρισσιού και φοίνικα, κυριαρχούν δηλαδή τα φυτικά συμβολικά μοτίβα²⁸⁹ που ενισχύουν την λειτουργικότητα της κατοικίας με διάφορους τρόπους. Συνεπώς, εκτός από τη μεταφορά του ιερού στον εξανθρωπισμένο χώρο, τον τονισμό της εθνοτικής ταυτότητας και την προβολή θρησκευτικών ιδεωδών αναδεικνύουν την οικονομική ευρωστία και την ισχύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και αποκαλύπτουν την ιδεολογία, τα ήθη και τις αξίες μιας περασμένης εποχής. Τέλος, πρόκειται για κοσμικά λιθανάγλυφα που εκτός από τα μοτίβα του κυπαρισσιού και του φοίνικα φέρουν συχνά και τη χρονολογία της κατασκευής του κτιρίου.

Επίσης, χαρακτηριστικός είναι τρόπος με τον οποίο συνυπάρχουν στις λαϊκές τέχνες θέματα από διαφορετικές περιόδους της ελληνικής παράδοσης (αρχαϊκά, βυζαντινά και νεώτερα) ή από διάφορους τόπους. Πιο συγκεκριμένα, ο λαϊκός τεχνίτης επαναλαμβάνει, μεταλλάσσει και συγχωνεύει τα στοιχεία αυτά ώστε να λειτουργούν μέσα στο έργο του χωρίς να διαφαίνεται η χρονική και τοπική απόστασή τους.

Επομένως, στο κλειδί των υπερθύρων συναντάμε το κυπαρίσσι και το φοίνικα ως δέντρα της ζωής. Το δέντρο με τις ρίζες του στη γη, δίνει ασφάλεια και τροφή. Τα φύλλα του συμβολίζουν τον έναστρο ουρανό και η περιοδικότητα της ανάπτυξής του τον κύκλο της ζωής. Κλείνει μέσα του ιερές δυνάμεις γιατί φυτρώνει από τη γη, υψώνεται στον ουρανό, βγάζει καρπούς και ξαναποκτά το χαμένο φύλλωμά του. Έτσι, γίνεται σύμβολο της ζωής (γέννηση- θάνατος-αναγέννηση). Το δέντρο ως σύμβολο έχει παγκόσμια απήχηση. Ο Mircea Eliade το εντάσσει σε επτά κοσμικοθρησκευτικά σύνολα : 1) το

²⁸⁸ Για τα συμβολικά θέματα της ελληνικής λαϊκής τέχνης βλ. Πόπη Ζώρα, «Συμβολική και σημειωτική προσέγγιση της Ελληνικής λαϊκής τέχνης», *Λαογραφία*, 36(1990-1992), σελ. 1-77.

²⁸⁹ Πρόκειται για διακοσμητικά θέματα που προέρχονται από τη βυζαντινή κληρονομιά βλ. Κίτσος Α. Μακρής, «Οι φεγγίτες των αρχοντικών από το Βυζάντιο στο Μπαρόκ», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 12-182 και μορφές τις λαϊκής τέχνης που προκύπτουν με αφαίρεση των ειδικών χαρακτηριστικών και εκφράζουν το τυπικό και το αρχετυπικό και δεν απεικονίζουν ποτέ ένα ορισμένο όν από την πραγματικότητα βλ. Ομάδα Εργασίας, *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός, Λαϊκές τέχνες – Μουσική- Χορός – Θέατρο σκιών*, τ. 2, Αθήνα 1986, σελ. 25.

δέντρο στοιχείο του μικρόκοσμου που αποτελείται από το τρίπτυχο πέτρα – δέντρο – ιερό 2) το δέντρο εικόνα του κόσμου 3) το δέντρο -κοσμική θεοφάνεια 4)το δέντρο – σύμβολο ζωής 5) το δέντρο – κέντρο του κόσμου 6) το δέντρο σύμβολο της αναγέννησης και βλάστησης και 7) το δέντρο- αποδέκτης των ψυχών²⁹⁰.

Το κυπαρίσσι είναι σύμβολο της διάρκειας μέσα στο χρόνο, της αθανασίας. Μέσω του σχήματός του, σαν άτρακτος, τείνει προς τον ουρανό, προς τον επουράνιο πατέρα. Δεσπόζει σε ένα συνταίριασμα βαθιάς θρησκευτικής πίστης και εκφραστικής ερμηνείας της φύσης. Είναι από τα πιο γνωστά μοτίβα της λαϊκής τέχνης. Ακόμα, φοίνικας ταυτίζεται με το δέντρο της ζωής ως σύμβολο της γονιμότητας και της καρποφορίας²⁹¹. Ταυτόχρονα, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα μακροβιότερα φυτά και είναι αιθαλές. Επίσης, έχει ανάγκη από ήλιο που σηματοδοτεί την ύπαρξη νερού. Οι Ασσυροβαβυλωνιακοί κύλινδροι αναφέρουν δυο ιερά δέντρα της ζωής και της αλήθειας ένα από αυτά είναι και ο φοίνικας που διώχνει τα κακά πνεύματα.

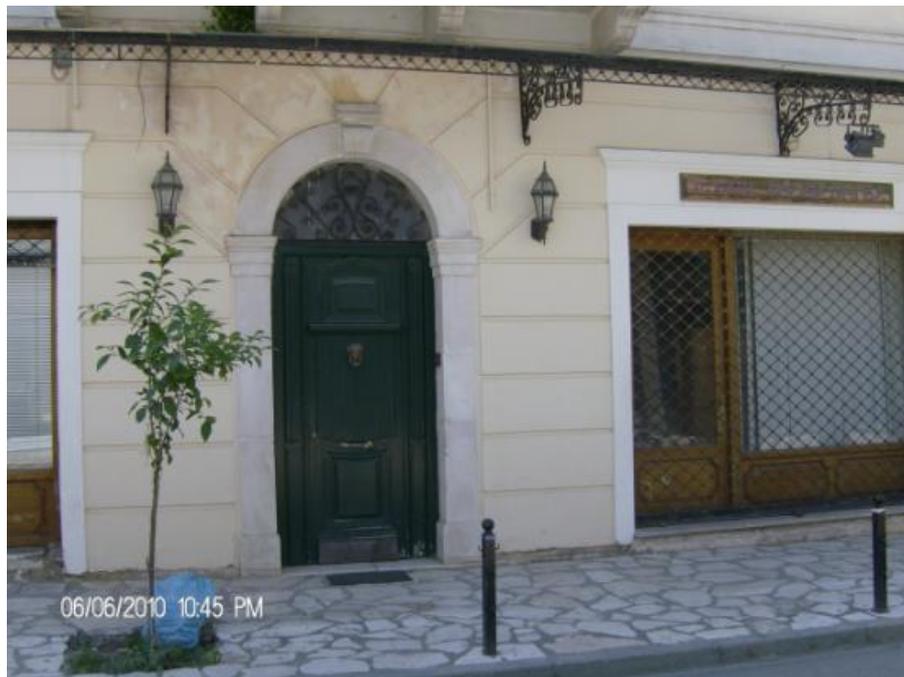
Επισημαίνουμε εδώ ότι τα έργα των λαϊκών μαστόρων είναι ανώνυμα δηλαδή οι πελεκητές δεν δηλώνουν το όνομά τους μέσω της υπογραφής τους. Κατά συνέπεια, αυτό δεν ισοδυναμεί σε καμιά περίπτωση με άγνοια της ποιότητας ή της αξίας του έργου τους, αλλά σχετίζεται με την ασφάλεια του λαϊκού τεχνίτη μέσα στα στενά όρια μιας αργά εξελισσόμενης τέχνης που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά κατά τρόπο κληρονομικό.

²⁹⁰ Βλ. Πόπη Ζώρα , ό.π., σελ. 10-17.

²⁹¹ Βλ. Αλεξάνδρα Τράντα- Νικολή, «Η σημασία του φοίνικα στην κρητομυκηναϊκή θρησκεία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* , τευχ. 60 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1996), σελ. 80-85

Εικόνα Ι: Δίφυλλη πορτα με ρόπτρο σε σχήμα ανθρώπινου χεριού στην οδό Βασιλέως Παύλου.

Εικόνα ΙΙ :Κεντρική τοξωτή είσοδος επί της οδού Καραολή και Δημητρίου.

Εικόνα III: Χαρακτηριστική εξώθυρα με ημικυκλικό τόξο που φέρεται σε λίθινες παραστάδες με επίκρανα 1880. Απλά περαστά θυρόφυλλα που χωρίζονται με τετράγωνα ταμπλάδες. Οικία Πέτρου Τριανταφυλλίδη στη συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Παντελή Καρασεβδά.

Εικόνα IV: Δίφυλλη πόρτα. Το χερούλι είναι σε σχήμα ανθρώπινης κεφαλής. Οικία Ανδρέα Μπαμπούρη στη συμβολή των οδών Βασιλέως Παύλου και Μπουμπουλίνας.

Εικόνα V: Πόρτες ισόγειου με διαδοχικά περίτεχνα τοξωτά πλαίσια 1875. Οικία Αργής Παπαδημητρίου - Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VI: Παραδοσιακή κατοικία με επάλληλα ανοίγματα στο ισόγειο (πριν το 1955). Οικία Αμαλίας Βλάχου στην οδό Έλλης. Εντυπωσιακό είναι το τσίγκινο σκέπαστρο που στηρίζεται σε περίτεχνα σιδερένια φουρούσια για την προστασία από τα νερά της βροχής.

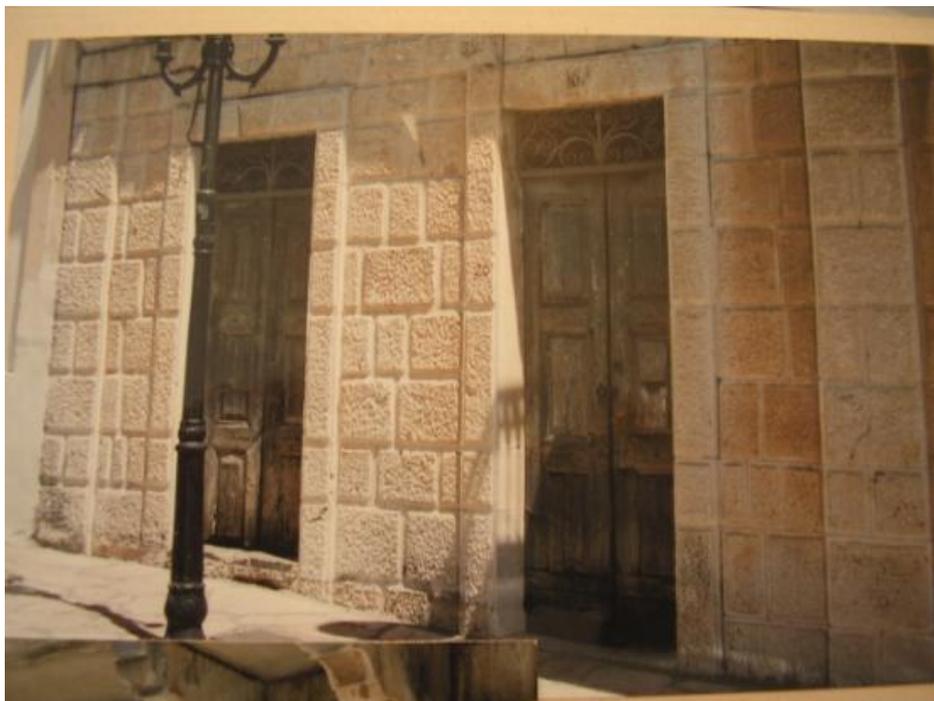
Εικόνα VI: Δίφυλλη πόρτα με τοξωτό υπέρθυρο 1876, τα θυρόφυλλα χωρίζονται με τετράγωνους ταμπλάδες στην οδό Ομήρου.

Εικόνα VII: Κεντρική είσοδος ξύλινη με τοξωτό υπέρθυρο και πέτρινες παραστάδες, φέρει δυο ταμπλαδωτά φύλλα αναγόμενα προς τα μέσα και φεγγίτη με τζαμλίκι το οποίο καλύπτεται εξωτερικά με διακοσμητικό μεταλλικό κινγκλίδωμα 1867. Οικία Μαρκέλλας Σπανόπουλου επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου.

Εικόνα VIII: Ανακατασκευασμένη κεντρική είσοδος, εξωτερική σκάλα επενδυμένη με μάρμαρο και μαρμάρινα κολωνάκια στο πλατύσκαλο σύμφωνα με την αρχική. Η πόρτα είναι σύγχρονη. Οικία Πυθαγόρα Σαμαρά 1920.

Εικόνα IX: Ανοίγματα ισογείου με παλιά δίφυλλα θυρόφυλλα, δείγματα της ακμής του νεοκλασικισμού στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου.

Εικόνα X:Εσωτερική ξύλινη πόρτα ταμπλαδωτή με μικρά ορθογώνια ταμπλαδάκια διαφόρων μεγεθών. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου στην κεντρική πλατεία Αστακού.

Εικόνα XI :Μπαλκονόπορτα με ξυλόγλυπτα ταμπλαδάκια. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα XII: Πόρτα οικίας που βρίσκεται στην οδό Ομήρου. Εμφανής είναι η σιδεριά πάνω από την πόρτα, σε απλές διατομές με εφαπτόμενους σιδερένιους έλικες. Το στεφάνι της πρωτομαγιάς στολίζει το υπέρθυρο της εισόδου.

Εικόνα XIII:Περίτεγχο τοξωτό υπέρθυρο 1875. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου – Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου. Εντυπωσιακές είναι οι παραστάδες που χωρίζουν τα ανοίγματα των δυο ορόφων.

Εικόνα XIV: Τοξωτό υπέρθυρο 1875. Κοινοτική Βιβλιοθήκη(Σπανόπουλου) στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα XV : Είσοδος στην οδό Βασιλέως Γεωργίου.

Εικόνα XVI: Παραδοσιακό πέτρινο τοξωτό υπέρθυρο με κτιστό τύμπανο πάνω από το άνοιγμα της κεντρικής εισόδου. Ξεχωρίζει ο σταυρός της Λαμπρής κάτω από το ανόφλι. Οικία Στάμου Χ. Ζούλα στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως.

Εικόνα XVII: Τοξωτό υπέρθυρο από το εκκλησάκι της συνοικίας του Αγίου Ανδρέα.

Εικόνα XVIII: Τοξωτό υπέρθυρο με σκαλιστό κλειδί που φέρει ως διακόσμηση ένα κυπαρίσσι στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως

Εικόνα XIX: Τοξωτό υπέρθυρο εισόδου 1876 στην οδό Ομήρου. Διασώζεται η σιδερένια ακτινωτή ασφάλεια στο τοξωτό τμήμα. Οι δυο παραστάδες καταλήγουν σε περίτεχνα σκαλιστά επίκρανα, πάνω από τα επίκρανα σχηματίζεται το τοξωτό υπέρθυρο. Το κλειδί στο κέντρο του τόξου είναι σκαλιστό και έχει τη μορφή αναδιπλούμενης περγαμηνής, η οποία φέρει απλής μορφής ανθέμιο (φοίνικας).

Εικόνα XX: Τοξωτό μαρμάρινο υπέρθυρο 1876. Οικία Δήμου Αστακού στην οδό Ομήρου. Δυο παραστάδες πάχους 0,30 μ. σχηματίζονται από ορθογώνιες μαρμάρινες πέτρες, φέρουν σκαλιστό επίκρανο με δακτυλίους και σκοτίες. Τοξωτό υπέρθυρο σχηματίζεται από πέντε μάρμαρα, τα τέσσερα είναι συμμετρικά ενώ το πέμπτο στο κέντρο έχει πιο μικρό μέγεθος. Οι θολίτες είναι σκαλιστοί με το βελόνι και φέρουν περιταίνιο. Το κλειδί είναι σκαλιστό και έχει τη μορφή αναδιπλούμενης περγαμηνής, η οποία φέρει ανθέμιο πάνω στο οποίο διαβάζεται «1876», χρονολογία κατασκευής του κτίσματος. Όλο το υπέρθυρο εγγράφεται σε ορθογωνικής μορφής σκαλιστό τύμπανο που στέφεται από σκαλιστό λίθινο γείσο.

Εικόνα XXI: Τοξωτό υπέρθυρο. Κτίριο της Αγροτικής Τραπέζης Ελλάδος στην οδό Έλλης.

Εικόνα XXII: Τοξωτό υπέρθυρο κεντρικής εισόδου 1876 στην συμβολή οδών Παντελή Καρασεβδά και Ομήρου. Το κλειδί είναι σκαλιστό και έχει τη μορφή αναδιπλούμενης περγαμηνής, η οποία φέρει απλής μορφής ανθέμιο πάνω από το οποίο διαβάζεται η χρονολογία κατασκευής του κτίσματος «1876».

Εικόνα XXIII: Τοξωτό υπέρθυρο κεντρικής εισόδου 1880. Οικία Πέτρου Τριανταφυλλίδη στη συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Παντελή Καρασεβδά. Ο ανακλινόμενος φεγγίτης είναι από τους λίγους με πολύχρωμο τζάμι. Το κλειδί φέρει ανάγλυφο κυ

Εικόνα XXIV:Υπέρθυρο ορθογώνιου σχήματος (αρχές 1980) του ξενοδοχείου ιδιοκτησίας Απόστολου Λαϊνά στη συμβολή των οδών Ομήρου και Βασιλέως Κωνσταντίνου.

Εικόνα XXV:Ορθογώνιο υπέρθυρο. Οικία Αικατερίνης Γκόλια στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλέως Γεωργίου.

Εικόνα XXVI: Η κουτσούνα κρέμεται στην είσοδο σπιτιού.

Εικόνα XXVII: Το πρωτομαγιάτικο στεφάνι στολίζει την είσοδο του σπιτιού.

Τα παράθυρα

Σχετικά με τα ανοίγματα των αστικών σπιτιών δεν παρατηρείται απόλυτη συμμετρία. Ωστόσο πολλά από τα ανοίγματα του ορόφου οργανώνονται ακριβώς πάνω από εκείνα του ισόγειου, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα για όλες τις κατοικίες. Αναλυτικότερα, στο ισόγειο επικρατεί το σύστημα παραθύρου – πόρτας το οποίο στον όροφο αλλάζει και έχουμε δυο μπαλκονόπορτες να περιβάλλονται από δυο παράθυρα. Οι δυο μπαλκονόπορτες αναπτύσσονται σε εξώστη. Σε άλλη περίπτωση όλα τα ανοίγματα του ισόγειου είναι πόρτες, όπου πάνω από τις τρεις κεντρικές εισόδους του ισόγειου, στον

όροφο έχουμε τρεις μπαλκονόπορτες οι οποίες περιβάλλονται και από παράθυρα. Έτσι, σ' αυτή την περίπτωση το μπαλκόνι είναι μεγαλύτερο (βλ. εικ. VIII).

Υπάρχουν, όμως, και οικίες στις οποίες η απόλυτη συμμετρία κάποιες φορές υπολείπεται για λόγους καθαρά λειτουργικούς²⁹², συνήθως εξαιτίας του μήκους του διαθέσιμου οικοπέδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικία που έχει περιέλθει στο Δήμο Αστακού όπου η ατελής συμμετρία του ισογείου μεταφέρθηκε και στον όροφο, όπου ενώ έχουμε κάποια σχετική συμμετρία των ανοιγμάτων δεν έχουμε και γεωμετρική. Βλέπουμε λοιπόν ότι στην προσπάθεια οργάνωσης των ανοιγμάτων της όψης προς δυο άξονες συμμετρίας προκύπτουν συχνά προβλήματα τα οποία όμως δεν δημιουργούν κάποιο αισθητικό πρόβλημα, αντίθετα το τελικό αποτέλεσμα είναι ενδιαφέρον και πρωτότυπο²⁹³. Άρα, είναι εμφανές ότι η λαϊκή αρχιτεκτονική προσαρμόζεται στα δεδομένα(βλ. εικ. IV).

Όλα τα παράθυρα είναι ορθογώνια ξύλινα, ταμπλαδωτά, δίφυλλα με διπλά τζαμιλίκια και ανοίγουν προς τα μέσα. Πράγματι, προσανατολισμένα προς τη θάλασσα ή το δρόμο²⁹⁴ όπου η κίνηση είναι πιο έντονη εξασφαλίζουν την άμεση επαφή με τον έξω χώρο, γι αυτό έχουν μικρό πλάτος και μεγάλο ύψος και στο εσωτερικό τους καλύπτονται με μακριές κουρτίνες προφυλάσσοντας την ιδιωτική ζωή των ενοίκων εξασφαλίζοντας παράλληλα τον αερισμό του χώρου. Ο Κώστας Παπαζήσης τονίζει την ποιότητα του ξύλου «Ξύλινα παράθυρα, ήταν τόσο καλά ρε παιδί μου, τα λέγαμε αφού είχαν दाδί το ξέρ'ς, είναι αυτό απ' τα πεύκα, τα έλατα. Τα φέρνανε από έξω, εγώ δεν το θυμωκα να φκιάν' παράθυρα από δω, από ντόπια ξύλα, εδώ και εβδομήντα χρόνια».

Τα παράθυρα, εξωτερικά ασφαλιζονται με ξύλινα παραδοσιακά πατζούρια τα σκούρα²⁹⁵. Αυτά του ισογείου είναι **σκούρα** ξύλινα καρφωτά και σφραγίζουν την όψη των παραθύρων. Επιπλέον, είναι βαμμένα και στο επάνω μέρος φέρουν προστατευτικό μεταλλικό κιγκλίδωμα με έντονο διάκοσμο. Επίσης, τα **μούσμουλα** είναι χειροποίητα

²⁹² Την απουσία της αυστηρής συμμετρίας που δεν είναι πάντα κατορθωτή για λόγους λειτουργικούς τονίζει και ο Αριστοτέλης Ζάχος βλ. Α. Ζάχος, «Αρχιτεκτονικά σημειώματα. Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3 (1928), σελ. 295-306.

²⁹³ Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας, Κτήριο Δήμου Αστακού, Φ10-β.

²⁹⁴ Οι προσόψεις των σπιτιών βλέπουν πάντα στο δρόμο και δέχονται τον ήλιο, είτε από την ανατολή είτε από τη δύση. Ο προσανατολισμός αυτός είναι απόρροια περισσότερο πολιτιστικών και θρησκευτικών αντιλήψεων, παρά υλικών παραγόντων. Βλ. Amos Rapoport, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, (Μτφρ. Δημήτρης Φιλιππίδης), Αθήνα 1976, σελ. 78.

²⁹⁵ Σύμφωνα με τον Amos Rapoport «η χρήση των σκούρων βασίζεται σε κοινωνικοπολιτιστικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα στο φόβο για τους «διαρρήκτες» που είναι περισσότερο πρόληψη παρά παραγωγικότητα» βλ. Amos Rapoport, *ό.π.*, σελ. 43.

σιδερένια. Τέλος, οι μπαλκονόπορτες φέρουν στο κάτω μέρος τους ξύλινο ταμπλά. Τα *σκούρα* είναι περσιδωτά συνήθως γαλλικού τύπου.

Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι στις αστικές κατοικίες η χρήση των τζαμιών είναι διαδεδομένη. Ειδικότερα, η χρήση το γυαλιού λειτουργεί προσφέροντας μια νέα σχέση του μέσα με τον έξω χώρο επιτρέποντας τη θέα προς τα έξω. Επομένως, η σχέση αυτή δεν είναι μονοσήμαντη, αφού ούτε ο χώρος μπορεί να προσδιοριστεί άσχετα με το χρόνο ούτε και ο χρόνος χωρίς την αναπαράσταση του χώρου²⁹⁶ «*Βάζανε τζάμια τότες αλλά τα χρησιμοποιούσαν πολύ λίγ', ήτανε και ακριβά. Αυτοί που είχανε τον τρόπο βάνανε, ο Καρασεβδάς είχε τον τρόπο, είχε γίν' βουλευτής, αυτός είχε τον τρόπο, αυτοί είχαν σπίτια παλάτια τα φτωχικά τι ήταν*».²⁹⁷

Η πλαισίωση των παραθύρων

Ο απλούστερος τρόπος για να τονιστούν τα παράθυρα είναι το πλαίσίό τους. Το πλαίσιο συγκροτείται κατά το πρότυπο των αρχαίων θυρωμάτων, από δύο ή τρεις βαθμιδωτές ταινίες με εξωτερικό περιμετρικό κυμάτιο. Αρχικά, στις απλουστευμένες κατασκευές τα πλαίσια ή *πρεβάζια* ήταν ξύλινα. Τελικά, όμως, επικράτησαν τα τραβηχτά κονιάματα τα οποία εφαρμόζονται με εξαιρετική ακρίβεια (βλ. εικ. IX και VI).

Σε αρκετές κατοικίες συναντάμε λιτή μορφολογία όσον αφορά τα ανοίγματα, σε αυτά απουσιάζουν συνήθως τα πλαίσια και τα τύμπανα στο ύψος της ποδιάς και διατηρούν μόνο το γείσο που διαμορφώνεται πάνω από οριζόντια ταινία μήκους ελάχιστα μεγαλύτερης από το αντίστοιχο άνοιγμα(βλ. εικ.VII). Επίσης, πολλά από τα ανοίγματα φέρουν επίπεδο πλαίσιο το οποίο λεπταίνει ελαφρώς από την έσω προς την έξω ακμή. Τέλος, τα παράθυρα στηρίζονται σε επίπεδο τύμπανο που στέφεται με τραβηχτό γείσο που αποτελεί συγχρόνως και την ποδιά των παραθύρων. Συνεπώς, το πάνω οριζόντιο τμήμα επεκτείνεται λίγο αριστερά και λίγο δεξιά σε σχέση με τα κάθετα τμήματα του πλαισίου. Έτσι, καθώς η ποδιά του παραθύρου προεξέχει εμφανώς από τον τοίχο, αυτή αποτελεί συγχρόνως και τη βάση του πλαισίου.

Είναι γνωστό ότι την περίοδο της ακμής, η πλαστική συγκρότηση του παραθύρου επικράτησε να εδράζεται οπτικά στο υποκείμενο διαχωριστικό –μεταξύ των ορόφων-

²⁹⁶ Για τη χρήση του γυαλιού που λειτουργεί σε πολλά επίπεδα της αρχιτεκτονικής διαλεκτικής και όχι μόνο αφού όλες οι τέχνες επιχειρούν μια έκφραση του χώρου και του χρόνου, προσφέροντας μια νέα σχέση του μέσα με το έξω βλ. Νίκος Αγγ. Καλογεράς, ό.π., σελ. 269-270 και Δ. Α. Φατούρος, *Εσωτερικός χώρος και σύγχρονη αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1960, σελ. 15-16.

²⁹⁷ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

γείσου με την απευθείας έδραση του πλαισίου στο γείσο(βλ.εικ IX και VI). Στην τελευταία αυτή περίπτωση υπήρχε και ένας πίνακας κάτω από την ποδιά του παραθύρου διακοσμημένος με γεωμετρικά σχήματα (βλ. εικ.VII). Τέλος, όλα τα ανοίγματα έφεραν στη στέψη τους οριζόντια γείσα ή και πλήρη αετώματα. Τα γείσα και τα περιθώρια των ανοιγμάτων λαξεύονταν σε λίθο ή μάρμαρο(βλ. εικ. VIII)

Στην όψιμη περίοδο εμφανίστηκαν τα τυποποιημένα μικρά φουρούσια που ήρθαν να προστεθούν ακριβώς κάτω από τα γείσα των παραθύρων (εικ.VII).Τα παράθυρα του ισογείου δεν έχουν υποχρεωτικά γείσα. Επίσης, άλλα αναδεικνύονται με παραστάδες που φέρουν θριγκό. Άρα, ο ρυθμός και η πλαστική επεξεργασία των παραστάδων, προσφέρει μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών συνθέσεων και ενισχύει το μνημειακό ύφος στην αρχιτεκτονική των όψεων²⁹⁸.

Τέλος, παρατηρείται μια πλαστική διαμόρφωση του κορμού των παραστάδων. Αναλυτικότερα, αυτή γινόταν με εφαρμογή ενός πλαισίου που τόνιζε το εξωτερικό περίγραμμα του κορμού είτε με τη χρήση κάθετων ραβδώσεων, με τη μέθοδο του τραβηγτού κονιάματος. Επομένως, προτιμούσαν τον προκατασκευασμένο κορμό παραστάδας, ο οποίος παράγονταν σε ένα συγκεκριμένο ύψος²⁹⁹. Το υπόλοιπο τμήμα μέχρι τη βάση γινόταν επίπεδο κατά τον παραδοσιακό τρόπο(βλ.εικ.VI)εφαρμογή παραστάδων με ραβδώσεις στην πλαισίωση παραθύρου.

²⁹⁸ Οι τεχνίτες δεν περιορίζονται μόνο στα δικά μας στοιχεία αλλά αφομοιώνουν και ξένα στοιχεία που εναρμονίζονται και λείπουν από τα δικά μας βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Υποδείγματα ελληνικής διακοσμητικής, *Νέα Εστία* (1929), τ. Στ', εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 558.

Εικόνα I: Οικία Αργύρη Φάρου στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως. Χαρακτηριστική είναι η απόλυτη συμμετρία των παραθύρων της πρόσοψης και η αντιστοιχία των κουφωμάτων. Ο εξώστης είναι νεότερος.

Εικόνα II: Οικία Πυθαγόρα Σαμαρά στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλέως Γεωργίου.

Εικόνα III: Οικία Αργόρη Φάρου στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως.

Εικόνα IV: Όψη με ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον και απόλυτη συμμετρία. Αετώματα στέφουν τα τρία τμήματα της όψης, τα ανοίγματα του κέντρου είναι πόρτες που πλαισιώνονται δεξιά και αριστερά με παράθυρα. Παραστάδες χωρίζουν τα ανοίγματα μεταξύ τους και στους δυο ορόφους. Οι ποδιές των δυο παραθύρων φέρουν ως διακόσμηση κορδέλα με ανθέμια. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου.

Εικόνα V: Απόλυτη συμμετρία στην πρόσοψη, μαρμάρινος εξώστης και τραβηχτά επιχρίσματα. Τα δύο κεντρικά ανοίγματα πλαισιώνονται από παράθυρα. Οικία Στ. Νικήτα στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VI: Τα ανοίγματα του ισόγειου είναι πόρτες δίφυλλες (πιθανόν έχουν αντικατασταθεί) με οριζόντιο φεγγίτη και τζαμιλίκια ενώ φέρουν προστατευτικό μεταλλικό κιγκλίδωμα. Τα παράθυρα του ορόφου έχουν πλαίσια από λάσπη σε προεξοχή καθώς και γείσωμα, τα ξύλινα κουφώματα έχουν υαλοστάσια με ή χωρίς οριζόντιο φεγγίτη και φέρουν φύλλα σκιασμού Γαλλικού τύπου. Στο ύψος του δαπέδου του ορόφου επί της όψης διακρίνεται περιμετρικό γείσωμα από μαρμάρινους λίθους. Στο δε ύψος της στέγης του ορόφου υπάρχει δεύτερο περιμετρικό γείσωμα μεγαλύτερης προεξοχής και πλάτους από λάσπωμα (τύπου τραβηχτό). Επίσης στην όψη διακρίνονται τέσσερις παραστάδες σε ίσες αποστάσεις από λαξευτή πέτρα ενώ φέρουν κιονόκρανο απλής μορφής. Οικία Μαρκέλλας Σπανοπούλου (όροφος) και ισόγειο κτίριο Κοινοτικής Βιβλιοθήκης Αστακού 1867.

Εικόνα VII:Λιθόκτιστο κτίριο με επιμελημένη λιθοδομή, πέτρινη βάση και μαρμάρινο εξώστη. Τα ανοίγματα του ισογείου είναι παράθυρα τα οποία στην ποδιά φέρουν διακόσμηση γεωμετρικού σχήματος αντίστοιχη με αυτή του ορόφου ενώ στο πάνω μέρος έχουν πλαίσια σε προεξοχή καθώς και γείσωμα με κεραμίδια για την προστασία από τα νερά της βροχής. Οικία Μιλεούνη Νικήτα πλατεία Αγίου Νικολάου. Το κτίριο έχει δεχτεί πολλές νεότερες επεμβάσεις

Εικόνα VIII: Οικία ιδιοκτησίας Δήμου Αστακού στη συμβολή των οδών Καραολή Δημητρίου και Ομήρου.

Οι τοίχοι

Οι περιμετρικοί τοίχοι εσωτερικοί και εξωτερικοί είναι κατασκευασμένοι από λίθους που συγκρατούνται με συνδετικό κονίαμα (βλ.εικ. III και IV). Ακόμα, τα περιμετρικά τοιχώματα δεν ξεπερνούν σε πάχος τα 80 cm και τα εσωτερικά χωρίσματα τα 12 cm. Συνεπώς, πρόκειται για παχιές τοιχοποιίες που φέρουν όχι μεγάλα σε πλάτος ανοίγματα κάτι το οποίο χρησίμευε για την αποθήκευση της θερμότητας την ημέρα και την απόδοσή της τη νύχτα στους εσωτερικούς χώρους ενώ παράλληλα εξασφάλιζαν και δροσιά κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Επίσης, η πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου διαπιστώνει ότι επιτυγχάνουν «κρύο και ζέση»³⁰⁰. Άλλωστε, στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική το εξωτερικό περίβλημα έπαιζε σπουδαίο ρόλο. Αναντίρρητα, προστάτευε τους χώρους από τις αντίξοες εξωτερικές συνθήκες κλιματολογικές ή άλλες αλλά τις έλεγχε κιόλας³⁰¹.

Επιπλέον, εξωτερικά και εσωτερικά οι τοίχοι των νεοκλασικών επιχρίονται (βλ. εικ. XI). Το επίχρισμα είναι **κονίαμα** με πρόσμιξη ασβέστη, αργίλου και λεπτόκοκκης άμμου. Ο Κώστας Παπαζήσης περιγράφει τον τρόπο δημιουργίας του σοβά «Όσοι δεν είχαν, μόνο πέτρα και πολλοί δεν την κάλυπταν, δεν το σοβατίζανε. Ορισμένοι είχαν σοβατζίδες, εγώ ο ίδιος τα σοβάτζα. Εμείς οι Ηπειρώτες κάναμε ούλες τσ' δουλειές. Για το σοβά χρησιμοποιούσαμε τότες μόνο ασβέστ' και άμμο και αμμοκονία, αυτή τ' ποταμιού πούνε η ψιλή άμμος. Αυτήν την ζυμώνουμε με ασβέστ' και το κοσκινάγαμε με τη σίτα, οπότε κοσκινώντανε και έπεφτε αν είχε χαλίκ', τόσο για έμενε απάν' και μετά το πατάγαμε. Και το κοσκίνισμα μόνοι μας, ένας από δω ένας από κει και κάναμε έτσ'. Εμείς φκιάχναμε ένα ζύλο, με δυο χερούλια από δω και δυο από κει και μέσα βάναμε λίγο ή το τρυπάγαμε με πέτρα, έναν τενεκέ, τρύπες - τρύπες και έπεφτε η άμμος και το χαλίκ' έμενε εκεί και το πατάγαμε, αυτά ήταν τότες τα πρωτόγονα μέσα. Ο ασβέστης έσφιγγε βεβαίως, κράταγε το σοβά»³⁰².

Επίσης, ο Ιωάννης Καβαλιεράτος σχετικά με τον τρόπο που χτίζονταν οι πέτρες αναφέρει «Η πέτρα που πατάει δεν έχ' τσιμέντο, άμα πας να αρμολοίσ' πέτρα με πέτρα και το καν'ς έτσ' φεύγ' είναι με άμμο σκέτο και ασβέστ'. Αυτή η πέτρα απ' την έξω πλευρά αυτή θυληκών', από μέσα δεν είναι η ίδια πέτρα, άλλ' πέτρα από μέσα και μέσα στην πέτρα άμα

³⁰⁰ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου

³⁰¹ Βλ. Νίκο Αγγ. Καλογερά, ό.π., σελ. 235

³⁰² Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

εχ' κενό και κενό είναι πετραδάκια, γιατί το ντουβάρ' στα παλιά αυτά κτίρια είναι το λιγότερο 80 εκατοστά άντε το μικρότερο να είναι 60 εκ., είναι διπλή πέτρα και αν προσέξεις στα παλιά κτίρια είναι αρμολογημένες οι πέτρες. Η πέτρα πατάει η μια απάν' στην άλλη και ο αρμός πλακών η άλλ' και όταν πήγαινε η μια πέτρα εδώ η άλλ' πήγαινε εδώ και πλάκωνε τον αρμό και πήγαινε θυληκωτό, μια – μια πέτρα η άλλ' πέτρα σταύρωνε απάν'μεριά και βάραινε η πέτρα τον αρμό και πήγαινε η άλλ' η πέτρα και βάραινε την άλλ'. Στα παλιά αυτά κτίρια υπήρχε σκέτη άμμο και ασβέστ' και πορσελάν' αν υπήρχε. Φέρνανε πορσελάν' με τα καράβια, κουβαλάγανε την πέτρα απ'τα βουνά, άμμο πέρνανε απ'τα ποτάμια »³⁰³

Παράλληλα, υπάρχουν και παραδείγματα κατοικιών στις οποίες οι τοίχοι και η οροφή επιχρίονταν με σοβά και **κονίαμα** με μια πιο παλιά τεχνική, το **γιαγκλί** που αποτελούνταν από άμμο, κατσικότριχα και ασβέστη, πρόκειται για μια τεχνική που όπως τονίζει ο Κώστας Παπαζήσης «δεν τη χρησιμοποιούσαν όλ', το τραγόμαλλο έδενε αλλά το χρησιμοποιούσαν οι ατζαμήδες». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οροφή της οικίας Αργίνης Παπαδημητρίου. Συνήθως, καλύπτονται από δυο στρώματα επιχρίσματος. Το τελευταίο στρώμα είναι λιασμένο και φέρει χρώμα. Ας σημειωθεί ότι εξαίρεση αποτελούν οι τοίχοι των υπογείων ορισμένων σπιτιών που δεν καλύπτονται με επίχρισμα στο εσωτερικό.

Επιπρόσθετα, οι τοίχοι των αστικών κατοικιών συχνά διακοσμούνται με σχέδια κυρίως από το φυτικό κόσμο. Αναλυτικότερα, ο ζωγραφικός διάκοσμος άλλοτε περιορίζεται στον χώρο υποδοχής, το σαλόνι και άλλοτε επεκτείνεται σε όλα τα δωμάτια ακόμα και στο διάδρομο. Τέλος, στο ύψος της οροφής υπάρχει και ζώνη με διακοσμητικό χαρακτήρα (βλ.εικ V, VIII, IX).

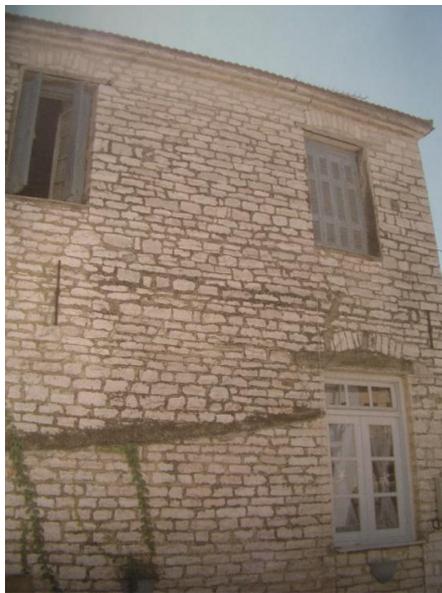
Στους τοίχους της κουζίνας συναντάμε επίσης και εντοιχισμένα ντουλάπια που χρησιμοποιούνται για την αποθήκευση πραγμάτων και υπάρχει και εντοιχισμένη πιατοθήκη (βλ.εικ. II και VI).

Σχετικά με τα χωρίσματα του ορόφου είναι όλα τσατμάδες, φερόμενοι επί των ξύλινων πατωμάτων. Πρόκειται για καλής κατασκευής τοίχους, **ξύλόπηγκτους**, από σανίδια και **λάσπωμα** για τα πιο πλούσια αρχοντόσπιτα, χωρίς να απουσιάζουν και οι πιο απλές κατασκευές από καλάμια και λάσπη. Επομένως, βασική λειτουργία των μεσότοιχων είναι να διαχωρίζουν τις διάφορες δραστηριότητες που επιτελούνται μέσα στην κατοικία.

³⁰³ Πληροφορητής Ιωάννης Καβαλιεράτος

Σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου τεχνίτη του Χρήστου Αλπού «Τα πρώτα χρόνια γινόντανε **τσατμάδες** με πηγάκια, τα οποία σοβατίζονται μέσα και έξω και βάζανε γιδόμαλλο για να καν' δέσιμο, βάζανε μέσα το χτυπάγανε για να ανακατεύεται με τη λάσπ' για να καλύπτεται, εκεί που 'νε η μια τάβλα με την άλλ' για να δεν' και αυτό, να συνδέεται η λάσπ', αυτό που φτιάχνανε **χαρμάνι** για να μην κάνει ραφές³⁰⁴. Είναι σαφές ότι οι μεσότοιχοι αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό των αστικών σπιτιών κυρίως χρησιμεύουν για το διαχωρισμό των χώρων μεταξύ τους.

Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Αργίνης Παπαδημητρίου και του Κώστα Παπαζήση που τονίζουν τη διαφοροποίηση που υπήρχε όσον αφορά τους μεσότοιχους των αρχοντόσπιτων από εκείνους των λαϊκών κατοικιών: «Όλοι οι μεσότοιχοι έχουν σανίδα, αυτοί που είχανε, οι άλλοι που δεν έχουν τον παρά τα κάνανε με καλάμια»³⁰⁵. «Τα μεσοτοιχία τα χωρίζαμε με **τσατμά** μετά βγήκαν τα τούβλα, ο τσατμάς γινόταν με καλάμια, τα περνάγαμε με ασβέστ' και λάσπ'. Ορισμέν' ήτανε με ασβέστ' και με χόμα και ορισμέν' με ασβέστ' και άμμο. Αυτοί που δεν είχανε τα φκιάνανε με χόμα και μετά αν μπορούσαν περάσανε λίγο αμμοκονία π' λέμε, λίγο άμμο και λίγο ασβέστ' το περνάγανε ένα χερ'»³⁰⁶. «Οι τσατμάδες ήταν με άμμο, καλάμια και ασβέστ' είχαν πηγάκια και κάρφωνα καλάμια από πάνω πλευρά και βάζανε και μαλλί από τα γίδια για να κολλάει».³⁰⁷

**Εικόνα Ι: Επιμελημένη λιθόκτιστη, χωρίς επίχρισμα τοιχοποιία.
Οικία Μαρίνου Βλάχου επί της οδού Έλλης.**

³⁰⁴ Πληροφορητής Χρήστος Αλπός

³⁰⁵ Πληροφορήτρια Αργινή Φάρρου- Παπαδημητρίου.

³⁰⁶ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης.

³⁰⁷ Πληροφορητής Ιωάννης Καβαλιεράτος.

Εικόνα II: Λεπτομέρεια δόμησης. Ορθογωνισμένα πελεκημένα κομμάτια πέτρας μικρά και μεγάλα τοποθετημένα με αρμό. Οικία Γαβριήλ Βλάχου και Αμαλίας στην οδό Έλλης πριν το 1955. Πηγή:Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Εικόνα III: Εντοιχισμένο ντουλάπι. Πρώην οικία Πεταλά νυν ιδιοκτησία Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Έλλης. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας

Εικόνα IV: Χαρακτηριστικό πασαμέντο διαδρόμου σε απομίμηση μαρμάρου. Είναι ενδιαφέρουσα η ρεαλιστική απόδοση των νερών του μαρμάρου, καθώς και η αντιπαράθεση των θερμών και ψυχρών τόνων σε ένα ολοκλήρωμα χρωματικής αρμονίας. Οικία Πυθαγόρα Σαμαρά στην παραλιακή οδό Βασιλέως Γεωργίου (αρχές 1920).

Εικόνα V: Εντοιχισμένα ράφια(πιατοθήκες) τοποθετημένα στη μέση του τοίχου της κουζίνας, χρήσιμα για την τοποθέτηση αντικειμένων και κυρίως των πιάτων. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου – Φάρρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου 1975.

Εικόνα VI: Διακοσμητική ταινία με γεωμετρικά φυτικά μοτίβα στο ύψος της οροφής που έχει δημιουργηθεί μεταγενέστερα με τη μέθοδο στένσιλ. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου – Φάρρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου 1875.

Εικόνα VII: Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου–Φάρρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ζωγραφικός διάκοσμος στις επιφάνειες των περιμετρικών τοίχων, που χαρακτηρίζεται από ακριβή εφαρμογή. Εμφανής είναι ο διαχωρισμός της επιφάνειας του τοίχου σε μικρότερες ορθογώνιες υποδιαίρεσεις με περιμετρικές ταινίες.

Εικόνα VIII: Ο τοίχος εκτός της ζωγραφικής διακόσμησης, κοσμείται με κάδρα. Χειροποίητο κέντημα δημιουργία της ιδιοκτήτριας. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα IX: Οικία Μαρκέλλας Σπανόπουλου πλατεία Αγίου Νικολάου. Χαρακτηριστική είναι η επιμελημένη τοιχοποιία με ενισχυμένο επίχρυσμα. Ξεχωρίζουν οι χρωματικές παρεμβάσεις και οι μαρμάρινες παραστάδες που κοσμούν το κτίριο.

Εικόνα X: Χαρακτηριστικό πασαμέντο κλιμακοστασίου σε απομίμηση μαρμάρου, ζωγραφισμένο με λαδομπογιά. Πρόκειται για συνεχόμενα πλαίσια, στους τόνους του βαθυπράσινου και του μπεζ περασμένο με τις ακανόνιστες σκούρες πινελιές που παριστάνουν τα νερά του μαρμάρου. Οικία Ανδρέα Μπαμπούρη στη συμβολή των οδών Μπουμπουλίνας και Βασιλέως Παύλου.

Εικόνα XI: Οικία Ζωής Κλαδευτήρα στη συμβολή των οδών Ελευθερίας και Καραολή Δημητρίου. Τα εξωτερικά επιχρίσματα αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης

Το δάπεδο

Τα πατώματα των αστικών σπιτιών αποτελούνται συνήθως από ξύλα, μάρμαρο και έγχρωμα πλακίδια. Ειδικότερα, το πάτωμα του ορόφου είναι ξύλινο, ειδικής κατασκευής σε όλες τις κατοικίες. Καλύπτεται από ξύλινες τάβλες ή σανίδες που στηρίζονται πάνω σε σταθερή κατασκευή από ξύλινα δοκάρια. Τα σανίδια τοποθετούνται ομοιόμορφα και παράλληλα μεταξύ τους. Ακόμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πάτωμα του σαλονιού της κατοικίας ιδιοκτησίας Αργίνης Παπαδημητρίου το οποίο είναι ξύλινο αλλά πιο περίτεχνο διότι οι σανίδες σχηματίζουν τετράγωνα σχήματα επειδή εναλλάσσονται μεταξύ της κάθετης και οριζόντιας διάταξης (βλ.εικ. IV, VI και VII).

Ιδιαίτερη σημασία έχει η διαφοροποίηση που παρατηρείται στη χρήση των υλικών στο ισόγειο και το υπόγειο των κατοικιών. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται συχνά εκτός από το ξύλο και ο ντόπιος ασβεστόλιθος ή και αλλιώς γνωστός ως *μαρμαρόπετρα* Αστακού. Έτσι, το πάτωμα επιστρώνεται με πλάκες από ντόπιο σχιστόλιθο, οι οποίες δεν τοποθετούνται τυχαία. Αυτού του είδους την επίστρωση την συναντάμε όχι μόνο στα ισόγεια αλλά και στις βεράντες και το χολ των σπιτιών(βλ.εικ. X).

Καθοριστικό ρόλο, στην επιλογή των υλικών έπαιξε η οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών, αυτό φαίνεται στις οικίες που βρίσκονται γύρω από την πλατεία και στην παραλιακή οδό Εθνικής Αντιστάσεως που οι ιδιοκτήτες τους ανήκαν στους πλούσιους του τόπου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η οικία του ολυμπιονίκη και πολιτικού Παντελή Καρασεβδά στην οδό Παντελή Καρασεβδά, η οικία του εμπόρου βελανιδιού Σπύρου Κλοζωρή στην πλατεία Αγίου Νικολάου, η οικία της Αικατερίνης Γκόλια, η οποία υπήρξε κόρη του αείμνηστου ιατρού Χρήστου Γκόλια, ο οποίος λόγω της ιδιότητάς του αλλά και ως αρχηγός σώματος εναντίον των κατακτητών στα δύσκολα χρόνια είχε προσφέρει στο τόπο μεγάλο κοινωνικό έργο και απόγονος της οικογένειας των Χασαπαίων, Καπεταναίων του αγώνα του έθνους 1821 και η οικία του εμπόρου βελανιδιού και καπνού Σταύρου Νικήτα στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Επιπλέον, στις αστικές κατοικίες εκτός από τα ντόπια υλικά χρησιμοποιούνται και εισαγόμενα ευρωπαϊκά κυρίως ξύλα και πολύχρωμα πλακίδια. Η ξυλεία για τα μεσοπατώματα ερχόταν από την Τεργέστη της Ιταλίας, ενώ υπάρχουν αναφορές και για τη Βοστώνη. Επίσης, χρησιμοποιούνταν και ντόπια ξυλεία εφόσον ήταν άφθονη στη περιοχή. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στο χώρο του κλιμακοστασίου και στο λουτρό το

δάπεδο καλύπτονταν και από πολύχρωμα κεραμικά ή πορσελάνινα πλακίδια δημιουργώντας έτσι μια ξεχωριστή αισθητική(βλ. εικ. VII).

Συνοψίζοντας, το ξύλινο δάπεδο καλύπτεται μέχρι τις μέρες μας από τάπητες και χειροποίητα χαλιά. Πρόκειται για χαλιά τα οποία υφαίνονταν στον αργαλειό, κατασκευασμένα δηλαδή με παραδοσιακά μέσα, τεχνικές και υλικά και τα οποία δίδονταν ως προίκα στις κόρες.

Εικόνα I:Εσωτερικό σπιτιού. Ξύλινο πάτωμα ορόφου από σανίδες. Οικία Πέτρου Τριανταφυλλίδη στη συμβολή των οδών Παντελή Καρασεβδά και Αγίου Νικολάου.

Εικόνα II: Εσωτερικό σπιτιού. Το δάπεδο του κλιμακοστασίου έχει επιστρωθεί με σχιστολιθικές πλάκες ακανόνιστες. Οικία ιδιοκτησίας Δήμου Αστακού στη συμβολή των οδών Παντελή Καρασεβδά και Ομήρου.

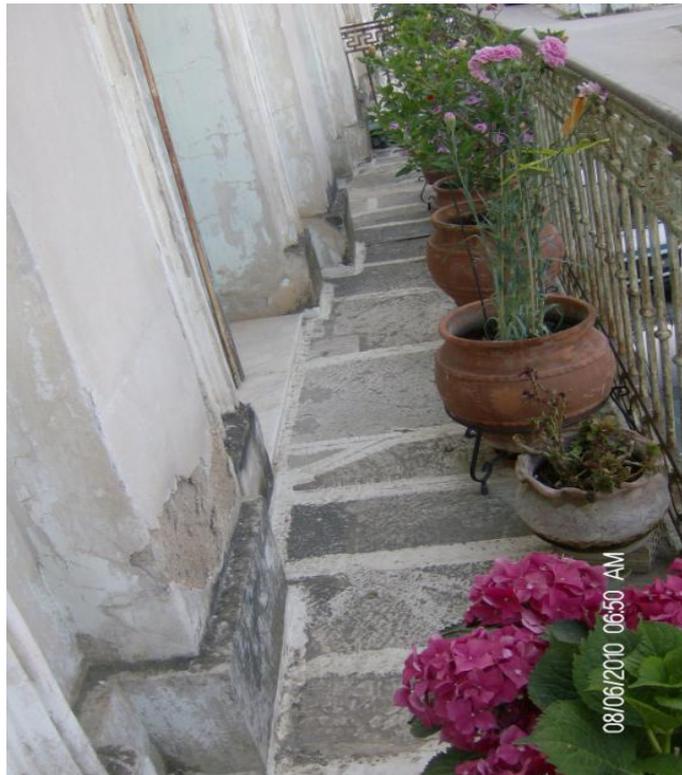
Εικόνα III: Ξύλινο δάπεδο σαλονιού. Οι σανίδες εναλλάσσονται μεταξύ κάθετης και οριζόντιας διάταξης σχηματίζοντας τετράγωνα. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα IV: Χειροποίητα χαλιά κατασκευασμένα στον αργαλειό καλύπτουν το δάπεδο. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα V: Λεπτομέρεια ξύλινου πατώματος. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VI: Βεράντα επιστρωμένη με πλάκες. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VII: Δάπεδο διαδρόμου κλιμακοστασίου με έγχρωμα πλακίδια που φέρουν γεωμετρικά σχήματα. Οικία Ουρανίας Νικήτα πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα VIII: Χειροποίητο χαλί κατασκευασμένο στον αργαλειό κοσμεί αλλά και ζεσταίνει το χώρο. Οικία Ουρανίας Νικήτα πλατεία Αγίου Νικολάου

Η οροφή

Στα ταβάνια των αστικών σπιτιών τα δοκάρια της στέγης δεν φαίνονται. Στα απλούστερα σπίτια τα ταβάνια είναι εξ' ολοκλήρου ξύλινα. Στα δοκάρια καρφώνονταν τα λεπτά μη επιχρισμένα ταβανοσάνιδα. Σε άλλες περιπτώσεις το ξύλινο ταβάνι κατασκευάζονταν από φαρδιές τάβλες ελάτης και καρφωτό πηγάκι στους αρμούς. Τα αστικά σπίτια διαθέτουν ψηλά ταβάνια από 4,5 ως 6 μέτρα συγκεντρώνοντας δροσερό αέρα τη νύχτα κατά τη διάρκεια ζεστής εποχής. Στις πιο πλούσιες κατοικίες η οροφή είναι σοβατισμένη, επιχρίεται δηλαδή ο ξυλότυπος της οροφής. Ακόμα, στην επιφάνεια των δοκαριών της οροφής καρφώνονταν πήχεις και επάνω τους, σε κάθετη φορά οι οροφοπήχεις (**μπαγδατοπήχεις**) της οροφής ενώ, στο διάκενο μεταξύ των οροφοπήχεων συμπιέζαν με ειδικό μυστρί κονίαμα παλιάς τεχνικής (**γιαγκλί**) πλούσιο σε ασβέστη αναμεμιγμένο με κατσικότριχα και άμμο. Πρόκειται για μια παλιά τεχνική η επιβίωση της οποίας συνέβαλλε στη διατήρηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής μορφολογίας. Τέλος, ακολουθούσε επίστρωση με λεπτότερη αμμοκονία και τέλος άριστης ποιότητας μαρμαροκονία με αποτέλεσμα την καλά λειασμένη επιφάνεια. Συνήθως, το τελικό λειασμένο κονίαμα έφερε ζωγραφικές παραστάσεις.

Είναι λοιπόν, προφανές ότι σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ότι στους τοίχους χρησιμοποιούνταν χρώματα στα ταβάνια, που ζωγραφίζονταν σε όλη τους την έκταση μέχρι τη συνάντησή τους με τους περιμετρικούς τοίχους κυρίως στους χώρους υποδοχής αλλά και στα υπνοδωμάτια. Επιπλέον, η **σάλα**, ο χώρος υποδοχής συνήθως φέρει την πιο πλούσια διακόσμηση έτσι επισημαίνεται η διαφορετικότητά της από τα άλλα δωμάτια αλλά και τη διαφορετικότητα αυτών που ζουν στην οικία, αποκτά έτσι θα λέγαμε εμβληματικό χαρακτήρα³⁰⁸. Εντούτοις, υπάρχουν και παραδείγματα σπιτιών όπου η ζωγραφική διακόσμηση επεκτείνεται σ'ολόκληρη την επιφάνεια των τοίχων, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικία Παπαδημητίου- Φάρρου στην οποία ο χώρος υποδοχής, σαλόνι είναι διακοσμημένο και στην οροφή αλλά και στους εσωτερικούς περιμετρικούς τοίχους.

³⁰⁸ Για τον εμβληματικό χαρακτήρα που μπορούν να αποκτήσουν συγκεκριμένοι χώροι βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο. Πως οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Αθήνα 1990, σελ. 117-118

Οι τοιχογραφίες³⁰⁹ που διασώζονται μέχρι τις μέρες μας διακρίνονται για την ακριβέστερη εφαρμογή του σχεδίου και την υψηλή ποιότητα των χρωματισμών. Βέβαια, μέσα στην ποικιλία και την εναλλαγή των σχημάτων μπορεί κανείς να διακρίνει και κάποια διαδικασία τυποποίησης. Επίσης, μια αρκετά συνηθισμένη διακόσμηση στα υπνοδωμάτια είναι η κεντρική ροζέτα που περιβάλλεται από συμμετρικές διατάξεις και λεπτές ανθεμωτές γιρλάντες. Τέλος, στα περιθώρια διαμορφώνονται παρόμοια σχήματα με ελικοειδείς μίσχους και άνθη. Συνεπώς, στην εξέλιξη των τάσεων η ζωγραφική θα μιμηθεί τις ρευστές μορφές όπου μέσα σε πλαίσια παριστάνονται πρόσωπα ή τοπία.

Αξιοπρόσεκτες είναι οι ωραίες παραστάσεις στο βάθος των κογχών ή στο φόντο των ψευδοπαραθύρων, οι οποίες μαρτυρούν τις επιδράσεις Ιταλών καλλιτεχνών αλλά και της τοπικής παράδοσης της κοσμηματογραφίας που διδάσκονταν στο Σχολείο των Τεχνών³¹⁰. Επίσης, αυτές οι παραστάσεις είχαν αποδοσμένα θέματα με άνεση και ζωντάνια όπως αγγεία με άνθη, ερωτιδείς και αγγέλους, γυναικείες μορφές (βλ. εικ. 1).

Εκτός των ζωγραφικών παραστάσεων, τα ταβάνια φέρουν και γύψινα ανάγλυφα διακοσμητικά συνήθως λευκού χρώματος. Ειδικότερα, η τοποθέτησή τους γινόταν πάνω στην υπάρχουσα οροφή η επιφάνεια της οποίας προετοιμάζονταν με πολύ σκληρό κονίαμα. Τα γύψινα αυτά διακοσμητικά περιορίζονταν κυρίως στο χώρο γύρω από το φωτιστικό της οροφής, στις γωνίες και στο ανώτερο τμήμα των τοίχων ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια του ταβανιού.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ελάχιστες είναι οι οροφολογραφίες καθώς επίσης και οι ζωγραφικές διακοσμήσεις σε άλλα μέρη των σπιτιών που σώζονται σήμερα εξαιτίας των ακραίων φυσικών φαινομένων που έπληξαν ανά χρονικά διαστήματα την περιοχή. Αναλυτικότερα, τεράστιες καταστροφικές συνέπειες είχε ο ανεμοστρόβιλος που έπληξε την περιοχή το 1933, οι εκρήξεις δυο πυριτιδαποθηκών το 1944-1945, οι μεγάλοι σεισμοί της Κεφαλονιάς το 1953 και της Λευκάδας το 1981 και 2003 με καθοριστικό τον σεισμό που σημειώθηκε στις 8 Ιουνίου 2008 στην περιοχή του Πύργου. Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν οι αστικές κατοικίες να χάσουν την παλιά τους αίγλη και να υποστούν σημαντικές φθορές εσωτερικά και εξωτερικά στις τοιχοποιίες. Η Αργύνη Παπαδημητρίου με πικρία και στεναχώρια αφηγείται πως βίωσε την πτώση της οροφής του δικού της σπιτιού: *«Το καθένα ταβάνι είχε το δικό του θέμα, έπεσε με τους σεισμούς»*.

³⁰⁹ Για την ανάπτυξη της ζωγραφικής στην Αιτωλοακαρνανία από τον 16ο αιώνα από τα συνεργεία των περιφερόμενων ζωγράφων βλ. Αθανάσιος Παλιούρας, «Η γενική θεώρηση της ζωγραφικής στην Αιτωλοακαρνανία το 16ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24(1982), σελ. 121-129.

³¹⁰ Βλ. Μπίρη, ό.π., σελ.256.

Ήμουνα στην κουζίνα και άκουσα το μπάμ και μόλις ήρθα εδώ και το είδα, πάω μέσα στην κουζίνα, κράταγα το κεφάλι μ' είπα θα παθω εγκεφαλικό, καθόμνα και έκλαιγα».

Εικόνα I: Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου-Φάρρου στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου. Διακόσμηση οροφής από Ιταλό ζωγράφο. Μεγάλη ανθεμωτή ροζέτα στο κέντρο, δεξιά και αριστερά παρουσιάζει δυο μεγάλα κυκλικά μετάλλια και δυο ζευγάρια ερωτιδείς που κρατούν κορδέλα με την ημερομηνία κατασκευής του κτιρίου 1875 και όνομα του ιδιοκτήτη Σπύρος Κλοζωρής.

Εικόνα II : Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου- Φάρρου στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου. Λεπτομέρεια από τη διακόσμηση της οροφής. Οβάλ μέταλλο στη γωνία της οροφής, πλαισιώνεται από φυτικά σχέδια, αντρικές φτερωτές μορφές και ένα ζευγάρι κοριτσιών.

Εικόνα III : Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου- Φάρρου στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου. Η ιδιαίτερη οροφή της επίσημης κεντρικής εισόδου. Η ζωγραφική είναι τετράγωνα φατνώματα που περικλείουν εσωτερικά στο κέντρο ανθέμιο σε χρυσό χρώμα κατά το αρχαίο πρότυπο τις συναντάμε σε προθαλάμους.

Εικόνα IV: Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου- Φάρρου στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου. Ζωγραφική παράσταση βάζου με ανθέμια στην κόγχη που βρίσκεται στη σκάλα της κεντρικής επίσημης εισόδου.

Εικόνα V:Κτίριο ιδιοκτησίας Α.Τ.Ε. στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Έλλης. Κεντρική ροζέτα που περιβάλλεται από γύψινα ανάγλυφα διακοσμητικά φυτικά σχέδια. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Εικόνα VI: Οικία Πέτρου Τριανταφυλλίδη στη συμβολή των οδών Παντελή Καρασεβδά και Αγίου Νικολάου. Διακόσμηση οροφής, η κεντρική ροζέτα περιβάλλεται από συμμετρικές διατάξεις από ανθεμωτές γιρλάντες ενώ τα περιθώρια διαμορφώνονται παρόμοια φυτικά σχήματα. Φυτικά σχήματα ζωγραφίζονται και περιμετρικά της οροφής. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Εικόνα VII: Οικία Αικατερίνης Γκόλια στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλέως Γεωργίου. Διακόσμηση οροφής σε γαιώδης αποχρώσεις. Γύρω από την κεντρική ροζέτα που περιβάλλεται από λεπτές ανθεμωτές γιρλάντες σε ίση απόσταση μεταξύ τους αναπτύσσονται τέσσερα μετάλλια που φέρουν βάζο με άνθη. Πηγή: Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

Το μπουχαρί

Η κεντρική θέρμανση στα αστικά σπίτια ήταν ανύπαρκτη. Η θέρμανση επιτυγχάνονταν με **μπουχαριά**, την φουφού που υπήρχε στην κουζίνα και το μαγκάλι ενώ σήμερα η θέρμανση επιτυγχάνεται με σύγχρονα μέσα θέρμανσης. Η φουφού ήταν τετράγωνη, μεγάλη και ψηλή και πάνω σ' αυτή έβαζαν κάρβουνα έψηναν το φαγητό και διατηρούσαν και ζεστό το σπίτι. Το μαγκάλι ήταν ένα είδος φορητής εστίας, μέσα σε αυτό έβαζαν κάρβουνα είτε από την φουφού είτε από το τζάκι και το μετέφεραν στα αλλά δωμάτια για να ζεσταθούν.

Η θέρμανση του χώρου επιτυγχάνονταν με τα **μπουχαριά (ή μπχαριά)** παραδοσιακά τζάκια που υπάρχουν στις περισσότερες αστικές κατοικίες ενώ σε κάποιες σήμερα έχουν αντικατασταθεί με νεώτερα τζάκια ή άλλου είδους θέρμανση. Γύρω από το **μπουχαρί** μαζεύονταν όλη η οικογένεια τις κρύες χειμωνιάτικες νύχτες. Το **μπουχαρί** χτίζονταν μόνο σε ένα από τα δωμάτια του σπιτιού και ποτέ στη σάλα. Κύριο υλικό κατασκευής είναι η πέτρα (αργότερα οι πλίνθοι) και το ασβεστοκονίαμα. Η βάση του τζακιού συνήθως είναι υπερυψωμένη μερικά εκατοστά από το δάπεδο. Ο χώρος μπροστά από την εστία λέγεται **γωνιά**. Η καμινάδα του **μπουχαριού** είναι χτιστή και ενσωματωμένη, **χωνευτή** στον τοίχο δηλαδή δεν προεξέχει από την τοιχοποιία, διαπερνά τη στέγη καταλήγοντας στο **φουγάρο ή μπουχαρή** πάνω από τη στέγη, απ' όπου βγαίνει ο καπνός. Η καπνοδόχος είναι τετράγωνη χτιστή με πέτρες, επιχρισμένη και έχει ανοίγματα για να βγαίνει ο καπνός και σκεπάζεται με κεραμίδια ή με πλάκες για να μην μπαίνει νερό.

Είναι λοιπόν, φανερό ότι αρκετές κατασκευές είναι τυποποιημένες, επαναλαμβάνονται δηλαδή από σπίτι σε σπίτι χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις. Μια από αυτές θα μπορούσε να θεωρηθεί η τοποθέτησή του στη μέση του τοίχου του δωματίου. Συνεπώς, οι τεχνίτες είχαν μετατρέψει το τζάκι από ένα απλό λειτουργικό στοιχείο σε ένα έργο τέχνης κυρίως με τη ζωγραφική, ξυλογλυπτική και γύψινη διακόσμηση προσθέτοντας μια εικόνα πλούτου και πολυτέλειας της εποχής.

Αναφορικά, με τα σκεύη που χρησιμοποιούσαν για το μαγείρεμα στο τζάκι ήταν όλα χαλκωματένια. Απαραίτητο παραδοσιακό σκεύος το οποίο τείνει να εκλείψει στις μέρες μας ήταν η **τσερέπα** με την οποία σκεπάζονταν το **κουκουτάψ' (ταψί)** που τοποθετούνταν πάνω στην πυροστιά για να καλυφθεί με τη **χόβολ'** και να ψηθεί το

φαγητό. Η *πυροστιά* είναι απαραίτητη για το μαγείρεμα του φαγητού, συνήθως τοποθετείται στο κέντρο της εστίας και πάνω μπαίνει το σκεύος για το μαγείρεμα.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η σημασία της εστίας ήταν μεγάλη καθώς αποτελούσε χώρο παρασκευής της τροφής. Παράλληλα, είχε έντονο κοινωνικό και λατρευτικό περιεχόμενο, συνδέονταν με έθιμα και μαγικές ενέργειες, καθώς από την αρχαιότητα ταυτίζονταν με το ίδιο το σπίτι. Επιπλέον, η φωτιά της εστίας, στοιχείο μυστηριώδες και ιερό, θερμαίνει, φωτίζει και προστατεύει το σπίτι από φυσικούς και μεταφυσικούς εχθρούς, από το κρύο, τους δαίμονες και τα κακά πνεύματα. Επομένως, εξαιτίας αυτού τελούνται γύρω από τη φωτιά της εστίας ποικίλα λατρευτικά έθιμα. Αναλυτικότερα, την περίοδο του Δωδεκαημέρου (από την παραμονή των Χριστουγέννων ως τα Θεοφάνεια) καίει το τζάκι συνεχώς για να προστατευτεί το σπίτι από τα κακά δαιμόνια τους καλλικιάτσαρους. «*Τα πάγανα ελέγανε, έρχονται τα πάγανα, έκαιγε όλ' τη μέρα η φωτιά*»³¹¹.

Τέλος, η πίστη του λαού στην ιερότητά της εστίας αλλά και της φωτιάς καταδεικνύεται από το γεγονός ότι η στάχτη ποτέ δεν πετάγονταν τη νύχτα «*δεν πετάγαμε τη στάχτ' νύχτα πάθαινες ζημιά άμα είχες πράματα. Τα μωρά τα λβάνζανε στη φωτιά πάνω απ' το μπουχαρί, τα πέρναγαν για το μάτ'»*³¹².

Εικόνα Ι:Οικία Πυθαγόρα Σαμαρά στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλέως Γεωργίου. Εστία με ξυλογλυπτική διακόσμηση.Πηγή:Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας.

³¹¹ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου.

³¹² Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου.

Εικόνα II:Οικία Ουρανίας Νικήτα στην πλατεία Αγίου Νικολάου. Εστία χτισμένη στη μέση του τοίχου. Μια αίσθηση πολυτέλειας δίνουν οι γύψινες διακοσμήσεις, το μάρμαρο και τα χρωματιστά πλακίδια της γωνιάς.

Εικόνα III: Οικία Ανδρέα Μπαμπούρη στη συμβολή των οδών Βασιλέως Παύλου και Μπουμπουλίνας. Μπουχαρί, ξεχωρίζει η ζωγραφική διακόσμηση σε απομίμηση μαρμάρου.

Εικόνα IV: Χτιστή, τετράγωνη παλιά καπνοδόχος. Οικία Νικήτα Σταύρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Η αυλή

Η αυλή παρόλο που συρρικνώθηκε αρκετά αποτελεί αναπόσπαστο λειτουργικό τμήμα των αστικών σπιτιών. Βρίσκεται στην πίσω όψη του ισογείου για να μην βλέπει στο δρόμο. Ακόμα, εξακολουθεί να είναι χώρος ηλιασμού των γύρω δωματίων, πλακοστρωμένος και φυτεμένος. Επίσης, στην αυλή εξελίσσεται ένα μεγάλο μέρος της καθημερινής ζωής των κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα, εκεί παλιότερα γινόταν το πλύσιμο των ρούχων αλλά και το μαγείρεμα στους **ξυλόφουρνους** από το υπηρετικό προσωπικό της κάθε οικογένειας ενώ, ακόμα και σήμερα στο χώρο της μαζεύονται τα μέλη της οικογένειας κατά τις απογευματινές και βραδινές ώρες, ψυχαγωγούνται σχολιάζοντας τα νέα της ημέρας.

Αντίθετα, στον ελεύθερο μη επιστρωμένο χώρο που απέμεινε η αυλή στολίζεται με παρτέρια λουλουδιών και δέντρα. Τα λουλούδια που φυτεύονται είναι ο **πήγασος** και το **αθάνατο** ενώ από τα δέντρα κυρίως οπωφόρα, λεμονιές, πορτοκαλιές, φοίνικες υπήρχαν ακόμα και κληματαριές ενώ η συκιά αποφεύγονταν. «*Εβάνανε το αθάνατο που χει αγκάθια, τον πήγασο για το μάτ' είναι καλό, με αγκαθάκια για τη γλωσσοφαγιά*»³¹³.

Το ισόγειο των σπιτιών κρύβεται πίσω από τα ψηλά δέντρα και την χτιστή **μάντρα** που υψώνεται ψηλή γύρω από την αυλή διαχωρίζοντας έτσι τη ζωή του σπιτιού με αυτή του δρόμου. Δηλαδή, αποτελεί το σύνορο μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, χάρισμα σταθερό και αδιαπέραστο από το θόρυβο και τις αδιάκριτες ματιές των διαβατών³¹⁴ επειδή εξυπηρετεί μια σειρά λειτουργιών όπως το πλύσιμο των ρούχων, το ψήσιμο του ψωμιού αλλά και την ανάπαυση των ενοίκων. Κατά συνέπεια, επιτυγχάνεται η ιδιωτικότητα³¹⁵ του εξωτερικού τμήματος της κατοικίας με όρια που δεν επιτρέπουν λειτουργική ή οπτική επικοινωνία εκτός από την αυλόπορτα. Ο A. Rapoport διαπιστώνει ότι η διαφορετική θέση της γυναίκας επηρεάζει ή καθορίζει διαφορετικούς βαθμούς

³¹³ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου.

³¹⁴ Για τη λειτουργία του μαντρότοιχου που εξασφαλίζει όχι μόνο την υλική ασφάλεια αλλά και την πνευματική ώστε ο άνθρωπος να συγκεντρώνεται και να ζει σ' ένα δικό του πνευματικό κόσμο βλ. Άρης Κωνσταντινίδη, «Τα παλιά Αθηναϊκά σπίτια», στο συλλογικό τόμο *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, επιμέλεια: Δ. Φιλιππίδης, Αθήνα 2006, σελ. 38-39.

³¹⁵ Για την έμφαση που δίνουν οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις στην ύπαρξη ιδιωτικής ζωής διαχωρίζοντας με σαφήνεια τα όρια μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών περιοχών, εξαιτίας δραστηριοτήτων που απαιτούν μόνωση όπως η μελέτη, ο ύπνος, η υγιεινή του σώματος αποτελούν ως μια έκφραση της εδαφοκυριαρχίας βλ. Νίκος, Αγγ. Καλογεράς, *Άνθρωπος και κατοικία*, Αθήνα 1979, σελ. 175- 176 και *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Επιμέλεια: Δημήτρης Φιλιππίδης, τ. 3, Αθήνα 1984, σελ. 63-66.

ιδιωτικότητας στην κατοικία από μια κοινωνία ³¹⁶. Τέλος, ο πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης αναφέρει «*Εκεί στις Κατσαμπούρη έχει μια μάντρα, λένε ότι η γυναίκα ήταν πολύ όμορφη και την έφτιαξε αυτός για να μην την βλέπουν*»³¹⁷.

Οι αυλόπορτες ή **πορτόνια** της αυλής είναι κατασκευασμένες από σιδεριές, κάγκελα και για τα πιο πλούσια σπίτια αυτές οι σιδεριές είναι μεγαλοπρεπής, επιμελημένες και αρκετά ψηλές ώστε να προστατεύουν την οικία (βλ. εικ. II).

Όπως αναφέραμε και πιο πάνω η αυλή βρίσκεται στο ισόγειο έτσι, κατά μήκος της πίσω όψης του σπιτιού υπήρχαν οι αποθήκες, το πλυσταριό, ο φούρνος, το πηγάδι (συνήθως στο κέντρο της αυλής) που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες της οικογένειας. Στις πιο πλούσιες αστικές κατοικίες η αυλή στρώνονταν με βότσαλα και πέτρινες πλάκες δημιουργώντας ένα ωραίο αισθητικά αποτέλεσμα. Για τις πιο απλούστερες αρκούσε η επίστρωση από ασβεστολιθικές πλάκες ή τη γνωστή πέτρα Αστακού.

Όπως προκύπτει, σε αρκετές από τις κατοικίες οι αυλές έχουν τροποποιηθεί μέσα στο πέρασμα του χρόνου γιατί άλλαζαν και οι ανάγκες των ιδιοκτητών τους. Αναλυτικότερα, τα δάπεδα με πλάκες αντικαταστάθηκαν από σκυρόδεμα το οποίο επικαλύπτεται με στιμεντόπλακες. Επίσης, υπάρχουν αυλές οι οποίες έχουν μικρύνει εξαιτίας προσθηκών στο σπίτι, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αυλή της Αργίνης Παπαδημητρίου όπου η είσοδος του περιβολιού βρισκόταν παλαιότερα στην μπροστινή όψη της οικίας και κλείστηκε εξαιτίας της μοιρασιάς της κατοικίας σε διαφορετικούς ιδιοκτήτες: «*Εκεί που είναι τώρα το μαγαζί ήταν η είσοδος του περιβολιού, είχε μια σιδερένια πόρτα, την κλείσαμε. Είχε ανάμεσα κενό και ήταν η αυλόπορτα, είχε ένα διάδρομο και από δω και από κει όλο βότσαλα και ήταν και παρτέρια με λουλούδια. Ήταν όνειρο αυτή η είσοδος τη χαλάσανε γιατί κάπου έπρεπε να βάλει είσοδο ο θεός μου, δεν γινόταν να έχει τη δικιά μας, δεν είναι οι πολυκατοικίες της Αθήνας και έτσι είναι καλύτερα γιατί είμαστε αγαπημένοι*» ³¹⁸.

Επομένως, οι βοτσαλοστρωμένες αυλές αποτέλεσαν πηγαία έμπνευση των λαϊκών μαστόρων που με ευτελή υλικά απέδωσαν ένα καλλιτεχνικό έργο. Το καλλιτεχνικό αυτό

³¹⁶ Βλ. Α. Rapoport, ό.π., σελ. 96.

³¹⁷ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης

³¹⁸ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου.

γεγονός προετοίμαζε τον εισερχόμενο σχετικά με την ποιότητα του χώρου και χάριζε μια ταπεινή μεγαλοπρέπεια ³¹⁹.

Εικόνα Ι:Μεταγενέστερη αυλόπορτα μικρού μεγέθους με σιδεριά. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου –Φάρρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

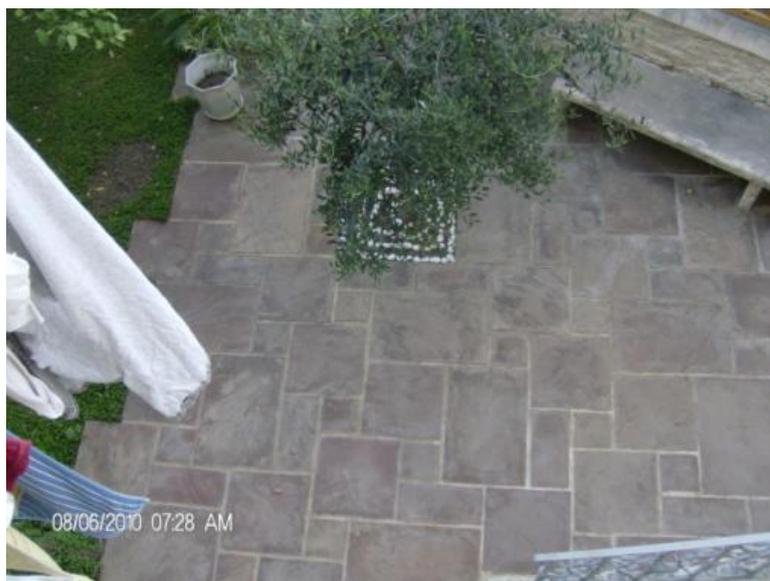
³¹⁹ Για τις βοτσαλοστρωμένες αυλές ως καλλιτεχνικά έργα του λαϊκού τεχνίτη βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα 1967, σελ. 70-74 και Πόπη Ζώρα, «Οι βοτσαλωτές αυλές των Σπετσών», *Ζυγός*, 70 (1961), σελ. 23-30

Εικόνα II:Επιμελημένη αυλόπορτα. Οικία Αργύρη Φάρου επί της οδού Εθνικής Αντιστάσεως.

Εικόνα III:Η αυλή της οικίας Αργίνης Παπαδημητρίου-Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου η οποία περιβάλλεται από μαντρότοιχο.

Εικόνα IV:Επιστρωμένη αυλή με πλάκες. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου – Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

**Εικόνα V: Η μαρμάρινη σκάλα του ορόφου της πίσω όψης που οδηγεί στην αυλή.
Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου- Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.**

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΒΟΗΘΗΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ

Οι κυριότεροι βοηθητικοί χώροι των αστικών σπιτιών ήταν το μαγειρείο, το πλυσταριό, ο φούρνος και το πηγάδι.

A. Μαγειρείο – κουζίνα

Το *μαγειρείο* των αστικών σπιτιών βρισκόταν στην αυλή κατά μήκος του ισογείου και αποτελούσε προέκταση ενός δωματίου του. Ήταν απαραίτητο για κάθε σπίτι διότι εκεί ετοιμάζονταν το φαγητό της ημέρας από το υπηρετικό προσωπικό. Συχνά, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες το μαγείρεμα γινόταν έξω από το σπίτι διότι έτσι αποφεύγονταν η αύξηση της θερμότητας στο εσωτερικό του σπιτιού ενώ κατά τη διάρκεια του χειμώνα το μαγείρεμα στην κουζίνα του ορόφου χρησίμευε στην αύξηση της θερμοκρασίας.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στις κατοικίες στις οποίες ο χώρος του ισογείου προοριζόταν για άλλες λειτουργίες, το μαγειρείο βρίσκεται στον όροφο στο πίσω μέρος του σπιτιού όπου υπάρχει πόρτα που οδηγεί στην εξωτερική αυλή του ορόφου (οικία Ζωής Κλαδευτήρα). Σταδιακά απ' ότι φαίνεται μετατοπίστηκε στον όροφο και δίπλα σε αυτό χτίστηκε και το αποχωρητήριο³²⁰. Ακόμα, στην κουζίνα υπάρχουν ξύλινα εντοιχισμένα ράφια όπου τοποθετούνται τα σκεύη μαγειρικής και παλιές πιατοθήκες.

Επιπρόσθετα, οι λειτουργίες που σημειώνονται στο χώρο αυτό, είναι η παρασκευή του φαγητού, το πλύσιμο των πιάτων και η αποθήκευση τροφίμων. Παλιότερα αυτές οι λειτουργίες συνέβαιναν στο χώρο της αυλής από το υπηρετικό προσωπικό, ενώ, σήμερα περιορίζονται αποκλειστικά στο χώρο του ορόφου. Επίσης, είναι εμφανές ότι η οικογένεια χωρίς την παρουσία ξένων προσώπων τρώει στο χώρο της κουζίνας άλλωστε η ύπαρξη τραπέζιου στο χώρο αυτό είναι απαραίτητη. Επομένως, είναι φυσικό για περιπτώσεις παρουσίας επισκεπτών να αλλάζει ο χώρος του φαγητού και να μετατίθεται στις μεγάλες τραπεζαρίες που υπάρχουν στη σάλα ή σε άλλο δωμάτιο διαμορφωμένο γι' αυτό το σκοπό.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο χώρο της κουζίνας υπήρχε και η *φουφού*, απαραίτητη για το ψήσιμο των φαγητών. Η φουφού ήταν αρκετά μεγάλη μέγεθος γι' αυτό

³²⁰ Την κατασκευή του μαγειρείου και αποχωρητηρίου στο ανώι ο Μέγας την αποδίδει σε επισκευές και προσθήκες που επιφέρουν οι ιδιοκτήτες στην κατοικία τους εξαιτίας της αλλαγής των δραστηριοτήτων και αναγκών τους μέσα στο χρόνο βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, *Θεσσαλικαί οικήσεις*, αρ. 4, Αθήνα 1946, σελ. 43.

σήμερα δεν υπάρχει σε κανένα από τα αστικά σπίτια γιατί οι ιδιοκτήτες τις αφαίρεσαν εξοικονομώντας έτσι περισσότερο χώρο. Η φουφού σύμφωνα με τις περιγραφές ήταν ψησταριά, μέσα έβαζες κάρβουνα και ενώ η φωτιά ήταν αναμμένη διατηρούσε το φαγητό ζεστό και ζέσταινε το χώρο. Στην οικία Παντελή Καρασεβδά υπάρχουν μέχρι σήμερα οι σούβλες των αρνιών ενώ από το ταβάνι κρέμεται το **τσιγκέλι** που κρεμούσαν τα αρνιά. Η Αργίνη Παπαδημητρίου αναφέρει χαρακτηριστικά : *«Το χαλάσαμε αυτό, ξέρεις τι γίνεται η κουζίνα μεγάλωσε πάρα πολύ. Ήταν τόσο φαρδύ που έψηνες αρνί επάνω. Τώρα έχω ένα ντιβάνι εκεί ζαπλώνω, είναι κάτι που λες, τι το θέλω τώρα αυτό, πάλιωσε δεν θα το χρησιμοποιήσω»*.³²¹

Τέλος, ο νεροχύτης είναι μαρμάρινος ή πέτρινος ενώ σε αρκετά σπίτια σώζεται και το **φουγάρο ή μπουχαρής** κάτω από το οποίο βρισκόταν η φουφού και χρησίμευε για την έξοδο του καπνού. Το ψωμί τοποθετούνταν στην **πινακωτή**.

³²¹ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου.

Εικόνα Ι:Εντοιχισμένα ράφια που χρησιμοποιούνται για την τοποθέτηση οικιακών σκευών. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου – Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα ΙΙ:Ο μπουχαρής ή φουγάρο. Οικία Αργίνης Παπαδημητρίου – Φάρου στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

Εικόνα III: Το φουγάρο της κουζίνας. Κτήριο ιδιοκτησίας Δήμου Αστακού στη συμβολή των οδών Παντελή Καρασεβδά και Ομήρου.

Εικόνα IV: Γενική άποψη της κουζίνας. Οικία Ουρανίας Νικήτα στην πλατεία Αγίου Νικολάου.

B. Ο φούρνος

Η παρακάτω περιγραφή αφορά το φούρνο της λαϊκής κατοικίας.

Ο φούρνος ήταν απαραίτητος για κάθε οικογένεια αναγκαίο εργαλείο της οικιακής οικονομικής ζωής³²². Χτίζονταν στην αυλή, για να αποφεύγεται ο κίνδυνος πυρκαγιάς και ενσωματώνονταν σε κλειστό ιδιαίτερο χώρο ή σκεπάζονταν με **τσίγκια**. Κάθε οικογένεια είχε το δικό της φούρνο γιατί «ο κόσμος τότε δεν είχε λεφτά και ζύμωνε για να περάσ' μια βδομάδα, τώρα λοιπόν κάθε μέρα θέλουμε φρέσκο ψωμί. Ενώ τότες κοίταζε κάθε οικογένεια, ο πεθερός μ' είχε έξ' παιδιά και δυο αυτοί οκτώ και η μάνα τ' εννιά άτομα, εννιά άτομα ήθελαν τέσσερα κιλά ψωμί, αγοράζανε τ' αλεύρ' και το ζυμώνανε. Ο φούρνος έβγαζε έξι επτά καρβέλια»³²³. Όσον αφορά τα πιο πλούσια σπίτια και αυτά διέθεταν φούρνο αλλά η χρήση του περιοριζόνταν κυρίως στο ψήσιμο του φαγητού ενώ υπάρχουν αναφορές ότι είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν ψωμί από το φούρνο που λειτουργούσε στον Αστακό από ιδιώτη φούρναρη.

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ακόμα ότι ο φούρνος στις λαϊκές αγροτικές κατοικίες παλιότερα κατασκευάζονταν από τις γυναίκες του σπιτιού, ενώ, στις πιο πλούσιες αστικές από τον οικοδόμο ο οποίος έκανε όλες τις δουλειές. Επιπλέον, κύρια υλικά κατασκευής του ήταν τα κεραμίδια, **οι αγκώνες**(πέτρες) και ο πηλός ή **ασβεστόχωμα**. Κατασκευάζονταν με τον εξής τρόπο:«Πρώτα φκιάν'ς τη στρώσ', μετά τον χτίζεις με κεραμίδ' και με χώμα, με πηλό, τη στρώσ' τη φκιάν'ς με κεραμίδ' και με χώμα, άσπρο χώμα. Μετά εβάναμε κεραμίδ' και πηλό, κεραμίδ' και πηλό, καταρχάς από φαρδύ έτσ' και μετά μαζευς' και γένεται η κορυφή τ' φούρν', μετά βάν'ς ένα ταψί από μέσα και κάν'ς την οροφή, μετά βγάζ'ς το ταψί από μέσα και και μέν' η οροφή απάν'. Ο πηλός ήταν από άσπρο χώμα απ' αυτό που βγαίν' πέρα απ τον Αι Γιώργη, σαν ασβεστόχωμα. Παλιά πάλε τον εφκιάνανε, τον γέμιζανε με πέτρες και μετά εβάνανε άχυρα και τον χτίζανε με πηλό και μόλις ξερενόντανε, εβάζανε μια λαμαρίνα για να ναι ο στόμας μπροστά».³²⁴

Ο **θόλος** ή **κορυφή** του φούρνου κατασκευάζονταν ως εξής «στη κορυφή εβάναμε μια αγκώνα, στ' μέσ' μια πέτρα, τη χτυπάγαμε και μετά βάζαμε ένα τενεκέ από κάτω για να σταματήσν' τα κεραμίδια αλλιώς δεν σταματάγαμε, τα φτιάχναμε και μετά χτίζαμε τα

³²² Βλ. Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας, «Πρώτα θεμέλια του σπιτιού: Ψωμί, κρασί και λάδι», *Λαογραφία*, ΜΑ (2009), σελ. 525-527.

³²³ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

³²⁴ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

κεραμίδια και μετά βάζαμε μια πέτρα λίγο μυτερή μέσα στην τρύπα και τη χτυπάγαμε, όσο τη χτυπάγαμε τόσο έσφιγγε και μετά βγάζαμε τον τενεκέ, το καλούπ' έτοιμος ο φούρνος»³²⁵.

Συνεπώς, τα μέρη από τα οποία αποτελούνταν ένας φούρνος ήταν η κορυφή ή θόλος, η στρώση, το **χειροστόμι** ή **μπούκα** και το **φουγάρο** ή **μπουχαρής** απ' όπου έβγαινε ο καπνός. Τέλος, το άνοιγμα του φούρνου είναι ημικυκλικό και ονομάζεται **χειροστόμι ή μπούκα**. Κλείνεται μπροστά με ένα **παφίλι** από λαμαρίνα.

Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούνται ξύλα και **κλάρες**. Ειδικότερα, όταν ο φούρνος έχει πυρακτωθεί και είναι έτοιμος για ψήσιμο «*ασπρίζν' δυο δάχτυλα τα χείλια απ' τη μπούκα και ασπρίζ' και μέσα ο φούρνος δεν μαυρίζ'*»³²⁶. Τα κάρβουνα και τη στάχτη τα συγκέντρωναν με το **σδάβλι** (μακρύ σίδερο σαν μάζα). Παράλληλα, μεγάλα ξύλινα φκιάρια, τετράγωνα και μακριά χρησιμοποιούνταν για να ρίξουν το ψωμί μέσα στο φούρνο αφού πρώτα τα αλεύρωναν.

Αναφορικά, με τις ποικιλίες του ψωμιού σημειώνεται ότι παρασκευάζονταν δυο είδη ψωμιού τα καρβέλια, που ψήνονταν χωρίς ταψί αλλά απευθείας πάνω στο φούρνο και τα ψωμιά που ψήνονταν σε **νταβά**. *Αναλυτικότερα, όταν έψηναν καρβέλια για να μην σταχτώνονται δεν άφηναν μέσα στο φούρνο ούτε κάρβουνα ούτε στάχτη «ξεθέλναμε το φούρνο ντίπ δεν άφναμε μέσα κάρβουνα, στάχτ', άμα είναι νταβάς αφήναμε λίγα καρβνάκια από κάτ' από το νταβά. Μόλις το ξεθέλναμε ρίχναμε το ψωμί μέσα, βάναμε μπροστά το ρόδο για να ροδίς' το ψωμί μόλις καίεται ο φούρνος, άμα ήτανε παρακαμμένος το βγάναμε έξω και βάναμε μπροστά πετραδάκ'. Το καρβέλ' ψήνεται απάν' στη στάχτ' όχι σε ταψί»*³²⁷.

Επιπλέον, στους παλιούς φούρνους υπήρχε και πεζούλι δίπλα για να τοποθετούν την πινακωτή. Η **πινακωτή** ήταν «*σανίδα, ξύλο μεγάλο, τετράγωνη στην μέση έβαζες μια σανίδα άλλη και τη χώριζες έτσ' από δω και από κει, πόσο θέλ'ς με οκτώ καρβέλια, με δέκα. Είναι αυτά τετραγωνάκια έτσ' και εβάναμε μέσα το ψωμί. Εβάναμε το μεσάλ' μέσα στη πινακωτή, κοσκινάγαμε λίγο αλευράκι από κάτ' στο μεσάλ' και το σκεπάζαμε με το μεσάλ' και ρούχα. Μόνο τα καρβέλια έμπαιναν στη πινακωτή. Παλιά ούλ' καρβέλια εφκιάναμε δεν είχανε νταβάδια, στ' πινακωτές. Το '57- '60 ξεκινήσανε τα ταψιά»*³²⁸

Κατά τη διάρκεια του ξεφουρνίσματος, στρώνανε ρούχα και το μεσάλι επάνω στο τραπέζι της κουζίνας ή στο κρεβάτι και βάζανε πάνω το ψωμί και το σκεπάζανε για να είναι ζεστό και μαλακό. Ακόμα, την επόμενη μέρα το ψωμί τοποθετούνταν στις **μαλάθες**

³²⁵ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

³²⁶ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

³²⁷ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

³²⁸ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

που ήταν κατασκευασμένες από καλάμια και είχαν και *κούπωμα* από πάνω και χερούλια. Το ψωμί ζυμώνονταν σε ξύλινες σκάφες μεγάλες ενώ πιο μικρές χρησιμοποιούνταν για το ζύωμα των κουραμπιέδων. Για το άνοιγμα των φύλλων της πίτας χρησιμοποιείται ο πλάστης, κυλινδρική ράβδος από ξύλο κρυνιάς και το *πλαστήρι* στρογγυλό αντικείμενο κατασκευασμένο από ξύλο πλατάνου.

Σήμερα, η χρήση των φούρνων είναι περιορισμένη. Είναι γνωστό ότι φούρνους χρησιμοποιούν οι κάτοικοι των γύρω χωριών κυρίως για την παρασκευή του ψωμιού ενώ αντίθετα στις αστικές κατοικίες οι φούρνοι ή καταστράφηκαν εντελώς από τους νέους ιδιοκτήτες ή παραμένουν σε αχρηστία. Συνεπώς, αρκετά από τα παλιά αντικείμενα και σκεύη σήμερα δεν χρησιμοποιούνται από τις νοικοκυρές αλλά παραμένουν στοιβαγμένα σε αποθήκες ή εκλείπουν από τις αστικές κατοικίες σε μια προσπάθεια ανανέωσης και αντικατάστασής τους από καινούργια *«Κάτω στις αποθήκες είχε πολλά, μου λέει ο γιός μου μαμά θα τα πετάξουμε όλα αυτά, το τι πέταξε. Τώρα μου τα ζητάει πίσω. Είχε έναν αργαλειό, μια σκάφη που ζυμώνανε, είχε την πινακωτή που βάζαμε το ψωμί. Μου άδειασε όλο το σπίτι»*³²⁹

³²⁹ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου.

**Εικόνα II: Φούρνος λαϊκής κατοικίας διακρίνονται ο μπουχαρης και το χειροστόμι.
Οικία Καλλιρόης Λιάλιου στο χωριό Καραϊσκάκη.**

Εικόνα II: Φούρνος χτισμένος στην αυλή του σπιτιού στο χωριό Καραϊσκάκη Αστακού.

Εικόνα III: Φούρνος, ξεχωρίζουν η πυροστιά και οι κατασρόλες .

Εικόνα IV: Το ξύλινο σκαφίδι που χρησιμοποιείται για το ζύμωμα του ψωμιού.

Εικόνα V: Το παφίλι με το οποίο κλείνεται η μπούκα του φούρνου.

Εικόνα VI: Καλάμι με σφουγγάρι το οποίο χρησιμοποιείται για το βρέξιμο του ψωμιού ώστε να αποφευχθεί το κάψιμο.

Εικόνα VII: Η πυροστία πάνω στην οποία τοποθετούνται οι κατσαρόλες κατά τη διάρκεια του μαγειρέματος.

Εικόνα VIII: Ξύλινο φκιάρι με το οποίο ρίχνεται το ψωμί στη φωτιά για να ψηθεί.

Εικόνα IX: Ξύλινο φκιάρι

Εικόνα X : Το σδάβλι ή μασιά που χρησιμοποιείται για το μάζεμα της στάχτης και κάρβουνων.

Γ. Το πηγάδι

Το νερό πολύτιμη πηγή ζωής, αποτελούσε και αποτελεί πρωταρχικό αγαθό για την ανάπτυξη τόσο του φυσικού περιβάλλοντος όσο και του ίδιου του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου ο άνθρωπος να προμηθεύεται και να χρησιμοποιεί το νερό δημιούργησε κατασκευές όπως βρύσες και πηγάδια που είχαν ως κύριο σκοπό τη λήψη, τη συγκέντρωση και τη φύλαξη του υπερπολύτιμου νερού.

Επίσης, το πηγάδι ήταν απαραίτητο για κάθε σπίτι, δεν διέθεταν όμως όλες οι αστικές κατοικίες πηγάδια. Προνομιούχες θεωρούνταν εκείνες οι κατοικίες που είχαν την τύχη να διαθέτουν πηγάδι γιατί παλιότερα το νερό ήταν λιγοστό και οι κοινόχρηστες βρύσες ύδρευσης του οικισμού βρίσκονταν σε μακρινές αποστάσεις. Επομένως, τα πηγάδια αποτελούσαν εστιακά σημεία της οικιακής ζωής όχι μόνο γιατί προμήθευαν το νερό αλλά και γιατί σε συνδυασμό με τις κληματαριές και τα δέντρα που φυτεύονταν γύρω τους αποτελούσαν μικρές οάσεις.

Συμπερασματικά, τα περισσότερα είναι χτισμένα με **λιθοδομή** που βγαίνει στην επιφάνεια του εδάφους. Η λιθοδομή ήταν **ασβεστόχτιστη**. Με το πέρασμα των χρόνων γινόταν κέντρο κοινωνικής ζωής. Το πηγάδι έπρεπε να σκεπάζεται. Σήμερα, η χρήση των πηγαδιών δεν είναι απαραίτητη τα συναντάμε κυρίως σαν διακοσμητικά στοιχεία στις αυλές των σπιτιών.

Δ. Το πλυσταριό

Το πλυσταριό υπήρχε σε όλα τα αστικά σπίτια και βρισκόταν στο χώρο της αυλής ή στο ισόγειο των σπιτιών. Ήταν απαραίτητο για το πλύσιμο των ρούχων από το υπηρετικό προσωπικό. Επιπλέον, για το πλύσιμο των ρούχων και το ξέβγαλμα υπήρχαν πέτρινες λεκάνες και *σκαφίδες* ξύλινες και αργότερα μεταλλικές. Τέλος, το νερό θερμαίνονταν στο τζάκι σε *καζάνια* που τοποθετούνταν πάνω σε *πυροστιές*.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι το πλύσιμο των ρούχων στις πιο απλές κατοικίες που δεν διέθεταν πλυσταριά γινόταν με *αλυσσίβα*: «Φτιάχναμε αλσίβα στο καζάν', βάναμε στάχτ' και πηγαίναμε στο βουνό απάν' για ξύλα και βάναμε φωτιά στο καζάν' και βάζαμε μέσα και στάχτ' και πλέναμε τα ρούχα»³³⁰.

Σήμερα, πλυσταριά δεν υπάρχουν διότι η τεχνολογία έχει προχωρήσει και το πλύσιμο των ρούχων γίνεται στα πλυντήρια με απορρυπαντικά.

³³⁰ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Α. Τα είδη των επίπλων

Είναι γεγονός ότι τον 19ο αιώνα το κίνημα του Νεοκλασικισμού αλλά και η Βιομηχανική Επανάσταση επέδρασαν στον τομέα της κατοικίας³³¹. Έτσι, κυριάρχησαν τα μεγάλα αστικά σπίτια που διακρίνονταν για την πολυτέλειά τους και τις ανέσεις που προσέφεραν στους ιδιοκτήτες. Ταυτόχρονα, ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επίπλωση και η διακόσμηση των αστικών κατοικιών. Πιο συγκεκριμένα, οι ιδιοκτήτες υιοθέτησαν τις ευρωπαϊκές αισθητικές τάσεις χωρίς όμως να απαξιώσουν την τοπική παράδοση. Συνεπώς, η κατοικία είναι γεμάτη από πολυποίκιλα αντικείμενα, φορτωμένη έπιπλα και διάφορα αντικείμενα που συμπληρώνουν τη διακόσμηση της. Τέλος, για τον στολισμό της χρησιμοποιούνται τα προικιά της νεονύμφου όπως κεντήματα, χαλιά, γυαλικά, σεντόνια, τραπεζομάντηλα, κλινοσκεπάσματα τα οποία μεταφέρει στο νέο της σπίτι.

Επιπλέον, η επίπλωση της κατοικίας και τα σκεύη ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τις καθημερινές ανάγκες των ενοίκων. Αναλυτικότερα, σκοπός του επίπλου είναι να ορίσει τις περιοχές διάφορου λειτουργίας, δηλαδή να εξυπηρετήσει το δικό του προορισμό και να αποτελέσει τη φυσική συμπλήρωση και προέκταση του αρχιτεκτονικού χώρου και της μορφής³³². Άρα, εκτός από αντικείμενα καθημερινής πρακτικής αξίας και ανάγκης αποτελούσαν και αντικείμενα με «πολιτιστικό χαρακτήρα»³³³.

Είναι γνωστό ότι οι άνθρωποι νιώθουν την ανάγκη να περιβάλλονται από ένα σημαντικό αριθμό αντικειμένων πολύτιμων ή μη, ενθύμια, πίνακες, φωτογραφίες, κομψοτεχνήματα θυμίζουν γεγονότα και προσωπικά βιώματα. Αναντίρρητα, τα έπιπλα και τα οικιακά σκεύη είναι ποικίλα, αποδίδοντας τον λειτουργικό και διακοσμητικό χαρακτήρα, την οικονομική και κοινωνική θέση αυτών που τα επιλέγουν, τον ιδεολογικό

³³¹ Για την επίδραση της Βιομηχανικής και της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα που καθόρισαν τη μορφή του 19ου αιώνα και οδήγησαν στη δημιουργία ενός καινούργιου κόσμου στον οποίο κυριάρχησε η ανερχόμενη μεσοαστική τάξη και η μηχανή βλ. Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σελ. 17-20.

³³² Βλ. Δ. Α. Φατούρος, *Εσωτερικός χώρος και σύγχρονη αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1960, σελ. 19.

³³³ Για τη σπουδαιότητα της συστηματικής καταγραφής και έρευνας των επίπλων που να ανταποκρίνεται στις επιστημονικές απαιτήσεις βλ. Στέφανος Δ. Ήμελλος, «Παραδοσιακά έπιπλα και σκεύη στο ελληνικό σπίτι (Ενδεικτικές επισημάνσεις)», *Λαογραφία*, 35(1987-1989), Αθήνα 1990, σελ. 104-128.

κόσμο, την κοινωνική διάταξη των μελών της οικογένειας, την καλλιτεχνική ευαισθησία κ.λπ.. Επιπλέον, η δημιουργία και η ανάπτυξη σημαντικών κλάδων χειροτεχνίας όπως η κεραμική η ξυλοτεχνία, η μεταλλοτεχνία προέρχονται από την ανάγκη του ανθρώπου για την κάλυψη των αναγκών του στο εσωτερικό της κατοικίας του, όπως για την κατασκευή επίπλων και οικιακών σκευών. Επομένως, ο τρόπος ζωής των αστών και οι γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες διαμόρφωσαν μια πλούσια διακόσμηση των σπιτιών. Παράλληλα, η ποιότητα της επίπλωσης είναι ανάλογη της οικονομικής ευρωστίας της οικογένειας. Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι μέσα από την επίπλωση της κατοικίας μπορούμε να δούμε την προσωπικότητα του ιδιοκτήτη, τον τρόπο σκέψης του, τη θέση που κατέχει μέσα στην κοινωνία. Η ύπαρξη πολλών επίπλων «εποχής» γίνονται «ενδιάμεσα αντικείμενα και εκφράζουν την «καθεστηκυία τάξη», έτσι η κατοικία γίνεται το μέσο που εκφράζει πίστη και υπακοή προς την κοινωνική τάξη. Ο χώρος ορίζεται από τα υλικά στοιχεία που τον περιβάλλουν.³³⁴

Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι η αρχική επίπλωση του σπιτιού ήταν ανύπαρκτη. Απ' ό,τι φαίνεται οι κάτοικοι κάθονταν απευθείας πάνω στο δάπεδο, που διαμορφώνονταν από πατημένο χώμα. Αργότερα εμφανίστηκαν χαμηλά σκαμνιά και το πάτωμα στρώθηκε με πλάκες ή σανίδια. Με την οικονομική όμως ανάπτυξη του 19ου αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους έπιπλα ξύλινα που διακρίνονταν σε κινητά και ακίνητα. Ειδικότερα, τα κινητά έπιπλα είναι ίσως πιο στενά δεμένα με τον άνθρωπο απ' όσο τα ακίνητα. Επίσης, εκφράζουν την υπόσταση του ανθρώπου ενώ, κατά ορισμένες ιστορικές περιόδους εκφράζουν την υπόσταση μιας ολόκληρης γενεάς ή κοινωνίας. Άρα, ο άνθρωπος συνδέεται στενά με τα αντικείμενα³³⁵ αποδίδοντας σ' αυτά φυσιογνωμικά γνωρίσματα, καθαρά ανθρώπινα. Κατά συνέπεια, υπάρχουν έπιπλα εξυπηρετικά, ταπεινά, επιβλητικά, χαρούμενα κλπ.

Επιπλέον, είναι γεγονός ότι η νέα κοινωνική αστική τάξη που ανδρώνεται έχει γνωρίσει τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής με αποτέλεσμα η επίπλωση των σπιτιών αυτών να αποτυπώνει την νέα αστική συνείδηση που θέλει έπιπλα εισαγόμενα από την Τεργέστη και τη Βενετία, τα οποία έφερναν οι μεγάλοι έμποροι από τα ταξίδια τους όπως σαλόνια και τραπεζαρίες. Πρόκειται, για αντικείμενα που «συμβιώνουν» ειρηνικά με τα σκαλιστά

³³⁴ Βλ. Νίκος Αγγ. Καλογεράς, ό.π., σελ. 34, 43 και 242.

³³⁵ Για τη συναισθηματική σύνδεση του ανθρώπου με τα έπιπλα βλ. Δ. Λ. Δημητρέλης, *Ιστορική εξέλιξη της κατοικίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 22-23.

παραδοσιακά έπιπλα που προέρχονται από τοπικά εργαστήρια ³³⁶ και τα προμηθεύονταν οι ιδιοκτήτες από διάφορα μέρη της Ελλάδας όπως τον Πειραιά, τη Δράμα και τη Σκύρο. Όπως προκύπτει, τα συγκεκριμένα αντικείμενα εκτός από τον αισθητικό, συμβολικό ή χρηστικό τους χαρακτήρα αντιμετωπίζονται και ως προϊόντα ανταλλαγών των ανθρώπινων κοινωνιών και προδίδουν την τεράστια κινητικότητα που παρατηρήθηκε στον ευρύτερο χώρο με πρωταγωνιστή την παρουσία του ελληνικού στοιχείου που είχε αναλάβει το διαμετακομιστικό εμπόριο³³⁷.

Το κρεβάτι

Το κρεβάτι αποτελεί ένα από τα πιο βασικά έπιπλα του σπιτιού και καλύπτει μια από τις βασικότερες ανάγκες του ανθρώπου τον ύπνο. Η ανάγκη για ξεχωριστά δωμάτια είχε ήδη δημιουργηθεί από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η έννοια του ιδιωτικού χώρου κάνει αρχή να υφίσταται, έτσι εκτός από την κεντρική κρεβατοκάμαρα του ζευγαριού υπάρχουν και άλλα δωμάτια. Επιπλέον, κρεβατοκάμαρα όμως συνδέεται με το ζευγάρι και το γάμο. Εδώ, φυλάσσονται τα στέφανα μέσα στη στεφανοθήκη, πλάι στις εικόνες των αγίων που προστατεύουν την οικογένεια. Τέλος, τα προικιά των νεόνυμφων φυλάσσονται στην κρεβατοκάμαρα μέσα σε συρτάρια, μπαούλα και ντουλάπες.

Στο υπνοδωμάτιο των αστικών σπιτιών υπάρχουν τα κρεβάτια των μελών της οικογένειας. Αναλυτικότερα, είναι βαριά ξύλινα και συναρμολογούμενα σε πολλές ποικιλίες. Έχουν σανίδια πάνω στα οποία στηρίζονταν τα γερά ξύλα. Το κεφαλάρι είναι ψηλό συνήθως, με περίτεχνα σκαλίσματα. Ωστόσο, εκτός από κρεβάτια στο σπίτι υπάρχουν και **ντιβάνια** τα οποία προσφέρονται για την ξεκούραση των ενοίκων. Ακόμα, τα κρεβάτια στολίζονται με **κλινοσκεπάσματα** που οι γυναίκες έχουν από την προίκα τους και είναι κατασκευασμένα στον αργαλειό: **απλάδες και βελέτζες**. Πρόκειται, για είδη οικιακής χειροτεχνίας τα οποία προοδευτικά αντικαθίστανται ανάλογα με την

³³⁶ Παρατηρείται θα λέγαμε μια αντιπάθεια απέναντι στα έργα της μηχανής. Η Αγγελική Χατζημιχάλη και ο Α. Ζάχος προσπάθησαν να επιπλώσουν τα εσωτερικά των σπιτιών με χειροποίητα κομμάτια δικής τους έμπνευσης. Βλ. Δημήτρης Φιλίπιδης, ό.π., σελ. 20.

³³⁷ Βλ. Κατερίνα Κορρέ- Ζωγράφου, «Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 233-235. Η ίδια επίσης έχει γράψει για την προσωπική ζωή των αντικειμένων επισημαίνοντας ότι λειτουργούν ως καθρέφτες της καθημερινότητας. Κατερίνα Κορρέ- Ζωγράφου, *Η καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων* (1700-1950), Αθήνα 2005, σελ. 9.

οικονομική δυνατότητα της οικογένειας τα μετέπειτα χρόνια. Παράλληλα, αναφορές υπάρχουν και για τη χρήση μαλλιών στην κατασκευή στρωμάτων και μαξιλαριών.

Ξεχωριστός λόγος, όμως, πρέπει να γίνει για τα φτωχικά λαϊκά σπίτια στα οποία παλαιότερα λόγω της οικονομικής δυσπραγίας των ιδιοκτητών τους δεν υπήρχαν κρεβάτια «με χώμα στρώνονταν το δάπεδο, κοιμόνταν στο **κερέτσο**’ το λέγαμε καταί, οι γυναίκες βάναν κοκκινόχωμα το ζυμώνανε και τ’ απλώνανε και μετά ξερένονταν και το πέρναγαν απ’ παν’ με το ίδιο χώμα και τα’ άλοιφαν και από πάν’». ³³⁸ «Δεν είχαμε κρεβάτια όλ’ και εφτιάχαμε **ψάθες**, κάτω δίπλα στο τζάκ’, ψάθες με ψαθί, φύλλα από καλάμια που γίνονται μαλακά και εβάναμε και τα χαλάκια, τα **σαγιάσματα** και από πάν’ άλλο ρούχο και κοιμόμασταν τέσσερα πέντε αδέρφια». ³³⁹

Επίσης, στα υπνοδωμάτια και κυρίως στην κρεβατοκάμαρα υπάρχει το **λαβομάνο** και η ντουλάπα. Το **λαβομάνο** είναι παλιό έπιπλο εποχής κατασκευασμένο από ξύλο(βλ.εικ.ΧΧΙΧ). Η επιφάνειά του είναι καλυμμένη με μάρμαρο, πάνω στο οποίο τοποθετούσαν μια λεκάνη και μια λευκή κανάτα συνήθως από πορσελάνη. Ήταν απαραίτητο για το καθημερινό πλύσιμο των χεριών και του προσώπου. Ακόμα, η ντουλάπα είναι τοποθετημένη στη μια πλευρά του τοίχου και είτε καλύπτει ολόκληρη την πλευρά οπότε μιλάμε για τον σύγχρονο τύπο που επικρατεί και στις μέρες μας είτε είναι κινητή, μικρότερου μεγέθους και ύψους. Η μεγαλύτερη χρησιμότητά της είναι η τοποθέτηση σ’ αυτήν ρούχων αλλά και των σκεπασμάτων της οικογένειας.

Τέλος, αναφορικά με τα μαξιλάρια, αυτά είναι επιμήκη σε κανονικό μέγεθος. Ωστόσο, παλιότερα κατασκευάζονταν από μαλλιά προβάτου «τα ζεματάγαμε με ζεστό νερό, μετά τα ξεπλέναμε στο κρύο να καθαρίσνε να ναι άσπρα, τα στεγνώναμε και τα ζέναμε να είναι αφρός και γέμζαμε τα μαξιλάρια και τα στρώματα» ³⁴⁰. Επιπλέον, υπάρχουν και διακοσμητικά μαξιλάρια που τοποθετούνται κυρίως στους καναπέδες των σαλονιών διακοσμημένα με ζωγραφικές παραστάσεις ή κεντημένα στο χέρι. Τέλος, ας σημειωθεί ότι μια συνήθεια που σχετίζεται με τα μαξιλάρια είναι το σταύρωμα του μαξιλαριού πριν τον ύπνο.

³³⁸ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

³³⁹ Πληροφορήτρια Πολυξένη Κλαδευτήρα

³⁴⁰ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου.

Η κούνια

Η κούνια είναι ένα εξειδικευμένο είδος κρεβατιού που προορίζεται για τα νεογέννητα

Η κούνια λεγόταν *σαρμανίτσα* ήταν ξύλινη υπήρχε σε όλα τα σπίτια και ήταν απαραίτητη για τον ύπνο των μικρών παιδιών. Μέσα στη σαρμανίτσα τοποθετούσαν στρώμα φτιαγμένο από μαλλί προβάτου το οποίο μετατρέπονταν σε αδιάβροχο με την προσθήκη ενός νάιλον. Τα λίκνα τον πιο πλούσιων οικογενειών ήταν κατασκευασμένα από ξύλο καλής ποιότητας και συχνά έφεραν διακόσμηση ενώ αυτά των φτωχικών οικογενειών κατασκευάζονταν με σανίδια από τις ίδιες τις γυναίκες. Ακόμα, η βάση του ήταν καμπύλη για να κινείται εύκολα τόσο με το χέρι όσο και με το πόδι σε περίπτωση που οι γυναίκες ασχολούνταν με το πλέξιμο ή το κέντημα. Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι για τις μητέρες που εργάζονταν στα χωράφια υπήρχε το φορητό λίκνο που κατασκευάζονταν από ελαφρά υλικά ενώ οι φτωχότερες οικογένειες χρησιμοποιούσαν ως φορητό λίκνο το *σαμάρι* του γαϊδουριού.

Είναι γνωστό ότι για πρώτη φορά το λίκνο στρώνονταν από την πεθερά. Το μωρό τοποθετούνταν στο λίκνο από την ημέρα της γέννησής του. *«Το βάναμε στο πλευρούλ' να κμάται να μην πνίγεται»* Για να μην «ματιαστεί» το παιδί στο λίκνο τοποθετούσαν ματάκια, εικόνες, σκόρδο. Επίσης, για να έχει καλό ύπνο βάζανε λιβάνι και αλάτι ³⁴¹. Το αλάτι πίστευαν ότι έδιωχνε το κακό προφυλάσσοντας τα μικρά παιδιά ενώ με τη μυρωδιά του λιβανιού χώρος γίνεται ιερός, αποκτά συμβολικό περιεχόμενο και εξευγενίζονται τα κακά πνεύματα ³⁴² *«βάναμε λιβανάκι και αλάτ' να μην βλέπει όνειρα στον ύπνο τ' και αλαφιάζεται, το βάνζαμε και σταυρώναμε το παιδί στον ύπνο και μόλις τέλειωνε το φάσκιομα. Παλιότερα τα μωρά τα φασκίωνανε, με πάνα και φασκιά, ήταν λωρίδες φασκιές και βάνανε τα πανάκια και το φέρνανε τύλιμα από δω εκεί. Τα χεράκια μέσα και γύρω γύρω τα φασκιά και όταν τέλειωνε στον πάτο το έδεσαν με μια παραμάνα και ήτανε κοπανέλος το μικρό»*³⁴³. Οι πιο πλούσιες οικογένειες είχαν και φορητά καρότσια εποχής τα οποία έστρωναν με δαντέλες και σεντονάκια.

³⁴¹ Για την καθαρτήριο δύναμη του αλατιού και την ιερότητά του βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα Β'*, Ακαδημία Αθηνών 1975, σελ. 356

³⁴² Βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο. Πως οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Αθήνα 1990, σελ. 153

³⁴³ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

Παράλληλα, το **λίκνισμα** την άδειας κούνια αποφεύγονταν γιατί πίστευαν ότι «δεν σου δίν' ο θεός παιδιά»³⁴⁴. Ακόμα, πίστευαν ότι κατά τις πρώτες μέρες γέννησης οι μοίρες ήταν αυτές που καθόριζαν την τύχη του παιδιού. Για τις μοίρες διασώζεται η εξής παράδοση

«Ήταν ένας γυρολόγος και ήταν σε ένα σπίτι μόλις γένσε η γυναίκα το βραδ' λέει θα κάτσω να ακούσω τι θα πούνε οι μοίρες. Εκεί πήγε η μια η μοίρα λέει θα περάσ' θα κάν' έτσ' και μόλις πάει δεκαοκτώ χρονών θα πέσ' μέσ' στο πιάδ'. Πάει και η δεύτερη λέει τα ίδια, πάει και η τρίτ' τα ίδια. Λέει αυτός αυτουνού που είχε το σπίτι και τον φιλοξενούσε «θα μου το δώστε το παιδί να το βαφτίσω». Του λέει αυτός- πάρτο το παιδί να το βαπτίσεις. Το βάφτισε το παιδί, του χε πει η μοίρα ότι θα πέσ' τη μέρα του Πάσχα μεσ' στο πιάδ'. Το πήρα μαζί τ' το παιδί αυτός και το μεγάλωσε το φκίασε δεκαοκτώ χρονών. Πήγε στο σπίτι σφράγισε το πιάδ' απάν' με τσιμέντο. Εψήσανε, εφάγανε και μόλις χτύπησε η καμπάνα ήταν ούλ' έτοιμοι να πάνε στην εκκλησία και πήγε το παιδί και ακούμπσε έτσ' απάν' έπεσε ο σοφάς και έπεσε και το παιδί μέσα. Ελάτε λέει αυτός να σας πω – Όσα έχει η μοίρα σου γραμμένα δεν παρέρχεται κανένα»³⁴⁵.

Το τραπέζι

Το τραπέζι και τα καθίσματα προορίζονται για την ανάπαυση του ανθρώπου την ώρα του φαγητού αλλά και σε άλλα χρονικά διαστήματα. Το τραπέζι υπάρχει στην κουζίνα για τα πρόχειρα γεύματα της οικογένειας. Όμως, στο πλαίσιο των αστικών σπιτιών επηρεάζεται η λειτουργικότητα του τραπεζιού, προσαρμόζεται σε άλλες ανάγκες όπως αυτές του χώρου. Έτσι, κάνει την εμφάνισή της η τραπεζαρία που βρίσκεται στην σάλα, τον κεντρικό χώρο υποδοχής για συγγενείς και φίλους ή στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο της τραπεζαρίας(βλ.εικ.ΧΙΧ). Τέλος, το τραπέζι στρώνεται με τραπεζομάντηλα κατά την ώρα του φαγητού και κοσμεύεται με καρέ κατά τη διάρκεια της ημέρας.

Όσον αφορά, τα καθίσματα του σπιτιού συναντάμε καναπέδες, πολυθρόνες, καρέκλες ψάθινες, λαϊκές,³⁴⁶ ή βιενέζικες, ντιβάνια που βρίσκονται τόσο στο χώρο της

³⁴⁴ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου

³⁴⁵ Πληροφορήτρια Καλλιρόη Λιάλιου.

³⁴⁶ Για τη λαϊκή ψάθινη καρέκλα βλ. Μαρίνα Βρέλλη- Ζάχου, « Η λαϊκή ψάθινη καρέκλα στα Γιάννινα (1930-1980), *Ηπειρωτική Εστία*, 29 (1980), σελ. 67-80.

σάλας όσο και στην κουζίνα ή το μικρό καθιστικό. Αντικείμενα που τα προμηθεύονταν από χώρες του εξωτερικού ή από άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Επίσης, απαραίτητα για κάθε σπίτι ήταν τα **μπαούλα**, ορθογώνιου σχήματος ξύλινα ή μεταλλικά(βλ.εικ. XV). Στα αστικά σπίτια υπάρχουν μπαούλα τα οποία αγόραζαν οι ιδιοκτήτες από το εξωτερικό και η διακόσμηση τους ποικίλει. Το μπαούλο κλείδωνε με κλειδαριά και χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση της προίκας ή πολύτιμων αντικειμένων σήμερα έχει καθαρά διακοσμητική λειτουργία.

Τέλος, στα αστικά σπίτια υπάρχουν μπουφέδες, **σκρίνια**, **κονσόλες** και ντουλάπες κινητές και εντοιχισμένες πολυθρόνες, καναπέδες ενώ καθρέφτες, πίνακες ζωγραφικής και αναμνηστικά αντικείμενα από τα ταξίδια των ενοίκων κοσμούν τα δωμάτια(βλ.εικ. XXIII). Η πολυτέλεια και ο πλούτος αντικατοπτρίζονται όχι μόνο στα έπιπλα αλλά και στα διακοσμητικά αντικείμενα.Γυάλινα ή κρυστάλλινα βάζα τοποθετούνται πάνω στα τραπεζάκια της σάλας. Πίνακες αξίας, κάδρα, πολύτιμοι καθρέφτες κοσμούν τους τοίχους ενώ συναντάμε ακόμα και πορσελάνινες σόμπες. Ο φωτισμός στο εσωτερικό του σπιτιού επιτυγχάνεται όχι μόνο με τα παράθυρα και τους φεγγίτες αλλά και με φωτιστικά. Πολυέλαιους και πολύφωτα συναντάμε στα σπίτια των εύπορων οικογενειών που τα προμηθεύονταν από την αγορά. Ο φωτισμός παλιότερα ενισχύονταν με λάμπες πετρελαίου, πορσελάνινες στις οποίες η φλόγα προστατεύεται με λαμπόγυαλο ενώ σήμερα αποτελούν διακοσμητικά αντικείμενα.

Σήμερα, πολλά από τα έπιπλα που αναφέραμε εξακολουθούν να υπάρχουν στα αστικά σπίτια εξυπηρετούν κυρίως αισθητικούς- διακοσμητικούς σκοπούς και όχι πρακτικούς γι' αυτό σε πολλές οικίες συνυπάρχουν παραδοσιακά με νέα έπιπλα ή αντικαθίστανται πλήρως.

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι γυναίκες έπλεκαν, ύφαιναν και κεντούσαν. Έτσι, τα εργόχειρα είχαν μεγάλη σημασία ως χρηστικά αντικείμενα και μέσα στολισμού της αστικής οικίας. Ειδικότερα, η υφαντική είναι η κατεξοχήν λαϊκή τέχνη της Αιτωλ/νίας. Ύφαιναν στον αργαλειό **τάπητες**, **κουρελούδες**, **φλοκάτες** και **χαλιά** για να τα στρώνουν στο δάπεδο του σπιτιού ή τα αγόραζαν από το Αιτωλικό³⁴⁷. Ακόμα βελούδινες κουρτίνες ή χειροποίητα κουρτινάκια καλύπτουν τα μεγάλου ύψους

³⁴⁷ Για τη δημιουργία «υφαντικού κέντρου» στο Αιτωλικό μετά την απελευθέρωση και την ανάπτυξη αστικών και μικροαστικών κέντρων βλ. Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας, *Υφαντά Δυτικής Στερεάς, Μοσχονά*, Αργίτιο 1992, σελ. 10 και Κώστας Δ. Κονταξής, «Η λαϊκή τέχνη στην Αιτωλοακαρνανία», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 208-211.

παράθυρα (μέχρι και 4,30 μέτρα).Επίσης, κεντήματα και υφαντά όπως κλινοσκεπάσματα, μαξιλάρες, πετσέτες, τραπεζομάνηλα και δαντέλες με γεωμετρικά και φυτικά θέματα τοποθετούνται στους τοίχους, στα τραπέζια και στους καναπέδες στα κρεβάτια, όλα δημιουργήματα των χεριών στολίζουν τα σπίτια και αποτελούσαν την προίκα της γυναίκας την οποία έφτιαχνε από μικρή ηλικία. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι όλα τα κεντήματα για το στολισμό του σπιτιού ήταν βαμμένα με φυτικές ουσίες από τις ίδιες τις γυναίκες σε ποικίλες αποχρώσεις«Εμείς παλιά για να φκιάσουμε τα προικιά μας χρησιμοποιούσαμε φύλλα κρεμμυδιού, χρώμα σωμών που το λεν τώρα. Παίρναμε κρεμμύδια, τα ξεφλουδίζαμε στο μούσκιο και βάζαμε το μαλλί και έβαφε. Το κάναμε νήμα, πανίδες, πανίδες και τα αφήναμε σε τσόφλια απ τα αμύγδαλα που σπάγαμε. Κάναμε και με το βελενίδ' το χακί χρώμα, όλα τα προικιά μ' είναι με βελανιδ'»³⁴⁸.

Το εικονοστάσι

Το εικονοστάσι βρίσκεται σε ένα από τα υπνοδωμάτια του σπιτιού συνήθως στην κρεβατοκάμαρα, ποτέ όμως στη **σάλα**. Προεξέχει από την ανατολική γωνία του τοίχου του δωματίου, λίγο πιο κάτω από το ταβάνι. Σ' αυτό βρίσκονταν ορισμένες εικόνες και έκαιγε και το καντήλι του σπιτιού. Κακός οiwνός θεωρούνταν το σπάσιμο του καντηλιού αλλά και «άμα έσβηνε το καντήλ' και δεν καίονταν το λάδ' το είχαμε σε κακό, ότι κάτι κακό θα συμβεί στο σπít'»³⁴⁹.

³⁴⁸ Πληροφορήτρια Ζωή Κλαδευτήρα

³⁴⁹ Πληροφορήτρια Καλλιρρόη Λιάλιου

B. Τα σκεύη

Τα οικιακά σκεύη ποικίλουν. Άλλα είναι κεραμικά κατασκευασμένα από πηλό άλλα μεταλλικά ή χάλκινα λαμπρά δείγματα της ασημουργίας και της χρυσοχοϊκής και άλλα ξύλινα δείγματα της λαϊκής ξυλογλυπτικής. Προπάντων, τα σκεύη της κουζίνας εξυπηρετούν τη βασική ανάγκη του ανθρώπου, αυτή της παρασκευής, της προσφοράς και της λήψης τροφής ενώ υπάρχουν και σκεύη που χρησιμοποιούνται για την αποθήκευση καρπών, υγρών ή στερεών.

Κεραμικά σκεύη

Είναι γνωστό ότι πολλά οικιακά σκεύη δημιουργήθηκαν με την τέχνη της απλότητας. Ακριβέστερα, δείγματα της κεραμικής βιοτεχνίας ήταν τα διακοσμητικά πιάτα που έφερναν μαζί τους οι έμποροι από τα ταξίδια τους και κοσμούσαν τους τοίχους των σπιτιών τους αλλά και τα κανάτια με τις ωραίες ζωγραφικές παραστάσεις. Παράλληλα, χρησιμοποιούσαν ευρύτατα κεραμικά σκεύη και δοχεία στον καθημερινό τους βίο. Για το λάδι είχαν τα **κιούπια**. Για την προμήθεια του νερού από την κοντινή βρύση είχαν **στάμνες και μπότια**. Το μπότι είχε ψηλό στόμιο και δύο χερούλια.

Επίσης, άλλα κεραμικά σκεύη ήταν ο **μαστραπάς**(είχε μια λαβή και ένα κρουνό) και το **λαήνι**(με σφαιρικό κορμό και απολήγει σε κυλινδρικό στόμιο) τα οποία κατασκευάζονταν από κοκκινόχωμα, πηλό που υπήρχε άφθονο στην περιοχή «το λαήνι ήταν κεραμικό μπολάκι στο οποίο πήζαμε το γιαούρτι. Ο **μπότης** ήταν πήλινο κανάτι με λαιμό και χερούλια για το νερό. «Να σου έσπαγα το μαστραπά που χεις στο καριοφίλι». Ο μαστραπάς ήταν μια κανάτα, που όταν θέλανε στο σπίτι να κεράσουν κρασί ή να βάλουνε νερό στα ποτήρια, εφώναζε ο πατέρας μου- φέρε το μαστραπά. Συνήθως τα νεαρά κορίτσια εκείνη την εποχή βάζανε μέσα στο μαστραπά ένα λουλούδι και το βάζανε στο παραθύρι να φαίνεται»³⁵⁰.

Ακόμα, διέθεταν όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο τη **φουφού**, τη μεγάλη ψησταριά που βρίσκονταν στην κουζίνα και έψηναν πάνω φαγητό αλλά και ολόκληρα αρνιά. Σχετικά με τα πυρίμαχα μαγειρικά σκεύη, αυτά διακρίνονταν σε βαθιά και ρηχά. Όμως, το κατεξοχήν μαγειρικό σκεύος ήταν η γάστρα με την οποία έψηναν το φαγητό στο τζάκι αφού την σκέπαζαν με κάρβουνα και στάχτη.

³⁵⁰ Πληροφορητής Θεόδωρος Παπαγιάννης.

Στο πλαίσιο αυτό κατανοούμε ότι τα οικιακά σκεύη που είχαν στη διάθεσή τους η πιο πλούσιες οικογένειες ήταν εκτός από κεραμικά γυάλινα ή πορσελάνινα. Ειδικότερα, η χρήση πολυτελών σκευών επιβάλλονταν από τις κοινωνικές ανάγκες όπως εκείνη της φιλοξενίας ενώ ταυτόχρονα φανέρωνε την οικονομική κατάσταση των ανθρώπων. Συνεπώς, στην κουζίνα υπάρχουν φλιτζάνια, πιάτα, σερβίτσια. Τα πιάτα τοποθετούνταν στην εντοιχισμένη πιατοθήκη της κουζίνας. Η λεκάνη και η κανάτα του λαβομάνου ήταν επίσης πορσελάνινες.

Μεταλλικά σκεύη

Είναι γεγονός ότι την περίοδο που εξετάζουμε η τέχνη της ασημουργίας και της χρυσοχοϊκής έφτασε στον ύψιστο βαθμό της. Πιο συγκεκριμένα, οι παραστάσεις και τα διάφορα απλά ή πολύπλοκα διακοσμητικά στοιχεία αποκαλύπτουν όλη τη δεξιοτεχνία του λαϊκού τεχνίτη, συνθέτοντας αριστουργήματα όπως τα ρόπτρα των πορτών και οι περίτεχνες σιδεριές των μπαλκονιών. Ακόμα, τα σπίτια διέθεταν **μαγκάλια** για θέρμανση. Η σιδερένια **πυροστιά** αποτελούμενη από τρία πόδια ήταν απαραίτητη για κάθε τζάκι και φούρνο πάνω στην οποία τοποθετούνταν τα καζάνια και οι κατσαρόλες. Επιπλέον, οι σιδερένιες **σούβλες** για τα αρνιά που ψήνονταν στα κάρβουνα την ημέρα των Χριστουγέννων και τα **τσιγκέλια**, **απαραίτητα** για το κρέμασμα των αρνιών, καθώς επίσης και ο **τέντζερης** υπήρχαν σε όλα τα σπίτια.

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι τα περισσότερα μεταλλικά σκεύη ήταν κατασκευασμένα από χαλκό και όλα χρειάζονταν συχνά **γάνωμα**. Τα μαχαιροπίρουνα ήταν μεταλλικά, ασημένια ή ακόμα και χρυσά δείχνοντας την πολυτέλεια και την οικονομική ευρωστία των ενοίκων. Το υλικό ήταν καλής ποιότητας με λεπτά σκαλίσματα και αγοράζονταν από την Τεργέστη και τη Βενετία. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Αργίνης Παπαδημητρίου για την πλούσια ζωή που έκαναν οι πρώτοι ιδιοκτήτες «*Αφού τίναζε το τραπεζομάντιλο και σήκωνε μόνο τα μαχαιροπίρουνα που ήταν αξίας και ήταν χρυσά, αυτοί δεν στεναχωριόνταν, τα πετάγανε. Όταν η υπηρέτρια σήκωνε το τραπεζομάντιλο και το τίναζε από τη μεριά που είναι το μπάνιο στη σκάλα υπηρεσίας τι να κάνουν τα ποτήρια;*»³⁵¹. Διέθεταν επίσης ασημένιους ή επάργυρους δίσκους στους οποίους σέρβιραν γλυκά του κουταλιού και μύλους για τον καφέ, μπρίκια, αλατιέρες και καζάνια στα οποία έβραζαν νερό.

³⁵¹ Πληροφορήτρια Αργίνη Παπαδημητρίου

Τα ταψιά ήταν απαραίτητα σε κάθε νοικοκυριό, ήταν χάλκινα και διαφόρων μεγεθών και έπρεπε πρώτα να γανώνονται από τους γανωτές, τεχνίτες που προέρχονταν από τα μέρη της Ηπείρου. Το κυριότερο ταψί ήταν ο **νταβιάς** που χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο του ψωμιού. Επίσης, όσοι κατάγονταν από την Ιθάκη χρησιμοποιούσαν το **κουκουτάψι**, στο οποίο έφτιαχναν την **τσερέπα**. Ήταν ένα παραδοσιακό φαγητό: «*άναβες φωτιά από κάτω έβαζες την πυροστιά και πάνω το ταψί, το ταψί το σκέπαζες μ'ένα καπάκι και έπαιρνες και έβαζες χόβολ' από πάνω*»³⁵².

Τέλος, σε πολλά σπίτια υπάρχει το παλιό σίδερο στο οποίο έβαζαν μέσα κάρβουνα για να σιδερώσουν και το οποίο σήμερα έχει αντικατασταθεί από το ηλεκτρικό σίδερο. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μέρες μας πολλά από τα οικιακά σκεύη δεν χρησιμοποιούνται απλά παραμένουν στοιβαγμένα στα ντουλάπια ή στις αποθήκες θυμίζοντας περασμένες εποχές.

Ξύλινα σκεύη

Είναι γεγονός ότι οι ανώνυμοι λαϊκοί τεχνίτες έδωσαν τον καλλιτεχνικό αυθορμητισμό και την πηγαία δύναμη της ευαισθησίας τους υπηρετώντας την τέχνη της ξυλογλυπτικής με αφοσίωση. Η λαϊκή ξυλογλυπτική έχει πλούσια παράδοση και έδωσε κομψοτεχνήματα στα είδη οικιακής και κοσμικής χρήσης. Εξάλλου, λαμπρά δείγματα της τέχνης ήταν εκτός από τα είδη διακόσμησης του σπιτιού που αναφέραμε πιο πάνω όπως μπαούλα, περίτεχνες τραπεζαρίες, καρέκλες, σκαλιστά κουρτινόξυλα μπουφέδες κ.α. και τα αντικείμενα καθημερινής οικιακής χρήσης όπως ξύλινες σκάφες για το πλύσιμο των ρούχων αλλά και το ζύμωμα του ψωμιού. Έτσι, δίπλα στον φούρνο ήταν στημένο το ξύλινο φτυάρι με το οποίο έριχναν μέσα το ψωμί. Ακόμα, η **πινακωτή** ήταν ξύλινη μακρόστενη και είχε μέχρι επτά θήκες για να τοποθετούν το ψωμί αμέσως μετά ο ζύμωμα ενώ αργότερα πινακωτές χρησιμοποιούσαν για την αποθήκευση του ψωμιού. Συνοψίζοντας, υπήρχαν **σφραγίδες** ιερές ξύλινες για τις λειτουργίες ενώ παράλληλα, χρησιμοποιούσαν ξύλινα **πλαστήρια** και ξύλινους **πλάστες** για το άνοιγμα των φύλλων.

³⁵² Πληροφορήτρια Ζωή Κλαδευτήρα.

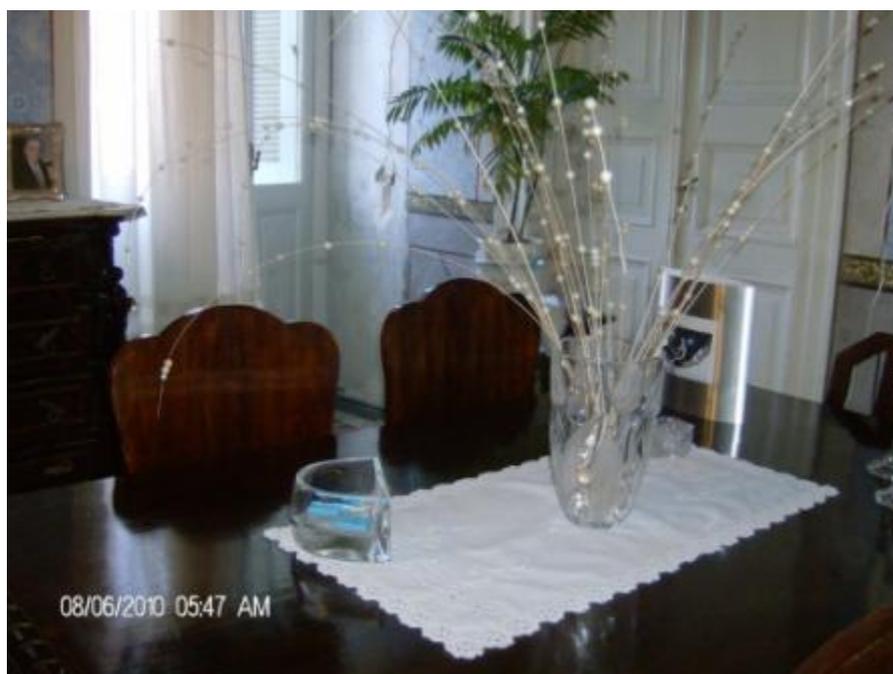
Εικόνα I: Η σάλα της οικίας Αργύνης Παπαδημητρίου. Διακρίνονται το ξύλινο ροτοντάκι και οι καρεκλοπολυθρόνες, έπιπλα που έφερε η ιδιοκτήτρια από τη Δράμα, σύμβολα μιας άλλης εποχής.

Εικόνα III: Ξύλινος παραδοσιακός καναπές έργο της ξυλογλυπτικής τέχνης. Κοσμείται με δαντελωτή κουβέρτα και ζωγραφιστά μαξιλάρια. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα IV: Ξύλινη συρταριέρα. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

**Εικόνα V: Κρυστάλλινα βάζα και σταχτοδοχεία κοσμούν το χώρο της τραπεζαρίας.
Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.**

Εικόνα VI: Το εντοιχισμένο εικονοστάσι που βρίσκεται στο χώρο της κρεβατοκάμαρας. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου

Εικόνα VII: Παραδοσιακή ξύλινη κρεβατοκάμαρα με λιτό κεφαλάρι. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

**Εικόνα VIII: Τετράγωνη τραπεζαρία διακοσμημένη με πορσελάνινα αντικείμενα.
Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.**

Εικόνα ΙΧ: Πορσελάνινη σόμπα. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα Χ: Ασημένια αντικείμενα κοσμούν τα ράφια του σκρίνιου. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα XI: Διακοσμητικά μαξιλάρια, ζωγραφικά δημιουργήματα του εκλιπόντος ιδιοκτήτη Δημήτρη Παπαδημητρίου. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα XII: Το πορτραίτο της βασίλισσας Όλγας κοσμεί έναν από τους τοίχους του σαλονιού. Οικία Αργύνης Παπαδημητρίου.

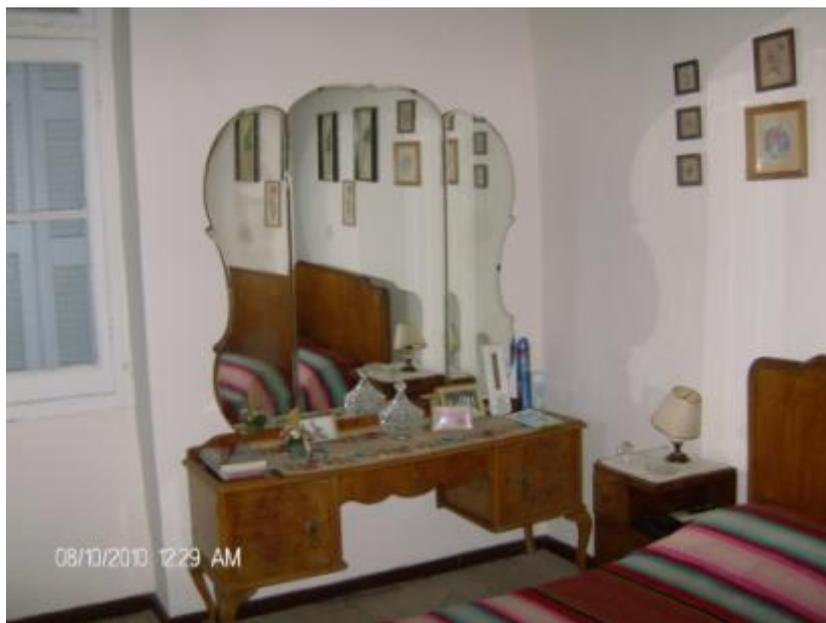
Εικόνα XIII: Παραδοσιακός καναπές καλυμμένος με δαντελωτή κουβέρτα και μαξιλάρι δημιουργία της κεντητικής τέχνης. Οικία Αργόνης Παπαδημητρίου.

Εικόνα XIV: Ξύλινη κρεβατοκάμαρα. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XV: Εισαγόμενο μπαούλο. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XVI: Τουαλέτα με καθρέφτη. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

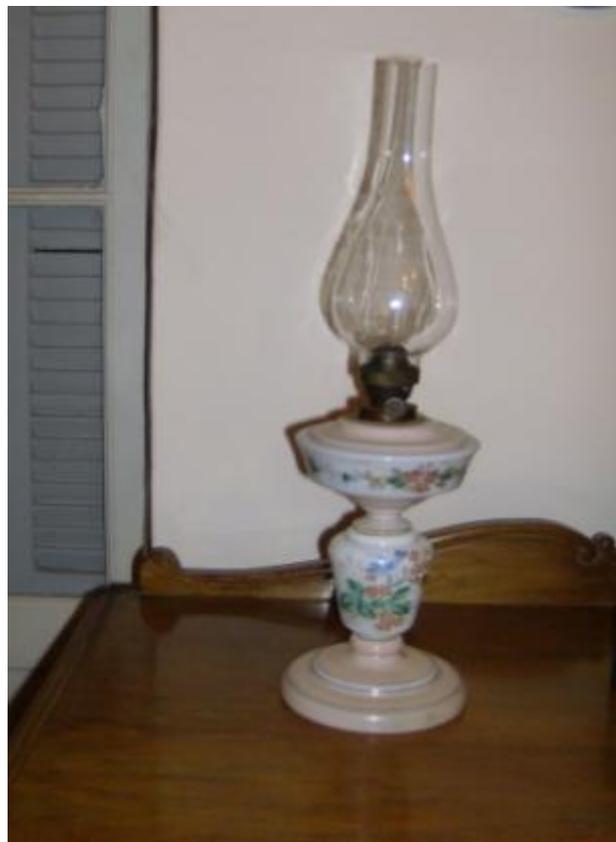
Εικόνα XVII: Χειροποίητη κουρτίνα δείγμα της κεντητικής τέχνης. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XVIII: Ξύλινη κινητή ντουλάπα. Οικία Ουρανίας Νικήτα

Εικόνα XIX: Τραπεζαρία πάνω στην οποία υπάρχουν ασημένια διακοσμητικά αντικείμενα. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XX: Πορσελάνινη λάμπα πετρελαίου. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XXI: Ξύλινος Μπουφές στον τοίχο διακρίνονται τα διακοσμητικά πορσελάνινα πιάτα, αναμνηστικά αντικείμενα από ταξίδια των ενοίκων. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XXII: Ξύλινη συρταριέρα πάνω στην οποία διακρίνεται ο δίσκος με τις κρυστάλλινες καράφες του λικέρ. Οικία Ουρανίας Ν

Εικόνα XXIII: Πορτ-μαντώ. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XXIV: Οι πίνακες ζωγραφικής συμπληρώνουν τη διακόσμηση του σπιτιού αλλά και τα παλιά αντικείμενα οικιακής χρήσης έχουν πλέον διακοσμητική λειτουργία. Οικία Ουρανίας Νικήτα.

Εικόνα XXV: Γραμμόφωνο, ραδιόφωνο και μπρούτζινο ρολόι γαλλικής κατασκευής. Πηγή: Λαογραφική Έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010.

Εικόνα XXVI: Χάλκινα σκεύη οικιακής χρήσης. Πηγή: Λαογραφική έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010.

Εικόνα XXVII : Άποψη του χώρου υποδοχής. Πηγή :Λαογραφική Έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010.

Εικόνα XXVIII: Ο χώρος της κρεβατοκάμαρας, ξεχωρίζουν η ξύλινη σαρμανίτσα και τι εικονοστάσι στη γωνιά του δωματίου. Πηγή: Λαογραφική έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010.

Εικόνα XXIX: Ξόλινο λαβομάνο με μαρμαρίνη επιφάνεια πάνω στο οποίο τοποθετούσαν την πορσελάνινη κανάτα και την πορσελάνινη λεκάνη που χρησίμευαν για το πλύσιμο των χεριών και του προσώπου. Πηγή : Λαογραφική έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010.

ΕικόναXXX: Γυάλινα και πορσελάνινα σερβίτσια. Πηγή : Λαογραφική έκθεση Συλλόγου Γυναικών Αστακού «Ματιές στην παράδοση», Αύγουστος 2010

ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Όπως έχουμε αναφέρει, η συμπαγής μάζα των αστικών κτηρίων που αποτελούν αξιόλογα δείγματα της ανώνυμης τοπικής αρχιτεκτονικής βρίσκεται στην περιοχή που καθορίστηκε ως ιστορικό κέντρο Αστακού(ΦΕΚ 636/Β/30-5-1995). Πιο αναλυτικά, ως διατηρητέα έχουν χαρακτηριστεί συνολικά είκοσι μια κατοικίες αν και ο αριθμός είναι μεγαλύτερος όπως αποδεικνύεται μέσα από την έρευνα. Ας σημειωθεί ότι δυο από τις διατηρητέες κατοικίες έχουν κατεδαφιστεί ολοκληρωτικά (η κατοικία ιδιοκτησίας Κατσαμπούρη στο Πλατυγυάλι Αστακού και η κατοικία ιδιοκτησίας Καββαδία Γεράσιμου την οδό Καραολή και Δημητρίου) ενώ, αρκετές από τις υπόλοιπες παρουσιάζουν σημαντικές φθορές. Τέλος, κύρια χαρακτηριστικά αυτών των κτηρίων είναι το μεγάλο μέγεθος, η καλή κατασκευή και ο συνδυασμός νεοκλασικών και παραδοσιακών στοιχείων.

Είναι σαφές ότι τα κτήρια αυτά ήταν και εξακολουθούν να είναι ιδιωτικές κατοικίες ενώ, δεν προορίζονται για δημόσιες λειτουργίες. Επίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντικά γιατί σε αυτά εκφράζεται η εξάπλωση αλλά και οι παραλλαγές που γνώρισε το ρεύμα του νεοκλασικισμού και δείχνουν πως αυτό αφομοιώθηκε από τους λαϊκούς μας τεχνίτες και προσαρμόστηκε στις ανάγκες του τόπου. Συνεπώς, μέσα από αυτά βλέπουμε την εξέλιξη της λαϊκής κατοικίας.

Σήμερα, δυστυχώς, έντονα είναι τα φαινόμενα υπολειτουργίας ή ολοκληρωτικής εγκατάλειψης πολλών αστικών κτηρίων, τα οποία μένουν ερμητικά κλειστά και αφημένα στην τύχη τους καταρρέοντας σιγά-σιγά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κτίριο στο οποίο στεγάζεται η Αγροτική Τράπεζα Αστακού στη συμβολή των οδών Έλλης και Εθνικής Αντιστάσεως, το οποίο έπαψε να εξυπηρετεί την αρχική του λειτουργία. Αρχικά λειτούργησε ως ιδιωτική κατοικία της οικογένειας Πεταλά, έπειτα λειτούργησε ως Δημοτικό σχολείο και σήμερα σ' αυτό στεγάζεται η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος συμβάλλοντας στην προσπάθεια προστασίας του και επαναλειτουργίας του που είχε σταματήσει. Επίσης, στο ισόγειο των περισσότερων κατοικιών λειτουργούν εμπορικά καταστήματα που εξυπηρετούν σύγχρονες ανάγκες όπως ζαχαροπλαστεία, φαρμακεία, καταστήματα ενδυμάτων ή άλλων αντικειμένων, ιχθυοπωλεία, κρεοπωλεία, ιατρεία κ.α. ενώ οι κατοικίες που βρίσκονται στην παραλιακή οδό λειτουργούν ως καφετέριες, εστιατόρια και μπαρ.

Το κυριότερο όμως, είναι ότι οι αστικές κατοικίες αλλάζοντας συχνά ιδιοκτήτες δέχτηκαν αρκετές επεμβάσεις σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, αλλάζοντας χρήσεις προκειμένου να προσαρμοστούν στα γούστα και τις ανάγκες των νέων ενοίκων. Είναι σαφές, ότι τα κτίρια αυτά μπορούν να δώσουν λύσεις σε πολλά σύγχρονα προβλήματα εξυπηρετώντας διαφορετικές λειτουργίες: *«Εμείς το σπίτι το είχαμε πάρει με το θείο μου και το χωρίσαμε. Όταν χωρίσαμε με το θείο μου κλείσαμε το διάδρομο για να ξέρουμε τι έχει ο καθένας. Το αφήσαμε όπως ήταν με τη διαφορά ότι στην κουζίνα, που είχε ένα μεγάλο τζάκι και δεν τράβαγε το χαλάσαμε, κόψαμε τις φουφούδες από δω και από κει. Το τζάκι ήταν τόσο φαρδύ που έψηνες αρνί επάνω. Δεν βόλευε τότες, ένα τραπέζι στενό, μακρύ βάζαμε, τώρα έχω και ένα ντιβάνι εκεί και ξαπλώνω. Μεγάλωσε έτσι η κουζίνα του. Ε είναι κάτι που λες το θέλω αυτό τώρα, πάλιωσε δεν θα το χρησιμοποιήσω. Στο θείο μου πέσανε τρία δωμάτια και η ταράτσα αλλά την έκανε οικοδομήσιμη»³⁵³.*

Συνεπώς, αποτέλεσαν μεταγενέστερα αντικείμενα αγοροπωλησίας καθώς οι τελευταίοι απόγονοι αυτών που τις δημιούργησαν εγκατέλειψαν τον Αστακό εφόσον ο τόπος δεν είχε τίποτα πια να τους προσφέρει μετά την παρακμή του. Πιο συγκεκριμένα, πολλές από τις αστικές κατοικίες πέρασαν στα χέρια νέων ιδιοκτητών που δεν είχαν δεσμούς αίματος με τις παλιές αρχοντικές οικογένειες *«Τον Αστακό τον χαρακτηρίζουν αυτά τα κτίρια, πέρα από μερικά, τα οποία μετριοούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού, όλα τα υπόλοιπα δεν τα έχουν προσέξει καθόλου. Βασικά αυτά τα κτίρια έχουν μια άσχημη τύχη δηλαδή φεύγουν από τα χέρια των ιδιοκτητών περνάν σε χέρια κληρονόμων και οι κληρονόμοι δεν είναι άμεσου δεσμού δηλαδή δεν είναι κάποιο παιδί. Οι οποίοι δεν έχουνε κάποιο ενδιαφέρον έτσι πιστεύω, ότι αυτά τα κτίρια περνούν σε λάθος χέρια, το μοναδικό που σκέφτονται είναι πως θα τα πουλήσουν, πώς θα τα εκμεταλλευτούν. Είναι το κόστος πάρα πολύ μεγάλο. Αυτό το κτίριο πέρασε σε τρία χέρια άλλος αγόρασε το ισόγειο άλλος τον όροφο, άλλος την αυλή»³⁵⁴.*

Επιπλέον, εντυπωσιακή είναι η αφήγηση της Αργύνης Παπαδημητρίου όπου θυμάται τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπισαν οι ιδιοκτήτες του μεγάλου νεοκλασικού που βρίσκεται στην πλατεία Αγίου Νικολάου μετά την αγορά του *« Εμείς θέλαμε ένα σπίτι αλλά χτυπήσαμε αυτό γιατί ήταν το καλύτερο, γιατί υπήρχε η οικονομική άνεση να το πάρουμε. Όταν το πήραμε αυτό το σπίτι οι διπλανές που στο γένος είναι*

³⁵³ Πληροφορήτρια Αργύνη Παπαδημητρίου.

³⁵⁴ Πληροφορητής Κωνσταντίνος Ξεσφίγγης

Κλοζωρή έλεγαν: « εκεί που κρεμάγανε οι αρχόντοι τ' άρματα, θα κρεμάσουνε οι γύφτοι τα όργανα». Όταν είναι από πλούσιο και πάει σε φτωχότερο έτσι είναι»³⁵⁵.

Αναφορικά με τις επεμβάσεις, πρέπει να τονιστεί ότι πολλές φορές οι προσαρμογές δε γίνονται με σεβασμό απέναντι στην αρχιτεκτονική και τη δομική συγκρότησή τους, με αποτέλεσμα, να μην προστατεύονται ολοκληρωτικά, παρόλο, που χρησιμεύουν ως μάρτυρες της ιστορικής εξέλιξης της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν αρκετές κατοικίες στις οποίες διατηρήθηκε μόνο το εξωτερικό περίβλημα, ενώ το εσωτερικό τους άλλαξε τελείως. Ενδεικτικά αναφέρω την κατοικία ιδιοκτησίας Πυθαγόρα Σαμαρά στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως όπου το εσωτερικό της δεν θυμίζει σε τίποτα το παλιό αστικό σπίτι εξαιτίας των αλλεπάλληλων επεμβάσεων που δέχτηκε σε διαφορετικές χρονικές στιγμές προκειμένου να αλλάξει χρήση. Τη δεκαετία του 1960 το κτήριο χωρίστηκε και έγιναν δυο κατοικίες. Η μία στο ισόγειο και η άλλη στον όροφο. Σε αυτή τη φάση κλείστηκε το κλιμακοστάσιο που οδηγούσε από το ισόγειο στον όροφο και έγιναν και κτηριολογικές τροποποιήσεις για τη δημιουργία ξεχωριστών λουτρών και χώρων εστίασης. Στις οροφές των δωματίων προστίθενται γύψινα διακοσμητικά. Στη συνέχεια κατά τη δεκαετία του 1980 το κτήριο διαμορφώθηκε σε χώρο διασκέδασης, ενώ αργότερα θα μετατραπεί σε χαρτοπαιχτική λέσχη. Μέχρι και το 2004 δεν κατοικούνταν λόγω μεγάλων φθορών ³⁵⁶. Σήμερα έχει μετατραπεί ξανά σε κατοικία αποκτώντας μια διαφορετική εσωτερική δομή η οποία καλύπτει τις ανάγκες του νέου ιδιοκτήτη του νυν δήμαρχου Αστακού.

Επομένως, η αδιαφορία των νέων ιδιοκτών οδηγεί σε καταστροφή των κτηρίων διότι παρόλο που γνωρίζουν ότι πρόκειται για διατηρητέα κτήρια επιζητούν και επιδίδονται σε τεράστιες αλλαγές παρά τις απαγορεύσεις της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας με αποτέλεσμα την αλλοίωση της μορφής τους. Το κτήριο ιδιοκτησίας Μαργώνη Τριλίβα στην οδό Καραολή και Δημητρίου έχει υποστεί τεράστιες αλλαγές στο εσωτερικό του ενώ έχει διατηρηθεί μόνο η πέτρινη τοιχοποιία. Τα κτήρια που βρίσκονται στην αγορά του Αστακού επιλέγονται συνήθως από ανθρώπους που αναζητούν επαγγελματική στέγη εξαιτίας της εμπορικότητάς τους και όχι λόγω της ιστορικής τους σημασίας « *Τυχαία το επέλεξα, μου έκανε η θέση, η τοποθεσία, δεν υπήρχε άλλο διαθέσιμο εδώ και το πήρα. Όχι ότι μου άρεσε*

³⁵⁵ Πληροφορήτρια Αργύνη Παπαδημητρίου.

³⁵⁶ Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδος Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Επαρχία Βονίτισης και Ξηρομέρου, Αρχοντικό Βασιλείου Στράτου (νυν Πυθαγόρα Σαμαρά), φ.10- β.

ιδιαίτερα γιατί δεν είχε τίποτα το ιδιαίτερο εξωτερικά και επιπλέον στοίχισε πιο πολύ απ' ό,τι θα στοίχιζε να το κατασκευάσεις. Ήξερα ότι είναι διατηρητέο»³⁵⁷

Τα τελευταία χρόνια οι επεμβάσεις στα παλιά κτήρια είναι έντονες και προκαλούν ενδοιασμούς, λαμβανομένου ότι το κάθε κτήριο θα πρέπει να διατηρηθεί ως ένα ενιαίο σύνολο στην αρχική του μορφή. Αναλυτικότερα, δεν ακολουθούν μια κοινή ομοιόμορφη μέθοδο αλλά ούτε τους όρους των αρχιτεκτονικών μελετών της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του χαρακτήρα των οικιών αλλά και ολόκληρου του οικισμού που έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικός τόπος. Παράλληλα, πολλοί από τους ιδιοκτήτες δηλώνουν ρητά την επιθυμία τους ακόμα και για κατεδάφιση των κτηρίων επισημαίνοντας το υψηλό κόστος συντήρησης και την έλλειψη οικονομικής αρωγής από το κράτος προκειμένου να αναγείρουν σύγχρονες οικοδομές συχνά αμφίβολης αισθητικής και ποιοτικής αξίας.

Εντούτοις, αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι προσπάθειες διατήρησης των κτηρίων αυτών δεν απουσιάζουν κυρίως μέσω της συντήρησης και αναμόρφωσής τους. Θα μπορούσαμε, όμως, να ισχυριστούμε ότι λίγοι είναι εκείνοι οι ιδιοκτήτες που πραγματικά ενδιαφέρονται για τη συντήρηση των κατοικιών τους και είναι συναισθηματικά δεμένοι με αυτές : *«Δεν ερχόμαστε συχνά, τα καλοκαίρια και το Πάσχα. Ένα κομμάτι από την ψυχή μου είναι ο Αστακός. Για το σπίτι αυτό είμαι πράγματι περήφανος και για την οικογένεια, είναι μεγάλη ιστορία»³⁵⁸*. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι ο Κωνσταντίνος Φάρου ο γιος της οικογένειας Παπαδημητρίου-Φάρου σε επιστολή του προς την Ελληνική Δημοκρατία Υπουργείου Πολιτισμού, Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας γράφει όσον αφορά τη συντήρηση του κτηρίου *«Το κόστος της μελέτης και αποπεράτωσης είναι απαγορευτικό για την οικογένειά μου. Ομολογώ ότι παρά την ιδιαίτερη αγάπη, που και εγώ και η οικογένειά μου νιώθουμε για το σπίτι μας, και παρά την πραγματική μας θέληση να παραμείνει όπως έχει χαρακτηριστεί, ένα έργο τέχνης, στεκόμαστε ανήμποροι μπροστά στις ασάφειες του νόμου»³⁵⁹*.

Επίσης, είναι γνωστό ότι οι ιδιοκτήτες έχουν προβεί σε επισκευές των κτηρίων τους εξαιτίας των φυσικών φθορών που προκαλούνται μέσα στην πάροδο του χρόνου. Ειδικότερα, οι αστικές κατοικίες υπέστησαν σημαντικές ζημιές το 1933 από τον ανεμοστρόβιλο που έπληξε την περιοχή και είχε μεγάλες καταστροφικές συνέπειες.

³⁵⁷ Πληροφορητής Λάμπρος Μαργώνης

³⁵⁸ Πληροφορητής Πέτρος Τριανταφυλλίδης

³⁵⁹ Πληροφορητής Κωνσταντίνος Φάρου. Πηγή : Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδος, Ν. Αιτωλ/νίας, Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου, οικία Χρήστου Φάρου και Αργίνης Φάρου, φ.10-β.

Παράλληλα, οι εκρήξεις δυο πυριτιδαποθηκών που υπήρχαν στην περιοχή και έγιναν διαδοχικά το 1944 και 1945 προκάλεσαν σημαντικές ζημιές, με κυριότερες τις αποκολλήσεις των οροφокονιαμάτων και την καταστροφή του ζωγραφικού διακόσμου των κτιρίων. Τέλος, ισχυρά πλήγματα δέχτηκαν από τους μεγάλους σεισμούς της Κεφαλονιάς 1953, της Λευκάδας 1981 και 2003 αλλά και της πόλης του Πύργου το 2008.

Είναι σαφές ότι οι μεγαλύτερες φθορές εντοπίζονται στα εσωτερικά χωρίσματα τους λεγόμενους *τσατμάδες*, οι οποίοι λόγω υγρασίας παρουσιάζουν αποκολλήσεις από τους φέροντες τοίχους και θεωρούνται ακατάλληλοι με αποτέλεσμα πολλές φορές να καθαιρούνται ολοκληρωτικά και στη θέση τους να δημιουργούνται νέοι τοίχοι από σκυρόδεμα και οπτοπλινθοδομή. Επίσης, παρατηρούνται ρωγμές στους τοίχους, αποκολλήσεις των επιχρισμάτων τα οποία καθαιρούνται και παρασκευάζονται νέα ενισχυμένα κονιάματα με πλέγμα κατά τον παραδοσιακό τρόπο. Άρα, οι τοιχοποιίες ενισχύονται με οπλισμένο μεταλλικό μανδύα και σιδηροδοκούς για να αποφευχθούν τα προβλήματα στατικότητας που παρουσιάζουν τα κτίρια και ενισχύεται η αντοχή τους με αρμολόγημα από τσιμεντοκονίαμα. Ακόμα, η αποδιοργάνωση και καθίζηση των στεγών είναι συχνό φαινόμενο εξαιτίας της απουσίας διαζώματος ανάμεσα στη στέγη και τις τοιχοποιίες γεγονός που αντιμετωπίζεται με της προσθήκη διαζώματος (σενάζ) από σκυρόδεμα και αντικαθίστανται τα κεραμίδια βυζαντινού τύπου από ρωμαϊκού.

Από την άλλη πλευρά, συχνές είναι οι φθορές και οι παραμορφώσεις των ξύλινων πατωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούνται μετατοπίσεις των ξύλινων δοκαριών. Συνεπώς, στα δάπεδα για την αντιμετώπιση των φθορών χρησιμοποιείται σκυρόδεμα ενώ, προστίθενται και σχάρες μεταλλικών δοκών διατομής διπλού T. Τέλος, πάνω από τη σχάρα τοποθετείται λαμαρίνα, διαστρώνεται με σκυρόδεμα και στη συνέχεια τοποθετείται το ξύλινο δάπεδο.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται λοιπόν, φανερό ότι οι επεμβάσεις πραγματοποιούνται εξαιτίας της φυσιολογικής φθοράς των κτιρίων, της «γήρανσης» των υλικών δόμησης και αποσκοπούν στη συντήρηση των κτιρίων. Μολαταύτα, πολλές φορές είναι ατυχείς με αποτέλεσμα τη διατάραξη της μορφολογικής και γενικότερης δομής του κτίσματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσθήκη κλιματιστικών, τεντών, κουφωμάτων αλουμινίου και ούτω καθεξής.

Επιπλέον, στη διατάραξη της μορφολογίας και γενικά της δόμησης των κτιρίων εκτός των αυθαίρετων επεμβάσεων πρέπει να προστεθεί και η έλλειψη συντήρησης ή η εγκατάλειψη των κτιρίων που συντελούν στην καταπόνησή τους αλλά και η αλλαγή

των ανθρώπινων αναγκών που οδηγούν συχνά σε πλήρη ανακατασκευή του εσωτερικού των κατοικιών με την προσθήκη νέων χώρων ή την κατάργηση παλαιότερων για πρακτικούς λόγους μιας και εξυπηρετούνται έτσι καλύτερα οι ένοικοι στην καθημερινή τους ζωή.

Χαρακτηριστικά αναφέρω την μετατροπή του ισογείου που λειτουργούσε σαν αποθηκευτικός χώρος βελανιδιών και κρασιού πρώην ιδιοκτησίας Κότταρη σε οδοντιατρείο από τον νυν ιδιοκτήτη Κωνσταντίνο Ξεσφίγγη. *«Αλλάξαν πάρα πολλά με την ανακαίνιση. Η αλήθεια είναι ότι επέλεξα αυτό το κτίριο μόνο γιατί είχα ανάγκη για επαγγελματική στέγη. Πρωταρχικός λόγος βεβαίως είναι ότι όταν ήρθαμε στον Αστακό αυτό το κτίριο μας είχε αρέσει αισθητικά και το είχαμε προσέξει, είναι και σε ωραία τοποθεσία. Ήταν ένα κτίριο με οκτώ πόρτες δεν ήταν λειτουργικό, έτσι έγιναν δυο πόρτες εξωτερικές και έξι παράθυρα»*³⁶⁰. Επομένως, οι αστικές κατοικίες αλλάζοντας συχνά ιδιοκτήτες άλλαζαν και χρήσεις και κυρίως οι χώροι του ισογείου που προορίζονταν για καταστήματα, έτσι, ανάλογα με το είδος του εμπορικού καταστήματος που λειτουργούσε, το ισόγειο έπρεπε να πάρει και την αντίστοιχη μορφή αλλά και να διαμορφωθούν κατάλληλα οι εσωτερικοί χώροι.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η ισορροπία των όγκων, των σχημάτων και των υλικών, που επί πολλές δεκαετίες διαμόρφωσε και διαφύλαξε τη δική της ταυτότητα, αλλοιώθηκε λόγω των επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν στο δομημένο χώρο του οικισμού. Συμπληρωματικά, η πολυκατοικία κάνει την εμφάνισή της τη δεκαετία του 1968. Αποτέλεσε ένα καινούργιο τρόπο στέγασης λόγω της αύξησης του πληθυσμού. Στη θέση της πέτρας μπαίνει τώρα το τσιμέντο. Συνεπώς, τα τσιμεντένια αυτά κτίρια αλλοίωσαν σημαντικά τη μορφολογία της πόλης, η οποία μέχρι τότε χαρακτηριζόταν από λαϊκά, αστικά και ημιαστικά κτήρια. Άρα, οι νέες πολυώροφες κατασκευές, οι πολυκατοικίες δημιούργησαν μια νέα εικόνα του τόπου που παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική ποικιλία *«Σιγά- σιγά απ' το '60 συνέχεια ο κόσμος άρχισε να αλλάζει»*³⁶¹.

³⁶⁰ Πληροφορητής Κωνσταντίνος Ξεσφίγγης.

³⁶¹ Πληροφορητής Κώστας Παπαζήσης

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Συγκεφαλαιώνοντας, διαφαίνεται ότι η πόλη του Αστακού αποτέλεσε το κέντρο μιας ευρύτερης ενδοχώρας. Όπως έχουμε προαναφέρει, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο Αστακός λειτουργεί ως ανταλλακτικό, επικοινωνιακό και διοικητικό κέντρο και διαφοροποιείται από τα άλλα αστικά κέντρα του νομού Αιτωλ/νίας. Επίσης, αναπτύσσει έντονη εμπορική δραστηριότητα και βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία όχι μόνο με τα εμπορικά κέντρα της Ελλάδας, όπως η Πάτρα και η Αθήνα, αλλά και τα μεγάλα εμπορικά λιμάνια της Ευρώπης. Επιπλέον, καθώς η πόλη εισάγεται στο εμπορικό δίκτυο, στο βιομηχανικό εμπορικό κεφάλαιο και στη διαδικασία της αγοράς, αρχίζει να διαφοροποιείται από τις άλλες πόλεις του νομού. Συνεπώς, παρουσιάζει μια πρόιμη αστικοποίηση και ένα γρήγορο ρυθμό ανάπτυξης που τη διαφοροποιούν από την αγροτική ενδοχώρα.

Ο αστικός μετασχηματισμός της πόλης είναι γεγονός. Ένας μικρός αριθμός αγροτών εγκαταλείπει την αγροτική παραγωγή, για να ασχοληθεί με το εμπόριο. Ειδικότερα, η ευκολία στην εύρεση εργασίας οδήγησε στην εγκατάσταση διάφορων πληθυσμιακών ομάδων στον οικισμό γεγονός που επέφερε αλλαγές στον πολεοδομικό σχεδιασμό του τόπου. Ακόμα, ο κοινωνικός ιστός της πόλης αλλάζει με ταχύτατο ρυθμό μπαίνοντας σε μια φάση μετασχηματισμών. Κατά συνέπεια, η πρόιμη αστικοποίηση της πόλης επιφέρει αλλαγές και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Επιπρόσθετα, στην οικιστική εξέλιξη της πόλης συνέβαλαν η συγκέντρωση πλούτου από το μάζεμα και την εμπορία του βελανιδιού αλλά και το έργο της ανώτερης αστικής τάξης. Σαφέστατα, η καινούργια τάξη των εμπόρων δεν μένει ασυγκίνητη απέναντι στο Νεοκλασικό ρυθμό της Δυτικής κουλτούρας και συγκεκριμένα το Νεοκλασικό σπίτι. Συνεπώς, η πόλη του Αστακού, προσαρμόζοντας τις ευρωπαϊκές επιρροές στην παράδοση δημιούργησε μεμονωμένα δείγματα αρχιτεκτονικής. Έτσι, η παρούσα μελέτη αναδεικνύοντας την ταυτότητα του αστικοποιημένου οικισμού, που άλλοτε, αποτελεί παρελθόν και άλλοτε, παρόν, συμβάλλει στη διερεύνηση της νεότερης πολιτισμικής ταυτότητας του Αστακού και στοχεύει στην ευαισθητοποίηση όλων για διατήρηση, προστασία και αξιοποίηση των αρχιτεκτονικών αυτών συμβόλων.

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι στα αστικά σπίτια του Αστακού αναγνωρίζουμε την αρχιτεκτονική του παλιού λαϊκού σπιτιού. Αναλυτικότερα, η καινούργια αστική τάξη μιμείται τη νεοκλασικό σπίτι μέσα, όμως, στο πλαίσιο των οικονομικών δυνατοτήτων της. Κρατάει τα εξωτερικά γνωρίσματα, τις αναλογίες και το ύψος, αντικαθιστά όμως

ό,τι είναι οικονομικά ασύμφορο, απλουστεύοντας την πολυδάπανη κατασκευή φέρνοντάς τη κοντά στις δυνατότητες του ανώνυμου λαϊκού τεχνίτη. Επομένως, η λαϊκή αρχιτεκτονική υιοθέτησε τη γλώσσα του νεοκλασικισμού και οδήγησε στην ανάπτυξη μιας τοπικής αρχιτεκτονικής γιατί παρά την ώθηση που δόθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο προς τις αστικές συνήθειες με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εξυπηρετικού τύπου κατοικίας, κυρίως για εκείνους που ήθελαν να έχουν ένα μαγαζί, η δύναμη των παραδοσιακών δεδομένων σε σχέση με τα ξένα στοιχεία είναι τόση ώστε, σε όλα τα σπίτια βρίσκουμε πολλά τοπικά γνωρίσματα.

Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι αστικές κατοικίες αποτελούν σύμβολα της αρχιτεκτονικής, ιστορικής και πολιτιστικής παράδοσης του τόπου και συνδέονται με τις κοινωνικές αξίες της εποχής στην οποία κατασκευάστηκαν. Πράγματι, μέσα από την εξέτασή τους αποδεικνύεται ότι το λαογραφικό περιεχόμενο δεν εξαλείφτηκε εντελώς και οι επιβιώσεις του παρελθόντος είναι δυνατό να βρεθούν και σ' αυτές τις νεώτερες αστικές κατοικίες. Τέλος, είναι σαφές ότι δεν υπάρχει διακοπή του ψυχικού βίου μεταξύ του παραδοσιακού λαογραφικού και του σύγχρονου αλλά μετασχηματισμός και ανάπτυξη νέων μορφών. Κατά συνέπεια, με την πάροδο του χρόνου και οι νεότερες μορφές θα λάβουν το χρίσμα της παραδόσεως.

Είναι χρήσιμο να τονιστεί εδώ, ότι μεταπολεμικά η πόλη του Αστακού αλλάζει. Πιο αναλυτικά, ο οικονομικός μαρasmus της πόλης που άρχισε από το 1970 είχε σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση του πληθυσμού που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Επιπλέον, η εμφάνιση των πολυκατοικιών το 1968 συνέβαλε σε αυτήν την αλλαγή. Συνεπώς, τα τιμεντένια κτίρια αλλοίωσαν σημαντικά τη μορφολογία της πόλης, η οποία μέχρι τότε χαρακτηριζόταν από λαϊκά, αστικά και ημιαστικά κτήρια. Έτσι, οι νέες πολυώροφες «απρόσωπες» κατασκευές, δημιούργησαν μια νέα εικόνα του τόπου που παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική ποικιλία.

Δεν θα πρέπει ακόμα να λησμονούμε ότι τα πλούσια αστικά σπίτια του 19ου αιώνα, με έπιπλα που έρχονταν απ' όλο τον κόσμο, με τους μεγάλους κήπους, την πολυτελή διακόσμηση, τις ωραίες οροφωγραφίες, τη συμμετρία στην όψη και τα τοξωτά ανοίγματα των ισογείων, γνωρίσματα της βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής, φανέρωναν κάποτε την καλή οικονομική κατάσταση των ενοίκων τους, ενώ, σήμερα φαντάζουν μακρινό παρελθόν. Συμπερασματικά, ο Αστακός επιδεικνύει έναν πολιτισμό ο οποίος φέρει τα τοπικά γνωρίσματά του. Σαφέστατα, καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτισμού έπαιξαν οι εύπορες οικογένειες μεγαλεμπόρων, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα

να οικοδομήσουν και να εξοπλίσουν αυτές τις ξεχωριστές κατοικίες που αποτελούν έργα τέχνης, αλλά συνάμα και δείγματα της λαϊκής τοπικής αρχιτεκτονικής.

Η μελέτη έγινε χάρη της αγάπης για τα αστικά κτήρια και για τον Αστακό με αποτέλεσμα εντυπωσιακά ευρήματα και σημαντικά συμπεράσματα. Ευελπιστώ να αποτελέσει πολύτιμο ενθύμιο για όσους έζησαν σε αυτά τα σπίτια, αλλά και σημείο αναφοράς για τις σημερινές και επόμενες γενιές. Τα παλιά αστικά σπίτια στέγασαν όλη την ιστορία της πόλης. Βρίσκονται ανέπαφα, στέκουν ακόμα περήφανα και θυμίζουν μια εποχή που έφυγε.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

Ακολουθεί ο κατάλογος των πληροφορητών, στους οποίους βασίζεται η παρούσα μελέτη.

ΟΝΟΜΑ-ΕΠΙΘΕΤΟ	ΗΛΗΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ
Αργίνη Παπαδημητρίου-Φάρου	72	Χρυσοβίτσα	Οικιακά
Ελισάβετ Κυριάκου	76	Καραϊσκάκη	Οικιακά
Ζωή Κλαδευτήρα		Ιθάκη	Πρώην κομμώτρια
Πέτρος Τριανταφυλλίδης	64	Αθήνα	Νομικός Σύμβουλος Κράτους
Κων/νος Ξεσφίγγης	46	Αμφιλοχία	Οδοντίατρος
Λάμπρος Μαργώνης	54	Αστακός	Λογιστής
Γεώργιος Παπανδρέου	56	Αρκαδία	Αρχιτέκτονας
Ιωάννης Καβαλιεράτος	61	Αστακός	Οικοδόμος
Χρήστος Αλπός	77	Ορεινός Βάλτος	Οικοδόμος
Κώστας Παπαζήσης	86	Πύργο Κόνιτσας	Οικοδόμος
Θεόδωρος Παπαγιάννης	80	Αστακός	Πρώην ναυτικός

Κων/νος Μακρογιάννης	89	Τρύφος	Κτηνοτρόφος
Γιάννης Παπαζήσης	39	Βασιλόπουλο	Αγρότης
Ουρανία Νικήτα	60	Αστακός	Οικιακά
Πολυξένη Κλαδευτήρα	41	Καραϊσκάκη	Οικιακά
Γιάννης Στρατούλης	82	Βλυζανά	Έμπορος
Ρούλα Χατζή	71	Λαμία	Οικιακά
Καλιρρόη Λιάλιου	57	Καραϊσκάκη	Αγρότισσα

Πηγές

Γενικά Αρχεία Κράτους-Αρχεία Νομού Αιτωλοακαρνανίας :

- Συμβολαιογραφούντες ειρηνοδίκες και συμβολαιογράφοι Μεσολογγίου Αθ.Παπαλουκάς και Δημ. Καψάλης
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως
- Βιβλία διαφόρων στατιστικών στοιχείων και απογραφών
- Αρχείο Διεύθυνσης πολεοδομίας Ν. Αιτωλοακαρνανίας
- Αρχεία Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας

Εφημερίδες

- Βελούτσα
- Παναιτωλική

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αικατερινίδης Γεώργιος, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία- Μορφολογία- Τυπολογία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1979.

Αλεξιάδης Μηνάς Αλ., *Η ελληνική και διεθνής επιστημονική ονοματοθεσία της Λαογραφίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.

Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1981.

Ασδραχάς Σπύρος, «Τοκοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Ανατολικό Αιγαίο-Σποράδες-Επτάνησα*, επιμ.: Δημήτρης Φιλίππιδης, τ. 1^{ος}, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1982.

Ασδραχάς Ι. Σπύρος, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)», στο συλλογικό τόμο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σελ. 30-35.

Αυδίκος Βαγγέλης, «Προς μια λαογραφία του αστικού χώρου», *Διαβάζω*, 245(1990), σελ. 69-92.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τομ. Α', Θεσσαλονίκη 1976.

Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1993.

Βαρβούνης Μ. Γ., *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Βαρβούνης Μανόλης Γ., «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ.: Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010 σελ. 65-77.

Βαρβούνης Μανόλης Γ., *Θεωρητικά της ελληνικής Λαογραφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Βαρβούνης Μ.Γ., *Νεοελληνικά λαϊκά επιτύμβια επιγράμματα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007.

Βλαχοδήμος- Λεπενιώτης Ταξιάρχης, *Ιστορική μονογραφία της Ακαρνανίας και Αμφιλοχίας*, Αθήνα 1978.

Βρέλλη- Ζάχου Μαρίνα, «Η λαϊκή ψάθινη καρέκλα στα Γιάννινα (1930-1980)», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 29(1980), σελ. 67-80.

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, «Ένδυμα και διαφήμιση στη Ζάκυνθο κατά το χρονικό διάστημα 1877-1911», *Δωδώνη*, ΙΕ'1(1986), σελ. 143-68.

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη*, τ. 18, τ. 1(1989), σελ. 177-191.

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση (1864-1910): Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της Κοινωνιολογίας του ενδύματος*, εκδ. Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη και Μεταίχιμο, Αθήνα 2003.

Βρέλλη- Ζάχου Μαρίνα, «Ένδυμα και διαφήμιση στην Κεφαλονιά στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα», *Λαογραφία*, τ. 41(2007-2009),σελ. 73-138.

Γκιζέλης Γρηγόριος, *Επιστημονικά λαογραφικά και ανθρωπολογικά παραδείγματα*, Αθήνα 1973.

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1987.

Δερμεντζόπουλος Χρήστος, Νιτσιάκος Βασίλης Γ., Βαφέας Νίκος, Δαμιανάκος Στάθης, *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού: μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, εκδ. Πλέθρον 2007.

Δημητρέλης Δ. Λ., *Ιστορική εξέλιξη της κατοικίας*, εκδ. Οργανισμού Δημητρέλη, Θεσσαλονίκη 1973.

Δημητρούκας Ιωάννης Χ., *Ιστορία Δραγαμέστου/ Αστακού και της περιοχής του στα Νεότερα Χρόνια*, Αγρίνιο 2012.

Δημητρούκας Ιωάννης Χ., « Πολεοδομική και Δημογραφική συγκρότηση της κωμόπολης του Αστακού Ακαρνανίας τον 19^ο αιώνα(1832-1876), *Διεθνές Συνεδριο Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας*, 9-11 Ιουνίου 2012, www.livemedia.gr

Δουλαβέρας Αριστείδης Ν., «Πρώτα θεμέλια του σπιτιού: ψωμί, κρασί και λάδι», *Λαογραφία*, 41 (2007-2009), σελ. 525-526.

Δουλαβέρας Αριστείδης, «Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ.: Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, εκδ. Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 149-154.

Ευαγγελίδης Δ., «Το νησιώτικο λαϊκό σπίτι», *Νέα Εστία*, 35(1944), σελ. 430-438.

Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός, επιμ.: Μ. Βογιατζόγλου, Μ. Δ. Δρακοπούλου, Λ. Καζολέα, Δ. Καμπάνη – Δετζωρτζή, Λ. Κασδαγλή, Ε. Κεσίσογλου, Λ. Κουζηνόπουλος, Κ. Παπαδημητρίου, Α. Σιδέρη, τ. Β', Γνώση Αθήνα 1986.

Ζάχος Αριστοτέλης, «Αρχιτεκτονικά σημειώματα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3(1928), σελ. 295-306.

Ζώρα Πόπη, «Συμβολική και σημειωτική προσέγγιση της ελληνικής λαϊκής τέχνης», *Λαογραφία*, 36 (1990-92), σελ. 1-77.

Ζώρα Πόπη, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.

Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, Υπουργείο Πολιτισμού- Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, 1985.

Ήμελλος Στέφανος Δ. – Πολυμέρου – Καμηλάκη Αικατερίνη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού(Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 17, Αθήνα 1983.

Ήμελλος Στέφανος Δ., *Σημειώσεις ελληνική Λαογραφίας. Ιστορικά και μεθοδολογικά θέματα Α΄*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1985.

Ήμελλος Στεφ. Δ. , *Λαογραφικά. Δημόδεις παραδόσεις*, τ. Α΄, Αθήνα 1988.

Ήμελλος Στεφ. Δ., «Παραδοσιακά έπιπλα και σκεύη στο ελληνικό σπίτι», *Λαογραφία*, 35(1987-1989), σελ. 104-127.

Ιωαννίδου- Μπαρμπαρίγου Μαρία, «Οικίαι Αγίας Άννης Εύβοιας», *Λαογραφία*, 14, σελ. 133-156.

Κακάμπουρα – Τίλη Ρέα, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999.

Κακάμπουρα –Τίλη Ρέα, «Από τη συλλογή λαογραφικού υλικού στη διαθεματική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού. Η καθοδήγηση των πανεπιστημιακών λαογράφων και η ανταπόκριση των δασκάλων», *Λαογραφία*, 40(2004-2006), σελ. 175-191.

Καλογεράς Νίκος Αγγ., *Άνθρωπος και κατοικία. Διερεύνηση στις σχέσεις που τους διέπουν*, Αθήνα 1979.

Καραμεσίνης Μενέλαος Φ., *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, Έκδοση Πνευματικού Πολιτιστικού Κέντρου Δήμου Αστακού, Αθήνα 2008.

Κατωπόδης Γεράσιμος, *Αρχαία Ακαρνανία*, Ιστορική Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής και Στερεάς Ελλάδας, Αγρίνιο.

Κόμης Κ., *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19^{ος} αιώνας)*, Ιωάννινα 2002.

Κόμης Κ., *Σύναμμα. Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: πόλεις, πληθυσμιακές μετακινήσεις, μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, Ιωάννινα 2007.

Κονταξής Κώστας Δ., «Η λαϊκή τέχνη στην Αιτωλοακαρνανία», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ.: Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σ. 208-211.

Κονταράτος Σάββας, *Αρχιτεκτονική και παράδοση*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1986.

Κοντογιαννάτος Μάκης, « Λεσίνι και Αστακός», εφ. *Βελούτσα*, Μάιος 85.

- Κορρέ- Ζωγράφου Κατερίνα, «Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ. Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 233-235.
- Κορρέ- Ζωγράφου Κατερίνα, *Πήλιο. Οι άνθρωποι θεατές και αθέατες όψεις*, τ. Α΄, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2013
- Κοσμάς Νίκος Β., *Το Ηπειρωτικό λαϊκό σπίτι*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1998.
- Κονταξής Κώστας, «Γεράσιμος Παπατρέχας», *Περιοδικό Επίκαιρα*, τεύχος Φεβρουάριος 2001.
- Κουκουλές Φαίδων, «Περί την Βυζαντινήν οικίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ.12(1936), σελ. 76-138.
- Κυριακίδης Στίλπων Π., «Τι είναι λαογραφία και εις τι δύναται να ωφελήσει η σπουδή της», *Λαογραφία*, 12 (1938-48), σελ.130-157.
- Κυριακίδης Στίλπων Π., *Η λαογραφία και η σημασία της*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1953.
- Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, Ισημηλιάδου Αδέλλα, Παναγιωταρέα Άννα, Πυργάκη Άννα, Βουτυρά Έφη, Δέλτσου Ρίτσα, «Λαογραφία και προφορική Ιστορία», *Εντευκτήριο*, 8(1989), σελ. 39-57.
- Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, εκδ. Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1978.
- Κυριακίδου –Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά μελετήματα*, εκδ. Νέα σύνορα, Αθήνα 1979.
- Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, *Λαογραφία και ανθρωπιστικές σπουδές*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά μελετήματα I*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1989.
- Κυριακίδου- Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά μελετήματα II*, εκδ. Πορεία , Αθήνα 1993.
- Κωνσταντινίδης Άρης, *Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα 1950.
- Λάββας Γ. Π., «Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 6(1972), σελ. 50-51.
- Λάββας Γεώργιος Π., *Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
- Λάββας Γιώργος Π., «Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική», στο συλλογικό τόμο *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, επιμ.: Δημήτρης Φιλιππίδης, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2006.

Λουκάτος Δημήτριος Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική Λαογραφία*, εκδ.Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977.

Λουκάτος Σπ., «Η Αιτωλοακαρνανία στα χρόνια του Ιωάννη Καποδίστρια. Πολιτειογραφία από ανέκδοτες αρχειακές πηγές», *Α Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, Πρακτικά , Αγρίνιο 1991, σελ. 516-539.

Λουκάτος Δημ. Σ.,«Η Λαογραφία:ερευνητικός πυρήνας στις τομόκεντρες αλλά και ευρύτερες επιστήμες της Ανθρωπολογίας, Εθνολογίας και Εθνογραφίας», *Λαογραφία*, 38(1995-1997), σελ. 15-25.

Λουκάτος Δημήτριος Σ., «Ερευνα, μελέτη και εμπειρία της λαογραφίας ανάμεσα στους ευρύτερους όρους: της «εθνογραφίας» και «εθνολογίας», *Λαογραφία*, 39(1998-2003), σελ. 219-232.

Λουκόπουλος Δημήτριος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*,Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 1930.

Λουκόπουλος Δημήτριος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ.«Δωδώνη», Αθήνα –Γιάννινα 1963.

Λουκόπουλος Δημήτριος, *Αιτωλικαί οικήσεις σκεύη και τροφαί*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984.

Λουκόπουλος Δημήτριος, *Πως υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, εκδ.«Δωδώνη», Αθήνα- Γιάννινα 1985.

Μαγγίνας Σπ. Χ., «Αιτωλοακαρνανία και Ελληνική ιστορία», *Αρχαία Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών σπουδών*, 1(1958), σελ. 168-169.

Μαζαράκης Ε. Δ., *Συμβολή στη μελέτη της λαογραφίας Α΄. Η σημερινή τοποθέτηση*, Αθήνα 1959.

Μαζαράκης Ε. Δ., *Η λαογραφική έρευνα και η συστηματική οργάνωσή της*, Αθήνα 1964.

Μακρής Κίτσος, «Η λαϊκή τέχνη στη σύγχρονη κοινωνία», *Ζυγός*, τευχ.12-17(1975), σελ. 60-61.

Μακρής Κίτσος Α., «Οι φεγγίτες των αρχοντικών από το Βυζάντιο στο Μπαρόκ», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*(Ηπειρος- Μακεδονία-Θράκη), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 177-181.

Μαμμόπουλος Αλέξανδρος, *Λαϊκή αρχιτεκτονική. Ηπειρώτες μάστοροι και γεφύρια*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας , Αθήνα 1973.

Μάργαρης Β., *Κόνιτσα. Τα ζακουστά μαστοροχώρια*, Γιάννινα 2007

Μαρκοπούλου Γλαύκου Μ., *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1981.

Μέγας Γεώργιος, «Θρακικά οικήσεις», *Ανάτυπο της Επετηρίδος του Λαογραφικού Αρχείου*, Αθήνα 1939.

Μέγας Γεώργιος, «Τ' αρχοντικά των Αμπελακίων», *Νέα Εστία*, 28(1940), σελ. 892-893.

Μέγας Γ. Α., «Λαογραφία και αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, 40 (1946), σελ. 1140.

Μέγας Γεώργιος, *Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξις και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, αρ.37, Αθήνα 1949.

Μέγας Γεώργιος, *Η λαϊκή κατοικία της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1949

Μέγας Γεώργιος, «Ζητήματα λαϊκής αρχιτεκτονικής», *Νέα Εστία*, 47(1950), σελ. 677-681.

Μέγας Γεώργιος, «Η λαϊκή τέχνη εις την Λαογραφίαν», *Κρητική Εστία*, 7, τευχ. 73-83(1958-59), σελ. 41-46.

Μέγας Γεώργιος, *Σιάτιστα. Τ' αρχοντικά της, τα τραγούδια της και οι μουσικοί της*, Αθήνα 1963,α.6.

Μέγας Γεώργιος, «Θεσσαλικά οικήσεις», *Λαογραφία*, 26 (1968-1969), σελ. 89-201.

Μέγας Γεώργιος, «Ζητήματα ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής», *Στο Δελτίο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 26(1968-1969), Αθήνα 1969.

Μέγας Γεώργιος, «Θρακικά οικήσεις. Συμβολή εις την έρευναν της βορειοελληνικής αγροτικής οικίας», *Λαογραφία*, 26(1968-1969),σελ. 15-59.

Μέγας Γ. Α. ,*Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα 1975.

Μέγας Γεώργιος, «Βιβλιογραφία(Το ελληνικό λαϊκό σπίτι)», *Λαογραφία*, 19, σελ. 591-598.

Μέγας Γεώργιος, «Σκοποί και μέθοδοι δια την έρευναν της λαϊκής οικοδομίας», *Λαογραφία*, 20, σελ. 293-302.

Μερακλής Μ. Γ., «Ο άνθρωπος της πόλεως», *Λαογραφία*, 29(1974), Αθήνα 1974, σελ. 71-92.

Μερακλής Μιχαήλ Γ., «Αστική Λαογραφία», *Δελτίον της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 3 (1979), σελ. 11-13.

Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχος Β' : Ιστορία της ελληνικής λαογραφίας*, Ιωάννινα 1979.

Μερακλής Μιχαήλ Γ.,*Σημειώσεις Λαογραφίας, τεύχος Α : Έννοια και σκοπός της λαογραφίας*, Ιωάννινα 1981.

Μερακλής Μ. Γ., *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ώρα, Αθήνα 1983.

- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984-1992.
- Μερακλής Μ. Γ., « Η μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία*, 35(1987-1989), σελ. 93-103.
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Λαογραφικά ζητήματα*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1989.
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Θέματα Λαογραφίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Νεοελληνικός λαϊκός βίος: όψεις και απόψεις*, εκδ. Οργανισμού Λιβάνη, 2001.
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση. Ήθη και έθιμα. Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2004.
- Μερακλής Μιχαήλ Γ., «Τα πράγματα καθ' εαυτά», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ. Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 365-371.
- Μονιούδη- Γαβαλά Δώρα, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2004.
- Μονιούδη- Γαβαλά Δώρα, *Αργίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου (1830-1940)*, Έκδοση Δήμου Αργινίου, Αργίνιο 2010.
- Μονιούδη – Γαβαλά Δώρα, *Πολεοδομία στο Ελληνικό κράτος 1833-1890*, Αργίνιο 2012.
- Μουτσόπουλος Ν. Κ., *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα 1967.
- Μουτσοπούλου Νικολάου Κ., «Μελέτη καταγραφής και αναβιώσεως των παραδοσιακών οικισμών της χώρας», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία- Θράκη)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 191-195.
- Μπάδα- Τσομώκου Κωνσταντίνα, «Βαθμοί αστικοποίησης του αγροτικού χώρου(Ηπειρος 1950)», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας: «Ηπειρος : Κοινωνία – Οικονομία 15^{ος} – 16^{ος} αιώνας»*, Γιάννινα 1986, σελ. 227-339.
- Μπάδα- Τσομώκου Κωνσταντίνα, «Συμβολή στη μελέτη της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής», *Διαβάζω*, 245 (5-9-1990), σελ. 30-53.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Εισαγωγή στην κοινωνική ζωή των αντικειμένων- Σημειώσεις*, Γιάννενα 2004.
- Μπαστέα Ελένη, *Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, εκδ. Libro, Αθήνα 2008.
- Μπίρης Κώστας Η., «Το παλιό Αθηναϊκό σπίτι», *Νέα Εστία*, 27(1940), σελ. 275-79.

Μπίρης Κώστας Η., «Κλασικισμός και ρωμαντισμός στην αρχιτεκτονική της Αθήνας», στο συλλογικό τόμο *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, επιμ. Δ. Φιλίππιδης, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2006.

Μπίρης Μάνος Γ., *Η αστική κατοικία στον κεντροευρωπαϊκό χώρο περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1977.

Μπίρης Μάνος- Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2001.

Μπίρης Μάνος Γ., *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2003.

Μπούρας Χαράλαμπος, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Α. Γενική εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική ανατολικό Αιγαίο – Σποράδες – Επτάνησα*, επιμ. Δημήτρης Φιλίππιδης, τ. Α', Μέλισσα, Αθήνα 1983, σελ 21-32.

Νιτσιάκος Βασίλης Γ., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.

Νιτσιάκος Βασίλης Γ., *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997.

Νιτσιάκος Βασίλης Γ., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Νιτσιάκος Βασίλης Γ., *Χτίζοντας στο χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

Νιτσιάκος Βασίλης Γ., *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008

Ντάτση Ευαγγελή Αρ., *Η ποιητική του λαϊκού πολιτισμού*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

Οικονομίδης Δημ.Β., «Έννοια και σκοπός της λαογραφίας», *Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ.ΚΔ'(1977), σελ. 111-139.

Ολυμπίου Ευδοκία, «Μελετώντας και διδάσκοντας υλικό πολιτισμό», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. *Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, επιμ.: Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ.433-434.

Ορλάνδος Αναστάσιος Κ., «Παλαιά αστικά σπίτια της Άρτης», *Αρχεῖον Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, 2(1936),σελ. 181-194.

Παλιούρας Α., «Η γενική θεώρηση της ζωγραφικής στην Αιτωλοακαρνανία τον 16ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24(1982), σελ. 121-129.

Παπαϊωάννου Κ., «Η παραδοσιακή αγροτική αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας», *Α' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, Πρακτικά Αγρίνιο 1991, σελ. 528-539.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (αρχές 19^{ου} ως 1912)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σειρά Επιστημονικών Διατριβών της Φιλοσοφικής Σχολής, αρ. 4, Ιωάννινα 1982.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 3, Αθήνα 1986.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι*, Εκδόσεις Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995.

Παπαγιάννης Θεόδωρος, «Παλιοί καλοί χρόνοι του τόπου μας», εφ. *Βελούτσα* (Δεκέμβριος 1989).

Παπαθανασίου Ανθούλα, «Αιτωλοακαρνανία 19^{ος} αιώνας: Η σύνθεση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από την προσέγγιση των Νοταριακών εγγράφων», *Πρακτικά Α Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 1991, σ. 1091-1095.

Παπαϊωάννου Κωνσταντίνος, «Η παραδοσιακή αγροτική αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 1988, σελ.528-593 .

Παπακωνσταντίνου Δημήτρης Σ., «Πυργόσπιτα της Αιτωλοακαρνανίας κατά την όψιμη Τουρκοκρατία. Η περίπτωση της «Μουχατρίνας» στο Δογρή Τριχωνίδας», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, τ.Β', 29-31 Μαρτίου 2002, Αγρινιο 2004, σελ.809-836.

Παπατρέχας Γεράσιμος Ηρ., *Ξηρόμερο- Ιστορήματα*, Αθήνα 1983.

Παπατρέχας Γεράσιμος Ηρ., «Βυζαντινά κάστρα Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία», *Πρακτικά Α Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 1991, σελ. 333-339.

Παπατρέχας Γεράσιμος Ηρ., *Το χρονικό του Μαχαιρά Ξηρομέρου*, εκδ.Σύλλογος Μαχαιριωτών Αθήνας, Αθήνα 1984.

Πασαδαίος Αριστείδης, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Τιμβρου*, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1973.

Πετρόπουλος Δημ. Α. , *Οδηγίες για τη συλλογή λαογραφικού υλικού*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης , Θεσσαλονίκη 1963.

Πολίτης Ν. Γ., *Λαογραφικά σύμμεικτα Β'*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1975.

Πολυμέρου- Καμηλάκη Αικατερίνη, «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (προβλήματα και απόψεις)», στο *Επιστημονικές ανακοινώσεις (20 Νοεμβρίου- 5 Δεκεμβρίου 1979)*, Ακαδημία Αθηνών- Σύλλογος επιστημονικού προσωπικού, Αθήνα 1982, σελ. 93-104.

Πούχγερ Βάλτερ, *Θεωρητική λαογραφία: έννοιες-μέθοδοι-θεματικές*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009.

Πριόβολος Ευθύμιος Α., *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αιτωλοακαρνανικός τύπος, Αθήνα 2004.

Ράπτης Δημήτρης, *Το Καναλάκι της Πρέβεζας. Μεταβολές στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων μιας ηπειρωτικής κοινότητας στην εικοσαετία 1965-1985*, διδακτορική διατριβή, Γιάννινα 1991.

Ράπτης Ελ. Δημήτρης, «Η ανασυγκρότηση και η συμβολική επιβίωση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στην πόλη. Το παράδειγμα του Μιχαλιτσίου Ιωαννίνων», επιμ. Μηνάς Αλεξιάδης στο *Θητεία-Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή*, Αθήνα 2002, σελ. 631-648.

Ρόκου Βασιλική, *Παράδοση και αισθητική*, Κέντρο Ερευνών Παράδοσης και Πολιτισμού, Γιάννενα 1994.

Ρόκου Βασιλική, *Η παραδοσιακή κοινωνία στο χρόνο της μεγάλης διάρκειας: θεωρία λαογραφίας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1996.

Ρωμαίος Κ., *Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1980.

Σάββας Αλέξανδρος Τ., *Μελετήματα του Ξηρομέρου. Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία της Χρυσοβίτσας Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983.

Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός – σύσταση – εξέλιξη – πληθυσμός – εμβλήματα*, Βελτιωμένη έκδοση, Αθήνα 1994.

Σκοπελίτης Στέλιος, *Νεοκλασικά σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1975.

Σπυριδάκης Γεωργ. Κ., «Οδηγία προς συλλογήν λαογραφικής ύλης», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, Ακαδημία Αθηνών, τ. ΙΓ' – ΙΔ' (1960-1961), σελ. 73-147.

Σπυριδάκης Γεώργιος Κ., *Ελληνική λαογραφία: Λαϊκός πολιτισμός νεωτέρων Ελλήνων Α' Εισαγωγή-φυσικός βίος*, Αθήνα 1972.

Σταμέλος Δημήτρης, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.

Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1990.

Σώκος Ανδρέας Ι., «Η Αιτωλοακαρνανία – όρια και μορφά εις χάρτας και εικόνας», *Αρχαία Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών σπουδών*, 1(1958), σελ. 26-33.

Τεντοκάλη Βάνα, *Η οργάνωση του χώρου της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας. Η περίπτωση της Οργάνης*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1989.

Τερζάκης Φώτης, *Μελέτες για το ιερό*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Τζελέπης Π. Ν. , «Οι λαϊκοί αρχιτέκτονες», *Ζυγός*, 3(1956), σελ. 7.

Τζελέπης Πάνος, «Η αρχιτεκτονική της προσεισμικής Κεφαλονιάς το λαϊκό σπίτι στα χωριά και στις πόλεις», *Ηώς*, 5(1962), σελ. 102-105.

Τζελέπης Πάνος, *Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Τσαϊμου Κωνσταντινιάς, «Σπίτια της Πρέβεζας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*,31(1994), σελ. 179-186.

Τσαπάρας Ανδρέας, *Η πατρίδα μου .Μπορεί και θέλει να ζήσει. Αιτωλοακαρνανία-Ευρυτανία*,εκδ. Αναγέννηση, Αθήνα 1961.

Τσαρούχης Γιάννης, «Η σημασία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής και η στάση των συγχρόνων αρχιτεκτόνων απέναντί της», στο συλλογικό τόμο *Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002*, επιμ.: Δ. Φιλιππίδης εκδ.Μέλισσα, Αθήνα 2006.

Υπουργείο Εσωτερικών Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως(επιμ.), *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων. Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας*, Έκδοσις της Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, Αθήνα 1961.

Φάκος Παντελής Π., *Γνωρίστε το Ξηρόμερο. Γεωγραφική- ιστορική – πολιτιστική και λαογραφική επισκόπηση της επαρχίας Ξηρομέρου νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 1978.

Φατούρος Δ. Α., *Εσωτερικός χώρος και σύγχρονη αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1960.

Φιλιππίδης Δημήτρης, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής Β) ιστορική αναδρομή Γ) Το μεθοδολογικό πρόβλημα σήμερα», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ.1, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1982, σελ.33-56.

Φιλιππίδης Δημήτρης(επιμ.), *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Δωδεκάνησα –Κρήτη*, τ.Γ΄, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984.

Φιλιππίδης Δημήτρης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*,εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984.

Φιλιππίδης Δημήτρης, «Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη νεοκλασική διακοσμητική τέχνη», *Μαθήματα εμβάθυνσης στην ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997.

Φιλιππίδης Δημήτρης, «Αναζητώντας την ανώνυμη αρχιτεκτονική»,*Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 6(1972), σελ.63-71

Χασάπης Χρήστος Κ., *Αστακός. Ιστορικών-βιογραφικών-λαογραφικών λεύκωμα. Συμβολή στην ιστορία της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα 1976.

Χατζημιχάλη Αγγελική, «Η λαϊκή τέχνη», *Νέα Εστία*, 9(1931), σ. 1154-1158.

Χατζημιχάλη Αγγελική, «Ηπειρωτική λαϊκή τέχνη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τεύχ. Α΄ και Β΄(1930), σελ. 253-264.

Χατζημιχάλη Αγγελική, «Υποδείγματα ελληνικής διακοσμητικής», *Νέα Εστία*, 6 (1929), σελ. 556-558.

Χατζημιχάλη Αγγελική, « Ελληνική Λαϊκή Τέχνη», *Νέα Εστία*, 2(1955),σελ. 476-492.

Ξένη

- Braudel Fernand, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός(15^{ος} -18^{ος} αιώνας)* τ.Α: *Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, Τόμος Α', (μετάφρ. Κατ. Ασδραχά), Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Αθήνα 1995.
- Corbett P. E., «Ο φυτικός διάκοσμος της λαϊκής μας τέχνης», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*,3(1971), σελ. 19-23.
- Eliade Mircea, *Το ιερό και το βέβηλο*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 2002.
- Frazer James George, *Ο Χρυσός κλώνος*, τ. Α',Β' και Γ', εκδ. Εκάτη, 1994.
- Garnier A., *La Maison Individuelle Periurbaine Le cas du canton de Vaud de 1960 a 1980*, Lausanne, These E.P.F. I.
- Gombrich E. H., *Το χρονικό της τέχνης*, μετάφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.
- Rougeville F., *Ταξίδι στην Ελλάδα/Στερεά-Αττική-Κόρινθος*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1995.
- Rapport Amos, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Έκδοση Αρχιτεκτονικών θεμάτων, Αθήνα 1976.
- Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μεταφρ: Ρ.Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιανός, Επιμέλεια: Κ. Μπάδα – Ρ.Β. Μπούσχοτεν, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Tokarev S., “Methods of Ethnographic Research into Material Culture”, στο συλλογικό τόμο *Yu. Brobley, Soviet Ethnology and Anthropology Today*, Mouton, Paris 1974, σελ. 175-194.
- Zanuso Markos, «Σύγχρονη επίπλωση και χειροτεχνία», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, 3(1971), σ.175-180.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ

Δεν ευρετηριάζεται η λέξη Αστακός

A

A. Rapoport 200, 201
Leon Heuzey 33, 55
Mirsea Eliade 144
Αγ. Παντελεήμονας 41
Αγγελική Χατζημιχάλη 113, 116, 141, 165, 223
Άγιος Ανδρέας 59
Αγροτοαστικοποίηση 102
Αλυζίας 51, 54
Αλυσσίβα 220
Αμβρακία 89
Αμφιλοχία 26, 27, 89, 261
Αργίνη Παπαδημητρίου 101, 129, 131, 134, 135, 147, 152, 153, 168, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 250
Αριστείδης Πασαδαίος 99
Αριστοτέλης Ζάχος 9, 163
Άρτα 112
Αρχιμάστορας 103, 109, 115, 116, 117, 119, 122, 127
Ασβεσταριές 124
Ασβεστολιθικοί σχιστόλιθοι 121
Αστική κατοικία 13

Αστικός χώρος 11

B

Βαλκανική χερσόνησος 113, 114
Βάλτος 30
Βασιλείου 29, 34, 54, 57, 251
Βασιλόπουλο 58, 87, 89, 90, 259
Βελανιδόδασος Αστακού 125
Βελούτσα 26, 29, 48, 85, 260, 263, 268
Βλυζανά 50

Βόνιτσα 28, 31, 55, 72

Βραχώρι 31, 34

Βρωμονέρι 77

Γ

Γαζής 57

Γεράσιμος Παπατρέχας 16

Γεώργιος Αικατερινίδης 9

Γεώργιος Καραϊσκάκης 33

Γεώργιος Σπυριδάκης 9

Γεωργίος Καραμούζης 67

Γιαγκλί 173, 188

Γιάννενα 31, 44, 11

2, 267, 268, 269

Γυφτοκάλυβα 66

- Δ**
Δημήτρη Πικιώνη 9, 18
Δημήτρη Ράπτη 12
Δημήτρης Σ. Παπακωνσταντίνου 18
Δημήτριος Σκούρας 83, 84
Δημητρούλα, 65, 66, 67, 69, 72
Δίχωρο 106
Δογρή Τριγωνίδος 18
Δραγαμέστο 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
53, 54, 55, 56, 58, 66, 75, 85, 86
Δραγονέρα 89
Δράμα 223, 232
- Ε**
Ελευθέριος Αλεξάκης 9
Ελισάβετ Κυριάκου 85, 86, 89, 258
Έλλης 148, 159, 174, 175, 193
Επιτόπια έρευνα 11, 19
Εσχατολάγγαδο 66, 68
Ευάγγελος Αυδίκος 12
Εχινάδες 26
Εχίνου 54, 57
- Ζ**
Ζούλας 57
- Η**
Ημιαστικά κτήρια 254, 256
- Θ**
Θεόδωρος Παπαγιάννης 45, 46, 48, 68,
71, 78, 83, 89, 103, 121, 122, 123,
124, 201, 259
Θωμάς Παπακώστας 85
- Ι**
Ιωάννης Καβαλιεράτος 123, 125, 126,
132, 172, 174, 258
- Κ**
Κ. Σ Παπαϊωάννου 18
Κακαβάς 83
Κάλαμος 32, 33, 57, 68, 69
Καλέντζι 50, 58
Καλόγερος 89
Κανδήλα 33
Καραϊσκάκη 32, 33, 51, 55, 75, 84, 85,
86, 87, 89, 94, 213, 214, 258, 259
Κάρλελι 31
Καρλονήσι 89
Καστός 57, 69
Κατσαμπούρη 57, 97, 201, 249
Κεφαλονιά 53, 98, 189, 253, 270
Κλειδί 75, 141, 142, 143, 157, 158, 159,
160
Κλοζωρής 57, 190
Κόκιαρης 57
Κονίαμα 103, 104, 123, 124, 125, 129,
171, 172, 173, 188, 189
Κόνιτσα 12, 113, 115, 259, 263
Κότταρη 57

Κυριακίδης 11, 12, 91, 264
Κωνσταντίνα Μπάδα 8, 10, 17
Κωνσταντίνο Ξεσφίγγη 254
Κωνσταντίνος Μακρυγιάννης 69, 71, 76
Κώστας Παπαζήσης 76, 104, 107, 109,
114, 115, 116, 117, 118, 119, 122,
124, 125, 127, 130, 131, 163, 164,
172, 173, 174, 210, 220, 224, 254, 259

Λ

Λαβομάνο 224, 247
Λαγοκούλι, 66
Λαϊκά νεοκλασικά 36
Λαϊκός ή επαρχιακός νεοκλασικισμός
16
Λαϊκές κατοικίες 1, 5, 14, 24, 102, 103,
104
Λαϊκή τοπική αρχιτεκτονική 16
Λαϊκή Αρχιτεκτονική 9
Λεσίνι 46, 47, 49, 88
Λεσινιώτισσα 88
Λευκάδα 53, 189, 253
Λιθοδομή 106, 123, 169, 219
Λούκια 129, 130
Λουκόπουλος 9, 18, 97, 100, 113, 114,
131, 265
Λούτσαϊνα 56, 57, 65, 66, 67, 68, 72, 75

Μ

Μαγειρείο 24, 98, 205, 206
Μαρμαρόπετρα 121, 182

Μονόχωρο 105
Μπαγδατί 91
Μπουχαρί 2, 195, 196
Μ. Γ. Μερακλής 10, 11, 13, 16, 19, 37
Μαγγίνας 37, 38, 56, 66, 84
Μακρή 57
Μάνινα 45, 50, 58
Μαραθιάς 57, 54
Μαρία Ιωαννίδου 9
Μαρκέλλα Σπανόπουλου 101, 129, 134,
169
Μάτζαρης 37
Μαχαιρά 16, 51, 58, 269
Μεγάλη Βρετανία 121
Μέγας 7, 8, 9, 15, 99, 100, 105, 113,
116, 123, 128, 142, 206
Μενέλαος Καραμεσίνης 17
Μπαμπίνη 17, 51, 78
Μπαπούρη 57
Μπουμπουλίνας 147, 180, 199
Μύτικας 32

Ν

ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ. 48, 65
Ναύπακτος 28
Νεοκλασικισμός 35
Νικόλαος Μουτσόπουλος 17
Νικόλαος Γραμματικός 44
Νικόλαος Πολίτης, 11

Ξ

Ξερολίθι 120

Ξηρόμερο 16, 17, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 44, 46, 51, 53, 55, 77, 85, 87, 89, 93, 97, 105, 128, 130, 132, 133, 134, 251, 252, 263, 269, 270, 271

Ξινοπούλου 96

Ο

Οδός Β. Γεωργίου 96

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως 95, 96, 135, 155, 157, 161, 166, 167, 174, 182, 193, 194, 197, 203, 249, 251

Οδός Καραολή Δημητρίου 96

Οδός Βασιλέως Παύλου 147, 199

Οδός Ελευθερίας 181

Οδός Ομήρου 140, 160

Οζερός 89

Ονιάδος 54, 57

Π

Π. Μυλωνάς 35

Παλαιομάνινα 51, 87

Παντελής Καρασεβδάς 39, 46, 119, 132, 133, 136, 140, 146, 159, 160, 182, 183, 184, 193, 206, 209

Παπούλιας 57

Παραλία 66

Παρέες 113, 114

Πάτρα, 4, 10, 21, 36, 37, 43, 48, 53, 69, 89, 112, 130, 255

Πειραιά 16, 45, 130, 223, 270

Πελεκάνος 121

Πεταλάς 26, 42, 89

Πέτρου Τριανταφυλλίδη 119, 132, 133, 136, 142, 146, 160, 183, 193

Πινακωτή 207, 211

Πλατεία Αγίου Νικολάου 61, 67, 74, 95, 96, 129, 147, 153, 154, 168, 169, 177, 178, 179, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 198, 199, 202, 204, 205, 208, 209, 250

Πλατυγιάλι 26, 48

Πλυσταριό 2, 24, 98, 201, 205, 219, 220

Πολυξένη Κλαυδευτήρα 107

Ποντικός 89

Πόρτολου 57

Πουκεβίλ 55

Προβάτι 89

Πρόγραμμα Καλλικράτης 51

Προδρόμου 51

Προίκας 37

Πυθαγόρα Σαμαρά 150, 167, 176, 197, 251

Πύργος 189, 253

Ρ

Ρέα Κακάμπουρα 12

Σ

Σάλα 98, 99, 101, 188, 195, 206, 226,
228, 231

Σαρμανίτσα 225, 247

Σκούρα 140, 163

Σκουρτού 51

Σκύρο 223

Σολλίου 54, 57

Σουρλάγκας, 43, 45, 48

Σταύρου Νικήτα 183

Στράτου 54, 78, 251

Στρογγυλοβούνι 50

Τ

Τετράριχη στέγη 128, 131, 134

Τουρκοβίγλα 26, 89

Τριλίβα 57, 91, 251

Τσατμάδες 173, 174, 253

Τσερέπα 196, 230

Υ

Υλικός βίος 7

Υπέρθυρο 139, 140, 141, 142, 143, 149,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161

Φ

Φάρος 57

Φεγγίτες 142

Φιλίππιδη 99, 105

Φουφού 206, 229

Φυτείες 51

Χ

Χοβολιό 65, 66, 68, 75, 77

Χρήστος Αλπός 173

Χρήστος Κ. Χασάπης 16

Χρυσοβίτσα 51